

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE İZMİR'DE
BOYAHANELER

Yüksek Lisans Tezi

İREM MENEKŞE

İZMİR 2017

T.C.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜM SÜRECİNDE İZMİR'DE
BOYAHANELER

Yüksek Lisans Tezi

İREM MENEKŞE

DANIŞMAN: PROF. DR. TURAN GÖKÇE

İZMİR 2017

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Değişim Ve Dönüşüm Sürecinde İzmir’de Boyahaneler” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

14/12/2017

İrem MENEKŞE

T.C.

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEZ/PROJE SINAVI TUTANAK FORMU

GÖNDEREN : Tarih Ana Bilim Dalı Başkanlığı
GÖNDERİLEN : Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalımız Yüksek Lisans Programı öğrencisi İrem ÇANLI MENEKŞE ile ilgili Tez/Proje Sınav Tutanağı aşağıdadır.

Tarih: 14.11.2017
Sayı :

Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı
Doç.Dr.Cahit TELCİ
İmza

SINAV TUTANAĞI

Tez/Proje Sınav Jürimiz tarafından incelenen.....*Değerlendirme ve Danışman Sonucunda*
İrem Çelebi Boyatancılar.....başlıklı yüksek lisans / doktora-tezi ile ilgili olarak jürimiz *14.11.2017*.....tarihinde toplanmış ve adı geçen öğrenciyi Tez/Proje Sınavına tabi tutmuştur. Sınav sonucunda adayın tezi hakkında OYÇOKLUĞU/OYBİRLİĞİ ile aşağıdaki karar verilmiştir.

KABUL

Kabul Edilen Yüksek Lisans / Doktora-tezi:

- i) Bilime yenilik getirmiştir
ii)Yeni bir bilimsel yöntem geliştirmiştir
iii)Bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulamıştır
iv) Uygulama yapmıştır (sadece Yüksek Lisansta geçerlidir)

RED

DÜZELTME *

Tez Sınav Jürisi	Unvanı ve Adı Soyadı	İmza
Tez Danışmanı	Prof.Dr.Turan GÖKÇE	
Üye	Doç.Dr.Abdullah TEMİZKAN	
Üye	Yrd.Doç.Dr.Mikail ACIPINAR	
Üye		
Üye		

Eki : Tez Değerlendirme Formu (Her bir jüri için).

* Tez sınavında düzeltme kararı verilmesi halinde jüri tarafından öngörülen düzeltmelere ilişkin bir jüri raporu eklenmelidir. Düzeltmeler için Ek süre her defasında en fazla yüksek lisans öğrencileri için 3 ay, doktora öğrencileri için 6 aydır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Değişim Ve Dönüşüm Sürecinde İzmir’de Boyahaneler

İrem MENEKŞE

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Bu çalışma Batı Anadolu bölgesinin önemli bir ticaret şehri olan İzmir’in boyahanelerini kapsamaktadır. Ayrıca İzmir boyahanelerindeki üretim faaliyetlerini değişim ve dönüşüm süreci içerisinde incelemektedir. Yüzyıllar boyu yaşayan boyama, İzmir’de yoğun bir şekilde yapılmıştır. Ancak arşiv kaynaklarına göre 18. ve 19. yüzyıllarda yoğunlaşmaktadır. Bunun yanı sıra, kökboya, palamut, cehri gibi boya hammaddelerinin şehirde ve yakın bölgelerde bol yetişmesi buradaki üretimin uzun yıllar faaliyet göstermesini sağlamıştır. Arşiv belgelerinde boyahaneler "masbağa/boyahane", boyacılar ise "sabbağ / sebbağ" adıyla kaydedilmiştir. Dokuma sanayisinin en önemli dalı olan bu boyahanelerde doğal boyacılık sentetik boyaların yaygınlaşmasına kadar devam etmiştir. Bu sürece kadar, İzmir boyahanelerinin üretimi ve üretim sürecinde yaşanan olayları bu tezde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İzmir Boyahaneleri, doğal boya, İzmir, masbağa, boyahane.

ABSTRACT

Master Thesis

Dyehouses In Izmir During The Process Of Change And Transformation

İrem MENEKŞE

University of İzmir Kâtip Çelebi

Graduate School of Social Sciences

Department of History

This study includes the dyehouse of İzmir which is an important trade city of Western Anatolia region. This study also examines the production activities of İzmir dyehouse in the process of change and transformation. The dyeing, which has been live for centuries, was made intensely in İzmir. However, according to archival sources, it is intensified in the 18th and 19th centuries. In addition to this, the abundant production of dye raw materials such as madder, bonito, cehri in the city and nearby regions has enabled its manufacture to operate for many years. In the archives documents, the dyehouses were recorded as "masbağa/boyahane" and the dyers were recorded as "sabbag / sebbağ". Natural dyeing in these dyehouses, which are the most important branch of the weaving industry, continued until the spread of synthetic dyes. Until this process, the facts of the production and production processes of İzmir dyehouses are discussed in this thesis.

Keywords: dyehouses of Izmir, natural dye, Izmir, masbağa, dyehouse.

ÖNSÖZ

İnsanlar doğada varolan zengin bitki, hayvan türü ve maddelerden tarih boyunca farklı amaçlarla, çeşitli yöntemler kullanarak faydalanmış ve estetik açıdan etrafındaki nesnelere renklendirmek için boya elde etmiştir. Uzun yıllar boyacılıkta yapılan teknikler birikimlerle geliştirilmiş ve boyacılık zamanla dokumacılığın da vazgeçilmez bir parçası olmuştur.

Boyacılıkta yardımcı madde olarak kullanılan şap ve kırmızı rengin kaynaklarından olan kökboya, sarı rengi veren cehri, haki yeşili ile onun tonlarını veren palamut gibi maddelerin doğal yetişme sahasının Batı Anadolu olması ve Batı Anadolu'nun dokumacılık sektöründe hatırı sayılır yerinin olması bu bölgede boyacılığın da gelişmesine katkı sağlamıştır. Aynı zamanda bu boyar maddelerin dış pazarlarda da alıcı bulması ve yoğun ilgi görmesi bitkilerin ziraatinin de yapılmasını sağlamıştır. Yalnızca yerel üretim endüstrisinde değil Avrupa ülkelerinin üretim endüstrisinde de rol oynayan boyarmaddelerden bu sayede önemli miktarda kazanç elde edilmiştir.

Boya yapımında kullanılan çeşitli ürünün Batı Anadolu'da bol bulunması, bölgenin dışa açılan bir kapısı durumunda İzmir'i de içine alıyor olması bu bölgede boyahanelerden bahsetme potansiyelini arttırmıştır. Osmanlı Dönemi'nde kullanılan boyarmaddeler, bu bölgedeki boyahaneler, boyarmaddelerin geçirdiği değişimin boyahanelere ve dolayısıyla Osmanlı ekonomisine etkisinin tespiti "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahanelerinin Dönüşüm ve Finansman Süreci" isimli TÜBİTAK projesinde ele alınmıştır. Bu çalışma, proje araştırmasının bir parçası olup, önemli bir liman şehri olan İzmir'in boyahanelerini kapsamaktadır. Bu konu bölgenin önemli bir konumunda bulunan İzmir'in boyahanelerine ilişkin bir boşluğu doldurabilmek amacıyla seçilmiştir.

Giriş bölümü, iki ana bölüm ve sonuçtan oluşan bu çalışmada, Birinci Bölüm'de genel olarak boyacılığın geçmişi, Osmanlılar'da boyacılık ile boyahaneler konusunda, İkinci Bölüm'de ise İzmir'de boyacılık yapılan yerler saptanarak bu bölgeler üzerinde daha ayrıntılı durulmuştur. Ayrıca değişim ve dönüşüm dönemlerini kapsayan 19. yüzyılda boyarmaddelerin sentetik dönemle birlikte geçirdiği sürecin İzmir'deki boyahaneler üzerindeki etkisi incelenmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yönlendirici fikirleri ve bilgileri ile katkıda bulunan, beni destekleyen Danışmanım Prof. Dr. Turan Gökçe'ye, Doç. Dr. Özer Küpeli'ye, çalışmanın her aşamasında ilgi, bilgi ve yardımını gördüğüm Hocam Doç. Dr. Mikail Acıpınar'a teşekkürlerimi sunarım. Araştırmalar süresince destek ve yardımlarını aldığım proje ekibimize ve arkadaşlarıma, sevgisini, desteğini benden hiç esirgemeyen aileme, kardeşime ve her konuda yardımını gördüğüm eşime ayrıca teşekkür ederim.

İrem MENEKŞE

İZMİR 2017

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	II
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR.....	X
RESİMLER/ TABLOLAR/ HARİTALAR LİSTESİ.....	XII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLILAR DÖNEMİ'NDE BOYACILIK VE BOYAHANELER

A. Osmanlı Öncesi Boyacılık Zanaatı	10
1. Tarihsel Gelişimi.....	10
2. Boya Yapımında Kullanılan Boyarmaddeler.....	20
2.1. Bitkisel Boyarmaddeler.....	20
2.2. Hayvansal Boyarmaddeler.....	26
2.3. Madeni Boyarmaddeler.....	28
B. Osmanlı Dönemi Boyacılık Zanaatı ve Boyahaneler.....	29
1. Osmanlılarda Boyacılık Zanaatı.....	29
1.1. Osmanlılarda Yoğun Olarak Kullanılan Boyarmaddeler.....	29
1.2. Boyama Yöntemleri.....	48
1.3. Osmanlı Coğrafyasında Boyacılık ve Boyacı Esnafı.....	55
2. Osmanlı Coğrafyasında Boyahaneler.....	62
2.1. Boyahane İşletmesi.....	62

2.2.Klasik Dönem Osmanlı Coğrafyasında Boyahaneler	66
2.3.Değişim ve Dönüşüm Sürecinde Osmanlı'da Boyahaneler	77

İKİNCİ BÖLÜM

DEĞİŞİM-DÖNÜŞÜM DÖNEMİ İZMİR BOYAHANELERİ

A. İzmir Boyahaneleri	90
1. Pir Mustafa Paşa Vakfı Boyahanesi (Eski Boyahane-Boya Han).....	95
2. Bölükbaşı Hanı ve Eminzade Karhanesi	98
3. Fasulye Çeşmesi Bölgesi'ndeki Boyahaneler	99
4. Pınarbaşı Boyahanesi	108
5. Kebir Basmahane	109
6. Boyacı Dükkânları	111
B. Boyahanelerin Sahipleri.....	115
1. Müslümanlar	115
2. Gayrimüslimler	117
C. Boyahanelerin ve Boya Üretimini Vergilendirilmesi.....	121
1. Boyahanelerin Vergilendirilmesi	121
2. Boya Üretimini Vergilendirilmesi	124
D. İzmir ve Çevresinde Boyanan Ürünler ve Renkler	126
E. Boyahanelerde Karşılaşılan Sorunlar	128
F. Sentetik Boya Dönemi	138
SONUÇ.....	148
KAYNAKÇA	151

KISALTMALAR

A. MKT.DV	Sadaret Mektubi Kalemî Deâvî Yazışmalarına Ait Belgeler
A.DVN.MHM.d.	Bâb-1 Asâfi, Divan-1 Hümayun Kalemî, Mühimme Defterleri
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
AE. SABH. I	Ali Emiri Abdülhamid I
AE. SMHD.	Ali Emiri Mahmud I
BEO.	Babıali Evrak Odası
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
C. ADL.	Cevdet Adliye
C. BLD.	Cevdet Belediye
C. EV.	Cevdet Evkaf
C. İKTS.	Cevdet İktisat
Çev.	Çeviren
DH. MKT.	Dahiliye Mektubi
EV. d	Evkâf Defterleri
EV. HMH. d.	Evkâf-1 Hümayun Defteri
EV. HMH. LALE	Evkâf Haremeyn Muhasebesi Laleli Evkafı
H.	Hicrî
HAT	Hatt-1 Hümayun
HH. d	Hazine-i Hassa Defterleri

İE. DH.	İbnülemin Dahiliye
M.	Miladî
MÖ.	Milattan Önce
MS.	Milattan Sonra
MAD. d	Maliyeden Müdevver Defterler
ML.VRD.TMT.d.	Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri
MŞS	Manisa Şer'iyeye Sicilleri
nr.	Numara
s.	Sayfa
S.	Sayı
Ş.D.	Şura-i Devlet
t.y	Basım Tarihi Yok
TDVİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TNA	The National Archives, Londra
VGM	Vakıflar Genel Müdürlüğü
Y.y.	Yüzyıl

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Boyalı keten mumya sargısı.....	14
Resim 2: Taştan yapılmış boya tekneleri - Taş boya teknesinin kesiti	19
Resim 3: Kumaş Boyamacı.....	19
Resim 4: 17. yüzyıl sonlarında (1694) Hindistan’da indigonun elde edilmesi	21
Resim 5: Kökboya bitkisi.....	23
Resim 6: Soğan kabukları ve "masa" köklerinin boyacılıkta kullanılması	25
Resim7: Murex Salyangozları.....	27
Resim 8: Soldan Ceviz kabuğu, Kobak(mazı), Papatya, Hayıt Otu.....	29
Resim 9: Soldan Şeftali Yaprağı tonları, Soğan-Asma-Ceviz Karışımı	30
Resim 10: Uşak’ta Halı Tezgâhında Çalışan Kadınlar(9 Şubat 1884).....	80
Resim 11: Türk Halı dokumacılarından tezgâha bakan dört kadın, tezgâhın yan görünümü Uşak (9 Şubat 1884)	80
Resim 12: Uşak boyacıları	82
Resim 13: Tokat’ta boyahane olarak kullanılan hanın giriş cephesi.....	84
Resim 14: 19. yüzyılda Tokat’ta boyahane olarak kullanılan han	85
Resim 15: 1867-1876 yıllarında İzmir	87
Resim 16: 1875-1880 İzmir rıhtımı.....	89
Resim 17: 1875-1880 arası İzmir rıhtımı ve palamut yüklü çuvallar	90
Resim 18: Yeni limanın yapımına başlanmadan 1867 yılı öncesi İzmir kıyı bandı ..	91
Resim 19: 1880 yılında Fasulye Meydanı.....	105
Resim 20: 1900’lü yıllarda Fasulye Meydanı	105
Resim 21: İzmir’de Halı Balyası Taşıyan bir Türk Hamal(9 Şubat 1884)	148

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: 19. yüzyılın sonlarına ait hizmetli maaş listesi.....	66
Tablo 2: Bergama’da bulunan boyacılar ve yerleri.....	114
Tablo 3: İzmir’deki Kırmızı Rişte Karhanesi esnaflarının hisseleri	116
Tablo 4: Indicateur des Professions Commerciales’deki Kayıtlara Göre İzmir’de Boyacılar (1893).....	121
Tablo 5: Indicateur des Professions Commerciales’deki Kayıtlara Göre İzmir’de Boyacılar (1895 ve 1896 yıllarına ait)	120
Tablo 6: Kırmızı Rişte Boyacıları Karhanesi’nin hisse sahiplerinin kira bedelleri .	122
Tablo 7: Farklı yerlerdeki boyacıların kira bedellerinin karşılaştırılması.....	126
Tablo 8: Bazı boyar maddeler için İzmir rıhtımı tarifesi (1883).....	142
Tablo 9: İzmir iktisadi mıntıkasında buhar ile çalışan boyahaneler	143
Tablo 10: İzmir halı kumpanya ve firmaları	144

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Pir Mustafa Paşa Vakfı Boyahanesi (Eski Boyahane-Boya han)	97
Harita 2: Jacques Pervititch Haritası'nda Eski Boyahane- Pir Mustafa Paşa Boyahanesi	97
Harita 3: Bölükbaşı Hanı.....	99
Harita 4:Goad Plan d'assurance de Smyrne	103
Harita 5: Fasulye Meydanı	104
Harita 6: Fasulye Meydanı	104
Harita 7: J.D. Barbié du Bocage'ın İzmir Kent ve Çevresi Sadeleştirilmiş Planı....	107
Harita 8: 18. yüzyıl İzmir Şehri Krokisi.....	110
Harita 9: İzmir'de boyacılık yapılan yerlerin olası konumu	115
Harita 10: Boya Han (Boyahane), Keresteciler Sokak	120

GİRİŞ

Günümüzde hayatın hemen hemen her alanında kullanılan boyalar, yeryüzünde yaşayan insanların ilk medeniyet izleri belirmeye başladığı zamandan itibaren hayatımıza yer etmiştir. İnsanlar buldukları bölgelerde doğanın bahşettiği çeşitli boyayan maddelerle eşyalarını süslemişlerdir. Yontma taş devrinde mağaralarda yaşayan insanlar dahi mağara duvarlarını boyalı hayvan resimleriyle süslemişlerdir¹. İlk olarak MÖ.13.500'e ait olan İspanya'daki Altamira mağarasının duvarında bulunan bizon resminde renk ile karşılaşıyoruz². Jeolog ve arkeolog olan Raphael Pumpelly ve heyetinin Hazar'ın doğusunda Merv kasabasına yakın Anc mevkisinde yaptığı kazı çalışmaları, kapıların ve kapların üzerlerine uzun zamanlardan miras kalan boylarla şekil çizdiklerini ortaya çıkarmıştır³. İnsanların boyayı kullanmaya başlaması tekstil tarihinden çok öncelere dayanmaktadır. Tarih öncesi devirlerden ilk kimyasal boyanın bulunduğu 18. yüzyıla kadar insanlar doğadan faydalanarak çeşitli renkler elde etmişlerdir. Eski çağlardan itibaren boyalar, boya madenlerinden, böcek veya deniz kabuklularından da olmakla birlikte daha çok bitkilerden elde edilmiştir⁴. Madeni boyalar yapılırken metal bileşiklerinden istifade edilerek çok çeşitli renklere boyalar elde edilmiştir. Yeşil mürekkep, altın, gül, fıstıkî, mavi gibi renkler buna örnek olarak verilebilir⁵. Hayvansal boya elde etmek için ise Dûde, Coccus cacti, Cochenille isimleriyle anılan kırmızı böceği, lök ve aynı familyaya mensup kermes böceği, deniz yumuşakçalarından da özellikle Murex adı verilen dikenli bir salyangoz türünden elde edilir⁶. Bu çalışma kapsamında ise madensel ve hayvansal boyalardan ziyade bitkilerden elde edilen boyalar ele alınacaktır.

¹ Hasan Sabri, "Boyacılık Tarihinde Türkler", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, No.56, s.1.

² Mustafa Genç, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kökboya ve Cehri ile İlgili Bazı Kayıtlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, ART-E Mayıs-Haziran'14, Sayı:13 s.176

³Hasan Sabri, *a.g.m.* s.1.

⁴ Mehmet Canatar, "Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii ve Boyahaneler Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları XVIII*, s.89-90.

⁵ Nâşid Baylâv, "Türkiye'nin Boya Bitkileri ile Türkiye'de Kullanılmış olan Yabancı Memleket Boya Bitkileri ve Boyaları", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul 1963, s. 732.

⁶ Nâşid Baylâv, *a.g.m.* s.744; Ümit Koç, "Ortaçağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığı", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. I, Elazığ 2009, s.114,116.

MÖ. 5000'lerde dokumanın bulunmasıyla, dokunan kumaşların boyanması gereksinimi doğmuştur. Bitkilerdeki boyarmaddelerin kullanımı Tunç Çağı başlarında ortaya çıkmıştır⁷. MÖ. 3000'lere ait Çin kaynağında doğal boyalardan söz edildiğinden, boyacılıkla ilgili bilgilerin eski tarihlerde doğuda geliştirilmiş olduğu kabul edilmektedir⁸. Aynı zamanda antik kaynaklardan edinilen bilgilere göre Eski Yunan ve Roma döneminde tabaklanan deriler hayvansal, mineral ve bitkisel boya maddeleri ile boyanarak eşyalara istenilen renkler verilmiştir⁹. Ayrıca kaynaklarda renklerin elde edildiği boya maddeleri hakkında da bilgi verilmiştir. Bu hayvansal boyalar, Coccus İlicus denilen böcekten elde edilen kermes ve bir yumuşakça olan murex trunculus gibi hayvanlardan sağlanmaktadır¹⁰.

Anadolu'da bitkileri kullanılarak boya elde edilmesi kökboya, cehri, çivit ile ilgili kayıtlardan anlaşılacağı üzere çok eski tarihlere dayanmaktadır. Boyacılıkta çok önemli bir yeri olan kökboya bitkisinin ticareti Ortaçağ ile başlayıp 1875 yılına kadar yoğun olarak sürmektedir. Anadolu'da 16. yüzyıl boyacılarının kullandıkları boyalar arasında en çok çividin adı geçmektedir¹¹. Ayrıca bir başka boya bitkisi olan safranın da Anadolu'da 3500 yıldan beri tarımı yapılmıştır¹². Türk halı sanatının en parlak dönemlerinden biri olan 16. yüzyıl Uşak halılarının Lotto halıları olarak bilinen halı grubunun sarı renk boyarmadde analizlerinde muhabbet çiçeği ile boyanmış olduğu saptanmıştır. Ayrıca bu bitkinin Helenistik ve Roma dönemlerinde de yaygın olarak boyamada kullanılıp tarımının yapıldığı belirtilmiştir¹³.

Dokumanın bulunmasından itibaren boyama ihtiyacının ortaya çıkmasıyla Anadolu'da Osmanlı'nın egemen olduğu topraklarda dokumacılığın yapıldığı hemen her bölgede boyacılık yapılmıştır¹⁴. Boyama işlerini yapan boyacılara *sabbağ*, boya üretilen ve boyamacılık yapılan yere de *masbağa* veya *boyahane* adı verildiği

⁷ Mustafa Genç, *a.g.m.* s.176.

⁸ İsmail Öztürk, *Doğal Bitkisel Boyalarla Yün Boyama*, İzmir 1999, s. 7.

⁹ Nuray Yıldız, *Eskiçağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*, İstanbul 1993. s.263.

¹⁰ Nuray Yıldız, *a.g.e.* s. 268.

¹¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev: Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 2000, s.182.

¹² Mustafa Genç, *a.g.m.* s.177.

¹³ Recep Karadağ, *Doğal Boyamacılık*, Ankara 2007, s. 82-83.

¹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu. *Osmanlı İktisadi Yapısı*, I. s.634.

kayıtlardan anlaşılmaktadır¹⁵. Boyahaneler dokuma sanayinin yan kollarından birisidir; her türlü iplik ve ipliklerden elde edilen dokumalarla, pamuklu, ipekli, sof ve yünlülerin boyandığı yerlerdir¹⁶.

Boyahanelerin fiziki yapısı hakkında Osmanlı arşiv kayıtlarında bir belirsizlik mevcut olmasına rağmen bazı yerlerde özel bir yapı olduğu bazı yerlerde de ayrı dükkânlardan toplanan vergilerin adı olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁷. Ayrıca boyahaneler özel bir şahsa da ait olabilmekle birlikte çalıştığımız dönemde daha çok vakıfların bünyesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Arşiv kayıtları ve seyahatnameler boyahanelerin 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın hâkim olduğu coğrafyanın hemen her bölgesinde var olduklarını, her birinin belirli renkler üzerine uzmanlaşan veya devletin izin verdiği renkleri boyayan işletmeler olduğunu ispatlamaktadır. Geriye dönük ipucu veren sonraki yüzyıllara ilişkin kayıtlar, dokuma endüstrisi ve boyacılığın Batı Anadolu'da önemli bir sanayi dalı olduğunu göstermektedir. Bu bölgede, dokumanın yanı sıra çeşitli boya bitkilerinin bol bulunması veya ziraatinin yapılmasından dolayı Manisa, Uşak, Aydın, Denizli ve Aydın vilayetinin merkezi durumunda, sahip olduğu limanı ile uluslararası ticarete önemli bir yer teşkil eden İzmir şehri özellikle ön plana çıkmaktadır. Çok fazla talep gören ve İran'dan kervanlarla gelen ham ipek ve yakın bölgelerde üretilen pamuğun yanı sıra palamut ve kök boya gibi boya hammaddelerinin ticareti ilerleyen yıllarda bölgedeki boyahanelerin işlerliğini deartırmıştır. Bu hammaddeler, Avrupa'nın dört bir yanından gelen tüccar ve işadamlarını barındıran İzmir limanından dış devletlere nakledilmiştir. Dolayısıyla bölgede bir transit noktası olma özelliğini taşıyan şehir, ithalat ve ihracat için önemli bir rol üstlenmiştir. İzmir'in bu üstünlüğü ve gelişmesi yalnızca ticari alanla sınırlı kalmamış, boyama ve basma endüstrilerinde de şehir kendini göstermiştir. Bilhassa 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılda boyahaneleri ile Osmanlı Dönemi sanayi ve ticaretinde önem taşımaktadır. Ancak bu konuda yapılmış yeterli derecede müstakil

¹⁵ Mehmet Canatar, *a.g.m.*, s.98.

¹⁶ Ümit Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, Ankara 2006 s.164; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s.127.

¹⁷ Suraiya Faroqhi, *a.g.e.* s.182.

çalışmaların olmamasından dolayı çalışma alanı İzmir ile sınırlanarak bu konudaki eksikliğin tamamlanması amaçlanmıştır.

İzmir'in çok zengin bir bölgenin dışarıya tek çıkış noktası olması ile konumunun elverdiği uygun bir limana sahip olması İzmir'i farklı dönemlerde hep bir çekici ve önemli kılmıştır. Hem Yunanlılar hem de Romalılar tarafından "Smyrna" adı ile önemli bir şehir olarak kullanılmıştır. 13. yüzyılda Bizanslılar İzmir'in bir ticaret merkezi olmasından yararlanmışlardır. 14. yüzyılda önemli Türkmen beyliklerinden biri olan Aydınogulları, İzmir'i Ege Denizi'nin kuvvetli deniz gücü çıkarma bölgesi olarak değerlendirmiştir. 1402 tarihinde Timur bu şehri ele geçirip yerle bir etmiştir. Bundan yaklaşık yetmiş yıl sonra İzmir Venedikliler tarafından da aynı duruma uğratılmıştır¹⁸. Osmanlı Dönemi'nde ise İzmir, yeniden önemli ve farklı bir ticaret merkezi ile idari birim haline gelmiştir.

Hükümet ve ordunun geliri için gereken besin maddelerini ve diğer malları yeterli miktarda temin edebilmek için Osmanlı'nın; Batı Anadolu'yu canlandırma yoluna gitmesi bir anlamda İzmir'in yükselişinin önünü açmıştır. Batı Anadolu tarımını hareketlendirerek ürün akışını diğer limanlar ve İzmir aracılığıyla istenen yerlere yönlendirme uygulaması İzmir'i ön plana çıkarmıştır¹⁹. İzmir'in ön plana çıkmasında, Osmanlı'nın diğer limanlarında var olan sorunlar ve Osmanlı – İran savaşlarının etkisi de bulunmaktadır. İzmir'in Doğu Akdeniz kıyılarında önemli bir ticaret limanı olarak yükselişi, 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyıl başlarına denk gelmektedir²⁰. Bu yükseliş büyük ve devamlı bir gelişme göstererek sürmüştür. İtalyan cumhuriyetleri, Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar, Avusturyalılar, Ruslar, Mısırlılar tarihsel süreç içerisinde İzmir ile ticaret yapan ülkelerin arasında yer almaktadır²¹. Bu süreçte İzmir; Batı Anadolu kıyı çizgisini ticari, iktisadi, demografik, toplumsal açıdan egemenliği altına almıştır²². Böyle yoğun ve

¹⁸ Edhem Eldem, Daniel Goffmann, Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul 2012, s. 96-97.

¹⁹ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, çev. Ayşen Anadol- Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2000, s.5-6.

²⁰ Eldem-Goffmann- Masters, *a.g.e.* s.100.

²¹ Şerife Yorulmaz, "XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.3, İzmir 1993, s.134-135.

²² Daniel Goffman, *a.g.e.*, s.124.

kalabalıklaşan bir şehirde ticareti denetleyip düzenlemenin zorlaşması, artan nüfusa göre sağlam bir örgütlenmenin olmaması yönetim birimleri konusunda yeni bir düzenlemeyi gerekli kılmıştır. Vilayetlerin livalara, livaların kazalara ve kazaların da nahiye ve köylere ayrıldığı, bütün imparatorluğu kapsayan 1867'de kabul edilen Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi İzmir'in bir vilayet merkezi olarak belirlenmesinde önemli bir gelişmedir²³. Merkezi İzmir olan Aydın vilayeti; Aydın, Denizli, Saruhan, İzmir ve Menteşe olmak üzere beş sancağa ayrılmıştır²⁴. Bunların içinde İzmir sancağı; İzmir, Urla, Menemen, Foçalar, Kuşadası, Çeşme, Tire, Ödemiş kazaları ile on sekiz nahiyeden meydana gelmiştir²⁵. Vilayetten ithalat ve ihracat daha çok İzmir, Kuşadası limanları aracılığıyla yapılmıştır²⁶.

İzmir'den yapılan ticarete Avrupalı tüccarlar Müslümanlar ile olan işlerini genellikle komisyonculuk gibi alanlarda uzmanlaşan gayrimüslimler aracılığıyla yürütmüşlerdir. İzmir'deki kozmopolit ticaret hayatı Rum, Ermeni ve Yahudi yabancı ve levanten tüccar elinde yürütülmüştür²⁷.

Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi ile yakın ilişki kurduğu 19. yüzyılda, değişim ve dönüşüm Batı Anadolu ile Balkanlarda, etkileyici bir hızla erişmiştir. Tanzimat döneminden itibaren başlayan Batıyla yakın ilişkiler ve yeni ekonomik gelişmeler kentler üzerinde de etkili olmuştur. 19. yüzyılda en kayda değer değişimi yaşayan liman kentlerinden olan İzmir; bu süreçte tek egemen kent İstanbul, ikinci büyük kent Bursa olgusunu değiştirip, Bursa'nın yerini İzmir'in almasına dönüştürmüştür²⁸. Buradan hareketle İzmir 19. yüzyıla gelindiğinde 17. yüzyılda başlayan gelişmesini tamamlayıp Levant iskelelerinin en önemlisi haline gelmiş ve bundan sonra da bu üstünlüğünü korumuştur. Ticaret hacmi bakımından İzmir, Ege ve Akdeniz'deki diğer Osmanlı limanlarının daima önünde yer almıştır²⁹.

²³ Mustafa Gençoğlu, *a.g.m.* s.36.

²⁴ Ali Saib, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, Kostantiniye 1304, s.284; Ali Tefik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul, 1318, s.259.

²⁵ Feridun Emecen, "Aydın", *TDVİA*, C.4, s.237.

²⁶ Ali Tefik, *a.g.e.* s.259.

²⁷ Şerife Yorulmaz, *a.g.m.* s. 140.

²⁸ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)*, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006, s.68,69.

²⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir", *TDVİA*, C.23, 2001, s.522.

Batı Anadolu bölgesinin Akdeniz ile Anadolu'yu bağlayan kervan yolunun başlangıç noktası olması bu bölgeyi başta İngiliz kapitalizminin rahatlıkla sızabileceği bir yer haline getirmiştir³⁰. 18. yüzyıldan itibaren hızlı bir şekilde sanayi ve ekonomik hayatın genelini etkileyerek dönüşüme götüren İngiltere'de başlayan Sanayi devrimi ile 1838 Osmanlı- İngiliz Ticaret Anlaşması, 19. yüzyılda Osmanlı sanayisinin şartlarını belirlemiş ve bu dönüşümde etkileyici rol oynamıştır. Tanzimat ve ticaret anlaşması Osmanlı'nın dünya ekonomisi ile bütünleşmesi için yapılmış girişimlerdir. Bu noktada İzmir önemli rol oynamıştır.

Sanayi devriminin uygulamalarından buhar makinesi, seri atışlı mekik ile birlikte geniş dokuma tezgâhları, iplik eğirme makinesi, buharla çalışan mekanik dokuma tezgâhı gibi gelişmeler İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinde hızlı bir değişim ve dönüşümün yaşanmasıyla sonuçlanmıştır. Ayrıca bu buluşların ilk kez pamuklu tekstil sanayisinde uygulanması dokuma sanayisinde Batılıların öne geçmesinde etkili olmuştur. Sanayi devriminin seri üretime uygun koşulları ortaya çıkarmış olması kapitalist ekonominin de ortaya çıkışının başlangıcını oluşturmuştur.

1838 ticaret anlaşmasıyla Osmanlı Devleti, yabancıları yerli tüccarla eşit bir duruma getirip imparatorluk içinde ticaret yapmalarına müsaade ederek dış ticaretteki ilişkilerine ve kendi üretim yapısına yeni bir boyut kazandırmıştır.1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasının ardından ithalatı tamamen serbest bırakılan mallarla baş edemeyen birçok Osmanlı işletmesi veya fabrika kapanmıştır. Esnafın büyük kısmı da yeni teknolojilerin ülkeye girişine tepki göstermiştir.

İngiltere'de makinenin sanayiye uygulanmasıyla pamuklu sanayide el tezgâhları 1820'lerden başlayarak ortadan kalkmaya başlamış ve 1850'lerde üretimleri önemsiz bir düzeye inmiştir. İngilizler, pamuk ipliği, müslin ve basma, pamuklu piyasası olan kaba pamuk bezlerinin ticaretini yapabilmek ve Osmanlı pamuklu sanayisinin yerini alabilmek için üstün ekonomi yöntemleri ile çalışarak başarıya ulaşmıştır³¹.

³⁰ Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *a.g.t.* s.4.

³¹ Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, s.50, 54.

18. yüzyıl sonlarına kadar çevre imparatorluk ve devletlerde çok revaçta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun el yapımı ürünlerinden olan kaliteli dokumalar, el yapımı iplikler ve deri ürünler Batı'daki bu gelişmelerin etkisiyle yavaş yavaş dış pazarlarını kaybetmiştir. Nitekim yaklaşık 1850'de, ham ipek, bir tür ipek iplik ve daha da önemlisi Şark halıları şeklinde uluslararası ihracat için üretim yeniden belirmeye başlamıştır. Selanik, Edirne, Batı Anadolu'da ve Lübnan'da buhar gücüyle çalışan ipek ipliği fabrikaları kurulmuş, özellikle Batı ve Orta Anadolu'da fabrika yapımı iplik ve boyalarla el emeğinin biraraya gelmesiyle, Avrupalı ve Amerikalı alıcılar için çok fazla miktarlarda halı üretilmiştir³².

İzmir limanı, 19. yüzyılda İngiltere'nin gelişmesiyle ve Avrupa'daki gelişmelerin etkisiyle büyük bir yük üstlenmiştir. Amerika'nın hammadde ihtiyacı, Sanayi devriminin ortaya çıkardığı hammadde gereksinimleri, İzmir limanıyla bağlantılı karşılanmıştır. Büyük değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bu süreçte İzmir'de ekonomik bir karışıklık yaşanmıştır. Ekonomik ve siyasi kontrol azınlık grupların eline geçmiştir. Örneğin İngiliz işletmeciler, yeni tesisler kurmuş, tarım toprakları satın almışlardır. Anadolu'nun genelinde bozulan düzen üretim ilişkilerini değiştirmiş, Osmanlı toplumunda devletin mali temelini oluşturan küçük üretici grup önemini yitirmiştir. Bu şekilde ticaret yanında sanayi dallarını da üstün olan gruplar ele geçirmiştir. Böylece tarımsal ürün ve üretim el değiştirmiştir³³.

Sanayi devriminin değiştirdiği durumlardan biri olan İngiliz ipliklerinin Osmanlı ipliklerinin yerini alması, Anadolu'nun şehir ve kasabalarında iplik eğirmekle geçinen geniş halk tabakaları tarafından kolay kabul edilmemiştir. 1820'lerde ucuz pamukluların yerli iplik yapımına dayanması bilgisinden hareketle bu gelişmelerin etkisi altına girilmesi ve İngiliz ipliği kullanımının benimsenmesi zaman almıştır³⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nda pamuk ipliği ithalatı; 1825-1830 döneminde 3 katına, ardından gelen 5 yıl içerisinde 6 katına, 1860'ta 1825 rakamının yaklaşık 40

³² Donald Quartaert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul 2004, s.201.

³³ Çınar Atay, "XVIII. ve XIX yüzyılda İzmir'de Ticari Gelişim", *Ege Mimarlık Dergisi*, Sayı: 15, 5 Ocak, İzmir 1995, s.34, 35.

³⁴ Halil İncelik, *a.g.m.* s.34; Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge Middle East Library 2002, s.36.

katına çıkmıştır. Pamuklularda ise 1825-1830 yılları arası yaklaşık 5 katına, 1860'ta 1825 rakamının 65 katına varmıştır. Osmanlıların İngilizlerden ithalatı gittikçe büyümüştür. Bu durum Osmanlı dokuma sanayisi için yıkıcı etki yaratmış olmakla birlikte İngiliz sanayisi Osmanlı pamuklu pazarının yerine geçmiştir³⁵.

Osmanlı'da, Avrupa'ya ayak uydurulma arzusuyla Tanzimat döneminden önce bir takım sanayileşme çabaları yapılmışsa da bunlardan devlet eliyle yapılanların ordu ve savunma amaçlı olması, özel sektöre bağlı teşebbüslerin ise küçük el sanatları şeklinde olmasından dolayı sonuç beklentiyi karşılamamıştır³⁶.

Tanzimat sonrasında ticaretin serbest bırakılması, tekel haklarının kaldırılması ve ticaret yasaklarının kaldırılmasıyla yerli esnaftan geleneksel yolla işlerini sürdürenlerin büyük çoğunluğu rekabete yenik düşmüştür. 1860'lardan itibaren, Osmanlı sanayisini, esnafını desteklemek, güçlendirmek ve korumak için ıslah-ı sanayi komisyonunun kurulması gibi adımlar atılmıştır. Yeni tekniklere uyum sağlayanlar devam edebilmiş olsa da yeni kurulmuş olan fabrikalarla esnaf arasında dengeyi kurmak için devamlı çaba harcanmıştır. Osmanlı karşılaştığı bu durum karşısında Tanzimat döneminde, hereke fabrikası gibi gerek devlet desteği ile gerekse Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ile yabancıların desteklediği özel teşebbüsler aracılığı ile Avrupa'ya ayak uydurmaya ve sanayileşmeye çabalamıştır. İngiliz Abbot ailesi tarafından 1861'de İzmir'de açılan müslin boyama ve basma fabrikası bunlardan biridir³⁷. O dönemde Ege'de çoğu İngiliz müteşebbislere ait olmak üzere 20'ye varan iplik boyama fabrikaları bulunuyordu.

Tüm bu gelişmeler imparatorluğun genelinde dengelerin değişmesine ve dönüşümlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı pazarlarında el emeği ürünlerin yerini fabrikalarda üretilen ucuz Avrupa ürünlerinin alması zanaatların çöküşüyle sonuçlanmıştır. Tanzimat dönemi öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi yapısınının dayanaklarından küçük el zanaatlarının bu olaylar neticesinde

³⁵ İnalçık, *a.g.m.* s.48-49.

³⁶ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii(1839-1876)", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*(Editörler Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), İstanbul 2011, s. 718.

³⁷ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 2007, s.95.

kaybolmasına tanık olan ve en çok etkilenen şehirlerden biri olan İzmir’de bu durum boyacılık ve boyahanelerin değişimi üzerinden ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLILAR DÖNEMİ'NDE BOYACILIK VE BOYAHANELER

A. OSMANLI ÖNCESİ BOYACILIK ZANAATI

1. Tarihsel Gelişimi

Günümüzde hemen her alanda kullanılan boyalar beşeriyetin doğuşundan itibaren hayatımızda yer etmiştir. Çevreyi güzelleştirme ve koruma çabasında olan insan, tarih öncesi devirlerden ilk kimyasal boyanın bulunduğu 18. yüzyıla kadar doğadan birçok boya ve boyarmadde elde etmiştir. Bunun ilk örneği İspanya'daki Altamira mağarasının duvarında bulunan 14. yüzyıla ait resimde görülmektedir³⁸. Eski çağlardan itibaren boyalar; boya madenleri, böcek veya deniz kabuklarıyla birlikte daha çok bitkilerden elde edilmiştir³⁹.

Doğal boyamacılık, doğadan elde edilen çeşitli türdeki bitkiler ve böceklerdeki boyarmaddelerden yararlanarak yapılan bir işlemdir. Bu işlem için özellikle bitkilerin kök, gövde, yaprak ve çiçekleri kurutularak, taze durumda kullanılarak veya indigo örneğinde olduğu gibi ön işleminden geçirilerek de kullanılabilir. Boyarmadde içeren ve boyamada kullanılan bitkilerin sayısı oldukça fazladır. Bitkilerde boyarmadde, çiçek, tohum, çekirdek, meyve, meyve kabuğu, yaprak, gövde, gövde kabuğu, kök, toprak altı sürgünü, ince dallar, yumru ve yumru kabuğu gibi bölümlerinde bulunmaktadır⁴⁰.

MÖ. 5000'lerde dokumanın icat edilmesiyle, dokunan kumaşları boyama gereksinimi de doğmuştur. Dolayısıyla Tunç Çağı başlarında başlayan doğal

³⁸ Mustafa Genç, *a.g.m.* s.176.

³⁹ Mehmet Canatar, *a.g.m.* s.89-90.

⁴⁰ Mustafa Arlı, Nuran Kayabaşı, H. Sinem Şanlı, "Türkiye'de Dünya'da Yapılan Bitkisel Boyacılığın Tarihsel Gelişimi ve Etkileşimi", *6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, C.III, Ankara 2009, s. 1099; Hürrem Sinem Şallı, "Halı ve Kilim İpliklerinin Boyanmasında Kullanılan Renkler ve Bu Renkleri Veren Bitkiler", *e-Journal of New World Sciences Academy*, C. 6, S. 4, 2011, s. 465.

boyacılık, sentetik boyar maddelerin dokumacılık sektörünün yerini aldığı 19. yüzyıla kadar devam etmiştir⁴¹. Bitkilerdeki boyarmaddelerin kullanımı ise Tunç Çağı başlarında ortaya çıkmıştır. Tunç Çağı başlarından başlayarak yaklaşık 300 çeşit bitkisel ve hayvansal doğal boyarmadde kullanılmıştır⁴².

Günümüze kadar ulaşan en eski boyarmadde, bugünkü Pakistan sınırları içinde Moenjodaro bölgesinde yer alan ve MÖ. 3500 yıllarına tarihlendirilen İndus Vadisi'ndeki arkeolojik kazılar sırasında bulunmuş olan indigodur. O dönemde bu bölgenin Hindistan'a bağlı olduğu düşünüldüğünde indigonun ilk kullanıldığı yerin Hindistan olduğu kabul edilir. Eski Sümerlerin en büyük şehirlerinden biri olan Nippur'da bulunan kil tabletlerden, Hindistan'da indigonun kullanılmış olduğu dönemlerde, Mezopotamya'da da MÖ. 4000 yıllarının sonunda, eğirme, dokuma ve boyama işlemlerinin gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle doğal boyamacılığın tekstil elyafında kullanımının söz konusu tarihlerde Hindistan ve Mezopotamya'da başlamış olduğu söylenebilir⁴³.

Doğu Akdeniz'de İsrail'deki Nahal Mishmar'daki bir mağaradaki hazinede 4000 yılın başlarına tarihlendirilen kalkolitik tabakaya rastlayan bölümde bulunan kırmızı boyalı yünlü giyecek parçaları dikkat çekmektedir. Burada dokuma parçalarından oluşan kanıtlar bulunurken 2000 yıla ait özellikle renkli iplik kullanılmış işlemler de bulunmuştur. Erken Demir çağında ve Bronz çağının ortalarında Filistin civarında mavi, beyaz ve kırmızı kumaşların izlerinin bulunması renk kullanımında tercih yapılacak kadar çok renge ulaşıldığını kanıtlamaktadır. Renkli iplerin kullanımına dair en eski bilgilerden biri de, günümüze ışık tutan bir bölge olan Çatalhöyük'te gün yüzüne çıkarılan dokuma parçaları arasında özellikle kökboya(Rubia tinctorium) ile boyanmış olduğu sanılan kırmızı işlemeli bohçadır⁴⁴.

Boyacılığı ortaya çıkaran veya boya yapımını başlatan toplum ile ilgili çeşitli fikirler öne sürülmektedir. MÖ. 3000'lere ait bir Çin kaynağında doğal boyalardan söz edilmesinden dolayı boyacılıkla ilgili bilgilerin doğuda geliştirilmiş olduğu kabul

⁴¹ Nevin Enez, *Doğal Boyamacılık Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı*, İstanbul 1987, s.1.

⁴² Emre Dölen, *a.g.e.* s. 460.

⁴³ Recep Karadağ, *a.g.e.*, s.8.

⁴⁴ Arlı, Kayabaşı, Şanlı, *a.g.m.* s.1100.

edilmektedir⁴⁵. Mısır'da Orta Krallık döneminde sadece boyanın üretimi değil mordan⁴⁶ maddelerinin dahi bilindiği belirtilmektedir⁴⁷. MÖ.1582 senesinde Mısır'da indigo boyandığı bilinmektedir ve MÖ.2500 sene öncelerde de kökboyacılığının varlığı mumya mezarlıklarının kalıntılarında tespit edilmiştir⁴⁸. Mordanlı boyamanın ise bir rastlantı sonucu bulunduğu ve MÖ. 2000'li yıllarda Hindistan'da ortaya çıktığı sanılmaktadır⁴⁹. Türkistan'da yapılan kazı çalışmaları ise Mesa tepesinin üzerinde bulunan büyük ve eski bir mezarlıkta çıkan gösterişli renkler taşıyan ipekli kumaşların, uzun asırlara rağmen renklerini bütün canlılığıyla korumuş olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu mezarlıktan çıkarılan iskeletlerin üzerinde yapılmış olan incelemelerde kalıntıların milattan önceki devirlere ait olduğu, Çinli veya Moğol olmadığı tespit edilmiştir. Boyacılığın Türklerle başladığı ifade edilmektedir. Aynı zamanda boyacılığın Çin'den Hindistan'a geçtiği de kabul edilmektedir. Hindistan boyacılıkta çok iyi olmasının yanında basmacılığın da anavatanıdır. Ayrıca boyacılığın Mısırlılardan Yahudilere geçtiği, MÖ.1500 sene önce de Mısırlılardan Finikelilere ve Finikelilerden Yunanlılar ile Romalılara geçtiği belirtilmektedir⁵⁰.

İpek dokumalarının boyaması hakkında ilk bilgi MÖ.2650 yılına aittir. Eski Çinliler MÖ.2000'li senelerde nebati indigoyu, kırmızı ve yeşil boyamasını uygulayabilmişlerdir. Ayrıca renkler ve renklerin mensubu olduğu sınıflar mevcuttur. Örneğin imparator ve ailesini temsil eden sarı renk, diğer saray kadınlarını temsil eden ise menekşedir. Bunun yanı sıra mavi renk birinci, kırmızı renk ikinci siyah renk üçüncü derecede asilzadelerin hakkı olması gibi sınıflandırmalar mevcuttur⁵¹. Türkler ise tarihte kara, ak, kızıl, yeşil ve sarı olmak üzere beş ana rengi esas

⁴⁵ İsmail Öztürk, *a.g.e.* s. 10.

⁴⁶ Mordanın işlevi: boyarmaddelerden liflere kimyasal ya da mekanik bağlarla bağlı ve suda çözünemeyen kompleksler meydana getirmektir. Şöyle ki; başlangıçta suda çözünebilirliği olan boyarmadde, boya molekülleri, mordan ve lif arasında kurulan bağlar sonunda suda çözünemez bir madde olarak liflerin üzerinde saptanmış olmaktadır. Bkz. Eyüboğlu- Okaygün- Yaraş, *a.g.e.*, s. 31-40.

⁴⁷ Gürbüz Uğur *Türk Hatlarında Doğal Renkler ve Boyalar*, Ankara 2008, s.9; Arlı, Kayabaşı, Şanlı, *a.g.m.* s.1100.

⁴⁸ Hasan Sabri, *a.g.m.*, s.3.

⁴⁹ Emre Dölen, *a.g.e.* s.460.

⁵⁰ Hasan Sabri, *a.g.m.*, s. 3-4.

⁵¹ Hasan Sabri, *a.g.m.*, s.2.

almışlardır veher bir renkdünyanın dört yönü ile merkezini ifade etmiştir. Bunlardan sarı merkezi, yeşil doğuyu, ak batıyı, kırmızı güneyi, kara kuzeyi temsil etmiştir⁵².

Eski Yunan ve Roma döneminde mineral, bitkisel ve hayvansal boya maddeleri ile tabaklanmış olan derilerin boyanmasıyla eşyalara istenilen renkler verilmiştir. Ayrıca Antik kaynaklarda deri eşyaların çeşitli renklerle boyanmalarına dair bilgilerin yanı sıra boya maddelerine ilişkin bilgiler de geçmektedir⁵³. Eskiçağda derilerin boyanması için bazı hayvanların yapısındaki boyar maddelerden yararlanılmıştır. Örneğin bu hayvansal boyalar, coccus ilicus denilen böcekten veya murex trunculus denilen yumuşakçadan elde edilmiştir⁵⁴.

Kuzey Avrupa ülkelerinde bitkisel boyacılık MÖ.500 dolaylarında başlamıştır. Boyamada yosunlar, ağaç kabukları ve çeşitli bitkiler kullanılmıştır. Başlıca renkler sarı kırmızı yeşil ve mavi olmakla birlikte 12. ve 13. yüzyıllarda duvarlara asılan dokumalarda çivit otundan mavi renk, kökboyadan kırmızı, çilek üzümü yapraklarından sarı, önce mavi ve ardından sarı ile boyama yoluyla da yeşil renk elde edildiği tespit edilmiştir⁵⁵.

3. veya 4. Mısır hanedanlığının başında hanedanlıkla birlikte kullanılmaya başladığı düşünülen kırmızı ve kahverengi ile boyanmış mumyaların sarıldığı keten bezleri bulunmuştur. Kırmızı ve mavi saçaklar ve beyaz çizgili bordürleri olan dokumalar Mısır Hanedanlığı'nda kullanılmıştır. Kahun'da 12. Hanedanlık'tan kaldığı bilinen mavi ve kırmızı yünlerden oluşan dokuma artıklarının bulunduğu tespit edilmiştir. 18. Hanedanlık'ta kırmızı, sarı, yeşil, kahverengi ve siyah renklerin kullanıldığı çok renkli dokumalar ortaya çıkmıştır. Bu bulgular dokumacılığa paralel olarak boyamacılık sektörünün de gelişmiş olduğunun göstergesidir⁵⁶.

⁵² Reşat Genç, *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil*, Ankara 2009, s. 4-5.

⁵³ Nuray Yıldız, *Eskiçağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*, İstanbul 1993, s.263.

⁵⁴ Nuray Yıldız, *a.g.e.* s.268.

⁵⁵ I. Henschen, "İsveç'te Halk Dokumacılık San'atı", *Mensucat Meslek Dergisi*, 4(9), 280-284, (1951); 4 (10), 326-331 (1951)'den naklen Emre Dölen, *a.g.e.*, s. 465.

⁵⁶ Arlı, Kayabaşı, Şanlı, *a.g.m.* s.1101.

Resim 1: Boyalı keten mumya sargısı

Kaynak: Mumyaların dış örtüleri, çoğunlukla Aspir çiçeklerinden yapılmış koyu kırmızımsı pembe bir boya kullanılarak boyanırdı. Yeni Krallık 18'inci Hanedanlık (MÖ. 1550-1295) Dönemi ya da sonrasına ait kaynağı bilinmeyen mumya sargısı British Museum'da EA6523 ve EA6542 kayıt numaraları ile sergilenmektedir.

Kil tabletlerden Eski Mezopotamya'da MÖ. 3000'li yıllarda kermes böceğinin kırmızı renk boyamalarda kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. MÖ. 2000 yıllarına ait Açıana Höyüğü'nde bulunan tabletlerde de eğirme, boyama ve dokuma ile ilgili bulgulara rastlanmaktadır. Bu tabletlerde; sarı, yeşil, kırmızı, kırmızı-mor ve mavi-mor renklerinin boyama yöntemlerinden ve boyama kaynaklarından bahsedilmektedir⁵⁷. Susa kentinde ticarete yönelik üretim yapan büyük çaplı dokuma evleri kurulmuştur. İplik ve kumaşların yıkanmasında potas, şap, sabun kullanılmış, boyamada mavi renk için indigo ile çivit otu bitkilerinden, sarı renk için ise safran bitkisinin kökünden faydalanılmıştır⁵⁸.

MÖ. 1500 yıllarında Hindistan'da kırmızı renk boyamalar için lak böceğinin de kullanılmış olduğu bilinmektedir. MÖ. 7. yüzyıla ait bir tablette, mavi için iki farklı tonda indigo, kırmızı için kökboya, mor için kökboya ve indigo, sarı için zerdeçal, yeşil için sarı ve indigo kullanılmış olduğundan bahsedilmektedir, ayrıca MÖ. 500 yılına tarihlendirilen ve dünyanın en eski halısı olarak kabul edilen Pazırık halısında ve halıyla aynı kurganda bulunan keçe örneğindeki kırmızı rengin

⁵⁷ Recep Karadağ, *a.g.e.*, s.8.

⁵⁸ Arlı, Kayabaşı, Şanlı, *a.g.m.* s.1101.

boyarmadde analizlerinde Polonya kermesi (Porphyrophora polonica) ve kökboya kullanılmış olduğu tespit edilmiştir⁵⁹.

Deniz salyangozlarından elde edilen mor renk boyarmaddelerin, boyamacılıkta kullanımları yaklaşık MÖ.1800 ile 1600'lerde Akdeniz sahillerinde başlamıştır. MÖ. 13. yüzyıla ait Knosos'ta bulunan bir tablette de "Kraliyet Moru" ifadesine rastlanmıştır. Bununla birlikte MÖ.1. yüzyılda Ortadoğu'ya egemen olan Asurlularda deniz kabuklularından elde edilen mor renk çok önemli bir boyarmadde olmuştur. Ancak pahalı bir yöntem gerektirmesi ve deniz kabuklularının öldürülmesinden dolayı 15. yüzyılda yasaklanmıştır. Koşinil böceğinin Meksika'da yerliler tarafından boyamalarda kullanımı MÖ. 1000'li yıllara uzanmaktadır. 16. yüzyılın başlarında Amerika Kıtası'ndan önce Avrupa'ya, sonra Asya'ya getirilmesiyle birlikte koşinil, dünyanın çeşitli bölgelerinde yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır⁶⁰.

Zengin bir geleneğe sahip olan Anadolu'daki boyamacılık, Doğu'dan getirilen bilgilerle, Anadolu'da bulunan ve milattan önceki yüzyıllara dayanan bilgilerle geleneklerin sentezinden oluşmuştur. Sosyal, ekonomik ve teknolojik koşullara bağlı olarak da yüzyıllar içinde gelişmiştir⁶¹.

MÖ. 5000'lerde dokumanın bulunmasından bu yana Anadolu toplumları için bir ata sanatı olarak bilinen dokumacılık, Anadolu'da bitkisel boyacılıktan ayrı düşünülmemelidir. Anadolu'da genellikle kadınlar boya bitkilerini ustaca kullanarak boyarmaddeleri kendileri elde etmiş, lif, iplik ve kumaşları boyamışlardır. Türk toplumuna ait dokuma bulgularında izlenen renk bilinci Anadolu'da Eskiçağ döneminde de izlenmektedir. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait renklendirme yöntem ve bilgileri arşiv vesikalarında görülmektedir. Çeşitli yörelerde bitkisel boya tarımının yapıldığı ve hatta yurtdışına satıldığı da kayıtlarla belgelenmektedir⁶².

⁵⁹ Recep Karadağ, *a.g.e.*, s.8.

⁶⁰ Recep Karadağ, *a.g.e.* s. 8 9.

⁶¹ Nevin Enez, *a.g.e.*, s. 1-2.

⁶² Hürrem Sinem Şallı, *a.g.m.* s.466.

Ayrıca MS. 23-79 yılları arasında yaşamış olan Plinius; *Naturalis Historia* adlı eserinde koyun yünlerinin boyanmasını ilk kez Anadolu'daki Sardislilerin bulduğuna dair bir inanişaya yer vermektedir⁶³. Bunun yanında tekstil boya sanayisi komşu Ödemiş(Hypaipa) kentinde de gelişmiş olmakla birlikte Sardis, mor boyalı yatak örtüleri ve kırmızı renkli battaniyeleriyle tanınmıştır⁶⁴.

Anadolu'da kökboya, cehri, çivit gibi bitkisel nebatların kullanılarak boya elde edilmesi çok eski tarihlere dayanmaktadır. Boyacılıkta çok önemli bir yeri olan kökboya bitkisinin ticareti Ortaçağdan başlayıp ve 1875 yılına kadar yoğun olarak sürmektedir. Ayrıca bir başka boya bitkisi olan safranın Anadolu'da 3500 yıl tarımı yapılmıştır. Anadolu'da muhabbet çiçeğinin kullanımı ise 16. yüzyıla kadar gider. Bazı araştırmacılar ise bu bitkinin boyada kullanımını Roma dönemine kadar götürmektedir⁶⁵. Anadolu'da özellikle Antalya, çivit, kına, katran ve susam pazarıydı⁶⁶.

Boyama, dokuma, ağartma ve eğirme gibi işlemlerin ise MÖ. 4000'in sonundan önce Ortadoğu'da özellikle Mezopotamya'da iyice gelişmiş olduğu görülmektedir. Örneğin Susa kentinde ticarete yönelik üretim yapan büyük çapta dokuma evleri kurulmuştur. İplik ve kumaşların yıkanmasında sabun, potas ve şap kullanılırken, boyamada da; mavi renk için indigo(*Indigofera tinctoria* L.) ile çivitotu(*Isatis tinctoria* L.) bitkilerinden, sarı renk için safran (*Crocus sativus*L.) bitkisinin çiçeği ile zerdeçal(*Curcuma longa* L.)bitkisinin kökünden, mor renk için ise *Murex trunculus* ve benzeri kabuklu deniz hayvanlarından yararlanılmıştır. 1 gram mor boya elde edebilmek için 8000 deniz hayvanı gerekmesinden dolayı mor renk çok değerlidir⁶⁷.

Finike'nin Sur (Tyre) kenti de MÖ. 1500'de mor boyama endüstrisinin merkezi olarak bu önemini MS. 638 yılına kadar sürdürmüştür. Bu kentte gelişen

⁶³ Plinius, *Naturalis Historia (Pliny Natural History)*, çev. H. R. Rackham (Loeb), London 1954, VII, s.196'dan naklen Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara 2013 s. 191.

⁶⁴ Veli Sevin, *a.g.e.* s. 191.

⁶⁵ Mustafa Genç, *a.g.m.* s. 177-178.

⁶⁶ Kate Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, Çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2009, s. 27.

⁶⁷ Emre Dölen, *a.g.e.* s. 460.

boyacılık kabuklu deniz hayvanlarından elde edilen eflatun rengi ile meşhurdur. Bununla birlikte eski Çin kaynakları MÖ. 3000 yıllarında Çin'de boyahanelerin varlığından söz etmektedir⁶⁸.

Ticaret, sanayi için uyarıcı bir güç olmuştur. Devletin sanayi bulunan her bölgesinde, ticaretin bu sanayiye önce kente çekmek sonra da orada yoğunlaştırmak için çabası olmuştur. Kumaş ortaçağ ticaretinin temelini oluşturuyordu. Keltler döneminden beri kumaş üretim ticaretinin büyük ölçüde yürütüldüğü yer olan Flandra, kumaşların dokunduğu ve boyandığı işletmeleri örgütleyip yönetmesiyle 7. yüzyılda dokumalarının üstünlüğü ve renklerinin güzelliğiyle Avrupa pazarlarında rakipsiz olmuştur⁶⁹.

Ortaçağ'da Avrupa'da daha çok kırmızı kullanılmış olmakla birlikte mavi, yeşil, kahverengi ve siyah da kullanılan renkler arasında yer almaktadır. Bez boyamada kullanılan boyarmaddeler; indigo, çivitotu, anason gibi bitkilerdir. Bunun yanı sıra boyamada şaraptaşı, şap, tuz, bakırsuyu, mazi, potas, bakkamağacı odunu, sarıodun gibi maddeler de kullanılmaktadır⁷⁰.

Boyama sanatı 1200'lü yıllarda Akdeniz'de özellikle İtalya'da kendini göstermiştir. Oradan da bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Floransalı boyamacılar başlangıçta *Ufficiali della Tinta* denilen özel bir loncayı oluşturmakta idi. Bu boyamacılar bölgede üretilen ve dış ülkelere satın alınan bezleri çeşitli renklere boyayarak tekrar satışını yapmışlardır. Daha sonra; yünlü kumaş yapımı esnafı, ipekli esnafı, boyama ve bitim esnafı olmak üzere üç loncaya ayrılmışlardır. Boyama ve bitim işlemleri ile uğraşan esnaf *Arte di Calimala* ismiyle anılan loncayı oluşturmuştur. Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa kumaş boyamacılığında bakkamağacı, brezilyaodunu, sarıodun gibi çeşitli boya ağaçları kullanılmıştır. Avrupa'da kırmızı için kökboyanın yanı sıra bakkamağacı, brezilyaodunu gibi tropik kırmızı boya ağaçlarından, kokinella bitinin kurutulmuş beden sıvısından ya da palmiye türü bir ağacın reçinesi olan "ejderha kanı" denen boyarmaddelerden

⁶⁸ Emre Dölen, *a.g.e.*, s. 461; Üner Eyüboğlu, İtir Okaygün , Füsün Yaraş, *Doğal BoyalarlaYün Boyama(Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler)*, İstanbul 1983, s. 12.

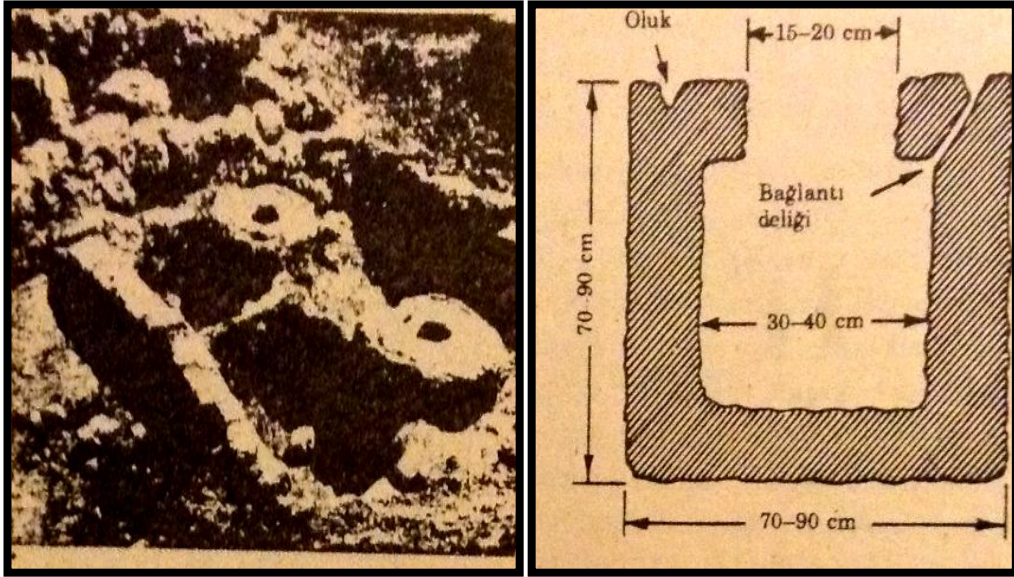
⁶⁹ Henri Pirenne, *Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul 1994, s.119-121.

⁷⁰ Zeki Tez, *Meslekler Tarihi Eskiçağdan Günümüze Zanaatsal ve Sanatsal Uğraşlar*, İstanbul 2016, s. 121.

faýdalanılmıştır. Sarı için ise sarıot adı da verilen yabancı rezede, boyacı meşesinin rendelenmiş kabuğu, sarıodun ve fizet odunu, aspir de denilen yalancı safran veya alacehri gibi boyarmaddeler kullanılmıştır. İpek boyamacılığında ise büyük bir uğraş gerekmekte idi. Önce yüne göre liflerin sarılması ve zammının giderilmesi gibi ön işlem görüyor, ipek dokunmadan önce boyanıyor, boyandıktan sonra kural olarak son boya banyosunda yağ ve asitle canlandırılarak güzelleştiriliyordu⁷¹.

Osmanlı öncesi boyahanelerin varlığı hakkındaki bilgileri Filistin’de Tell Beit Mirsim’de yapılan kazılardan elde etmekteyiz. Kazılarda MÖ. 8. yüzyıla tarihlenen boyahaneler bulunmuştur. Bölge susuz olduğundan boyahaneler su gereksiniminin karşılanması için sarnıçların yakınına kurulmuştur. Boya tekneleri taştan yapılmıştır. Bazı teknelerde bağlantı deliklerini kapatan taşlar bulunmuştur. Oluk ve bağlantı deliği ipliklerin tekneden çıkarılması sırasında süzülen boyanın yeniden tekne içine akmasını da sağlamaktadır. Aynı yerdeki başka boyahanelerde yere bir çukur biçiminde yapılmış 1,3 m boyunda, 0,9 m eninde ve 0,65 m derinliğinde açık tekneler de bulunmuştur⁷².

Resim 2: Taştan yapılmış boya tekneleri - Taş boya teknesinin kesiti

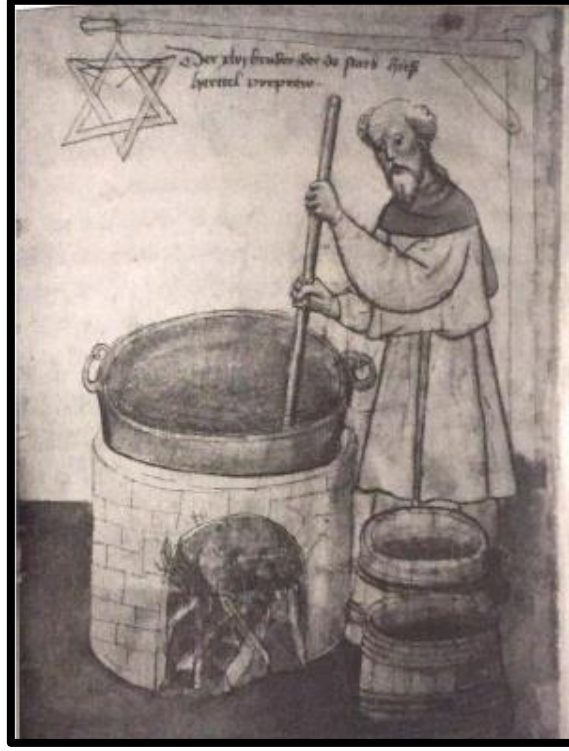

Kaynak: Ağızdaki delikten tekneye konulan iplik boyama bitince dışarı çekilerek alınır. Teknelerin üzerinde çepeçevre bir oluk ve bu oluğu teknenin içine bağlayan bir bağlantı deliği vardır. Teknedeki çözelti içindeki ipliklerin bu oluğun içinde dönen bir tekerleğin ortasına asılarak döndürüldüğü düşünülmektedir. Dölen, *a.g.e.* s. 462.

⁷¹Zeki Tez, *a.g.e.* s. 121-123.

⁷² Emre Dölen, *a.g.e.* s. 461.

Resim 3: Kumaş Boyamacı

Kaynak: Zeki Tez, *a.g.e.* s.123.

Anadolu'da ise Giovanni de Castro isminde Padova'lı bir İtalyan'ın İstanbul'un fethinden önce İstanbul'da bir boyahanesi olduğunu, şap temini için Papa II. Pius'a yazdığı mektuptan anlamaktayız⁷³.

2. Boya Yapımında Kullanılan Boyarmaddeler

Doğal boyalar bitkisel ve hayvansal boyarmaddelerden kimyasal bir süreçle elde edilen boyalardır. Bir terim olarak boyarmadde; fiziksel/kimyasal bir süreç sonucu başka bir madde ile birleşerek onu renklendirme niteliğine sahip doğal ya da sentetik maddeleri anlatmak için kullanılmaktadır⁷⁴. Hem çekici renkler sunan hem de ışık, su ve yıkamaya karşı yüksek haslık derecesi⁷⁵ sağlayan bitkiler ile bazı böcekler boya maddelerinin en değerlileridir. Kullanım yoğunluğu ve tarihsel önemi açısından doğal boyarmaddelerden başlıcalarını ele almak faydalı olacaktır.

⁷³ Sabri Atayolu, "Türk Kırmızısı", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul: 20-25 Eylül 1937, s. 701.

⁷⁴ Eyüboğlu – Okaygün - Yaraş, *a.g.e.*, s. 12-13.

⁷⁵ Bir boyanın veya boyanmış kumaşın, hava, ışık veya yıkama etkisiyle solmaya karşı direncini ifade etmek için kullanılan terim.

2.1. Bitkisel Boyarmaddeler

1704'te boyanın ilk olarak Prusya mavisi ile keşfedilmesinden ve sonraki dönemlerde de kimyasal boya kullanımının yaygınlaşmasından önce mensucat boyacılığında ham madde olarak kullanılan doğal boyalar arasında bitki boyaları ayrı bir öneme sahiptir⁷⁶. Boyama yapılan nebatlardan ekonomik önemi yüksek olan bitkiler şu şekildedir:

İndigo: Hindistan'da yetişen tropikal iklime ihtiyaç duyan *İndigofera tinctoria* L. bitkisinden elde edilen mavi renkli bir boyarmaddedir. Bu bitkinin tarımı Hindistan'da 4000 yıldır yapılmaktadır. İndigo en yaygın olarak kullanılan bitkisel boyarmaddedir. İndigo 12. yüzyılda Avrupa'ya ihraç edilmiştir⁷⁷. Marco Polo tarafından 13. yüzyıl sonunda bir boyarmadde olarak tanıtılmış ve Venedikli boyacılar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. 16. yüzyılda Avrupa'ya bol ve ucuz olarak getirilmiş ve çok yaygınlaşmıştır⁷⁸. Başlangıçta indigo Avrupa'da "şeytan boyası" diye kötü bir şöhret kazanarak kullanımı uzun süre cezalandırılarak yasaklanmıştır. Hatta Saksonya'da ölüm cezası dahi verilmiş olmakla birlikte daha sonraları son derece kaliteli boyarmadde olması sebebiyle ithalatına izin verilmiştir. İndigo boyacılar tarafından kristal halde satın alınarak ufalanıp ezilerek boyamada kullanılıyordu⁷⁹.

Resim 4: 17. yüzyıl sonlarında (1694) Hindistan'da indigonun elde edilmesi

Kaynak: Emre Dölen, *a.g.e.* s.471.

⁷⁶ Mustafa Harmancıoğlu, *Türkiye'de Bulunan Önemli Bitki Boyalarından Elde Olunan Renklerin Çeşitli Müessirlere Karşı Yün Üzerinde Haslık Dereceleri*, Ankara. 1955, s.IX.

⁷⁷Bode- Kühnel, "Antique Rugs from the Near East" dan Hasan Sabri, *a.g.m.*, s.5.

⁷⁸ Enez, *a.g.e.* s.7-10; Emre Dölen, *a.g.e.* s. 469.

⁷⁹ Zeki Tez, *a.g.e.*, s.122.

Çivitotu: İndigo veren bitkilerden biri olan Çivitotu (*İsatis tinctoria*) mavi-lacivert renkler için kullanılan en önemli boyalardan biri olarak bilinmektedir. Eski Mısır'da boyamacılıkta çivitotu kullanılmıştır. MÖ. 2. yüzyılda Mısır'da yaşamış olan Yunanlı Bolos Demokritos'un boyacılık konusundaki kitabını aktaran Graccius-Holmensis papirüsünde çivitotu ile boyama usulü ayrıntılı olarak anlatılmıştır⁸⁰. Uzun bir işlem sonucunda mavinin çeşitli tonlarının elde edildiği çivitotu Ortaçağ boyunca Avrupa'da kullanılan en önemli boyarmaddeler arasında yer almıştır⁸¹. Çivitotu Avrupa'da ve Anadolu'da yetişmektedir. Bitkinin anavatanı Kafkasya yamaçlarıdır. Eskiden Anadolu'da tarımı da yapılmıştır. Avrupa'da mavi için çivitotu ve çok nadir olarak indigo bitkisi kullanılmıştır. Yabani çivitotu ise Almanya'da Rhein bölgesinde ve Thüringen'de yetişmektedir. Günümüzde ise Orta ve Batı Anadolu'da yabani olarak 30'a yakın türü yetişmektedir. Benzer bitkiler olan *İsatis crymbosa* ile *İsatis tomentella* Güney ve Doğu Anadolu'da, *Polygonum tinctoria* Japonya ve Kore'de, *Eupatorium İndigofera* veya *Marsdenia tinctoria* Brezilya ve Malezya'da bulunmaktadır. *İndigofera tinctoria* çivitotuna oranla 30 kez daha fazla indigo vermektedir. Çivitotu ticarete sürülmeden önce değirmenlerde çivitotunun, iğne şeklinde yaprakları sapları ile birlikte ezilip, kurutulur toz haline gelmesinden sonra da fiçılara doldurularak ticarete hazır hale getirilmektedir. Çivitotundan elde edilen rengin zenginliği; bitkinin niteliğine ve boyanacak malın boya banyosuna kaç kez batırıldığına bağlıdır. Yeni hazırlanmış olan banyo lacivert rengi, tükenmesine yakın ise açık mavi rengini vermektedir. Avrupa ve Anadolu'ya dışarıdan indigo alınmaya başlanmasıyla 1577'de Avrupa'da çivitotu yetiştiricileri indigonun dışarıdan getirilmesine karşı çıkmıştır, ancak bunu önleyememişlerdir. 16. yüzyıl ortalarından itibaren ithal edilen indigo bitkisi ile çivitotu gerilemiştir⁸². Bu durum zamanla çivitotunun kullanımını sona erdirmiştir⁸³.

⁸⁰ Nevin Enez, *a.g.e.* s.7-10; Emre Dölen, *a.g.e.* s. 470, 463; Recep Karadağ, *a.g.e.*, s.40.

⁸¹ İsmail Öztürk, *a.g.e.* s.11.

⁸²Zeki Tez, *a.g.e.* s. 122.

⁸³ Eyüboğlu – Okaygün - Yaraş, *a.g.e.*, s. 17.

Kökboya: *Rubia tinctorum* L. bitkisi Rubiaceae (Kökboyasıgiller) familyasının *Rubia* cinsinden yaklaşık 38 çeşidi olan bir türdür. MÖ. 500 yılı ile tarihlendirilen bir kurgandan çıkan keçe örneğinde ve Dünya'nın en eski halısı olarak kabul edilen Pazırık halısında kökboyanın kullanılmış olduğu tespit edilmiştir⁸⁴. Ayrıca MÖ. 7. yüzyıla ait bir tablette kırmızı için kökboya kullanılmış olduğu bahsedilmektedir⁸⁵. Birçok çeşidi olan kökboya, Asya, Akdeniz çevresi, Güney Afrika, Meksika, Güney Amerika ve Güneybatı Avrupa'dan Batı Himalaya bölgesine kadar çok geniş bir alana yayılmıştır. *Rubia tinctorum* bitkisine Fransızca Garance, İngilizce Madder, Almanca Faerberröte ve Krappwurzel, İtalyanca robbia, Türkçe kökboya, boyakökü, boyacı kökü, boya pürçü, boya çili, kırmızı kök, kızılboya, kızılkök, boyalık otu, boya sarmaşığı, yumurta boyası, kızılboya otu, çubuk boya, dilkanatan, bostanotu(şarkışla) ve boya pürü gibi adlar verilmektedir. Kökboya yaşama süresi en az 3 yıl olan çokyıllık bir bitkidir. 50-80 cm uzunluğunda olan gövdesi köşeli ve sert dikenlidir. Bu otsu bitki haziran, ağustos aylarında küçük beyaz-sarı çiçekler açmaktadır. Boyarmaddeler bitkinin kökünde bulunmaktadır. Kökler 10-15 cm boyunda, 0,5-1 cm. çapında ve dış kısmında kolayca soyulabilen esmer kırmızı renkli bir kabuk bulunan çubuklar biçimindedir. Bitkinin yetiştiği bölgenin koşullarına göre köklerdeki boyarmadde miktarı değişmektedir. Yaşlı kökler genç olanlara oranla daha fazla boyarmadde içermektedirler. En az üç yaşına gelmiş bitkilerin kökleri iyi sonuç vermektedir. Kurutulmuş kökler bozulmadan yıllarca saklanabilmektedir⁸⁶. Kökler ilkbahar veya sonbaharda söküldükleri için yaz veya sonbahar kökleri olarak adlandırılmışlardır⁸⁷. Yabani kökboya (*Rubia peregrina* L.) ise Kuzeybatı Anadolu'da yetişen bir türdür. Kökleri boyarmadde içermekle birlikte boyama özelliği zayıftır. Aynı şekilde Ege bölgesinde *Sherardia arvensis* L. türü de kullanılmaktadır⁸⁸.

⁸⁴ Recep Karadağ, *a.g.e.*, s. 8.

⁸⁵ Recep Karadağ, *a.g.e.*, s. 8.

⁸⁶ Eyüboğlu – Okaygün - Yaraş, *a.g.e.*, s. 69-70.

⁸⁷ Nevin Enez, *a.g.e.* s.10-15; Tuncer Baykara, "Kökboya", s. 351-354; Emre Dölen, *a.g.e.* s. 472-479.

⁸⁸ Emre Dölen, *a.g.e.* s. 472-473.

Resim 5: Kökboya bitkisi

Kaynak: Brendan Burke, From *Minos To Midas Ancient Cloth Production in the Aegean and in Anatolia*, Oxford 2010, s.80.

Kökboya ile boyama usulünde mordanlama yapılırken uzun süre şap kullanılmış, ancak zamanla başka metal tuzların, değişik kırmızı tonları veya daha iyi bir haslığı elde etmede etkili olduğu görülmüştür. Mordan olarak MS.2. yüzyılda demir ve bakır tuzları, 17. yüzyılda kalay tuzları ve 19. yüzyılda krom tuzları da kullanılmaya başlanmıştır⁸⁹.

Cehri: Cehri, *Rhamnus petiolaris* Boiss bitkisinin yeşil iken toplanıp kurutulan meyveleridir. Anadolu'da 20'den fazla *Rhamnus* türü bulunmaktadır. Cehri, 1.000-3.000 metre yükseklikteki taşlı ve eğimli arazide yetişen ve boyu üç metreye ulaşan bir ağaççıktır. Kışın yapraklarını döker. Meyveleri 6-7 milimetre çapında, esmer yeşil renkli, tüysüz ve iç kısmı parlak sarı renkli tanecikler biçimindedir. Boya maddesi, cehrinin meyvesinden elde edilir. Cehri, yabani olarak yetişebildiği gibi, aşılama ya da çelik köklendirme yöntemleriyle de yetiştirilebilmektedir. Yabani cehrilerin aşılınmasıyla alınan ürün daha kaliteli olmaktadır. Yabani olanlar *cebeli*, yetiştirilmiş olanlar *beledî* cehri olarak adlandırılmaktadır. Dikilmiş bir fidan üçüncü yılda ürün vermeye başlar ancak üç yıl

⁸⁹ Emre Dölen, *a.g.e.* s.474.

daha geçtikten sonra, ürün alınabilmesi için yeniden aşılama yapılması gerekir. Eğer aşılanamazsa, ürün alınmaz. Bazı yıllar bitkinin çiçek düşürüp meyve vermediği veya meyvesinde boya maddesi bulunmadığı görülmektedir. Bununla birlikte birkaç hektar cehri dikili arazi, yetiştiricileri için önemli bir zenginlik sağlamaktadır. Bitkinin sarı boya veren meyveleri yetiştiği iklim koşullarına göre Haziran–Ağustos ayları arasında yeşilken toplanıp 15 gün gölgede kurutulduktan sonra satışa sunulmaktadır. Ayrıca bitkinin verdiği ürün bölgeye, yıla ve ağaca göre değişmektedir. Bir ağaçtan alınan taze ürün 1,5 kg ile 75 kg arasında değişiklik göstermektedir. Cehrinin içerdiği başlıca boyarmaddeler rhamnetin, emodin ve quercetin olup şapla mordanlanarak yapılan boyamada koyu sarı bir renk verirler⁹⁰.

Bunun yanı sıra değişik mordanlar, mordan oranları, bitki oranları ve boyama yöntemleri ile çeşitli renk ve tonlar elde edilir. Bu şekilde cehrinin; açık kehribar, ıslak saman sarısı, süzme bal, zerdeçal, koyu saman sarısı, koyu kehribar, koyu kirli sarı, kehribar, kuru meşe yaprağı, zeytinyağı rengi, açık limonküfü, tarçın, açık kirli sarı, koyu safran, saman sarısı, koyu ayva rengi, kiremit, acı kahve, bayat yumurta sarısı, açık ayva, kükürt, kestane, muz kabuğu rengi, salamura yaprak, safran, koyu kimyon, kaysı sarısı, karanfil, pişmiş elma gibi renk ve tonlarının olduğu görülmektedir⁹¹.

Bu bitkiler dışında meşe palamudu, mazı meşesi, bakkam ağacı da boyacılıkta yoğun olarak kullanılan ve ekonomik olarak değeri yüksek bitkilerdir. Ekonomik değeri olmayan havaciva otu, karamuk kökü, labada, sarı kök, yoğurt otu, zerdeçal gibi bitkilerin kökleri boyacılıkta kullanılmıştır. Ceviz, ıhlamur kabuğu, kestane kabuğu, kızılağacı, nar kabuğu, soğan kabuğu, yabani gül gibi bitkilerin ise kabukları boya yapımında kullanılmıştır. Armut yaprağı, ayva yaprağı, debbağ sumacı, ebe gümece, fındık yaprağı, gence, hayıt, kuş ekmeği, safran, sütleğen, şeftali yaprağı, yarpuz gibi bitkilerin ise yapraklarından faydalanarak boya elde edilmiştir. Aspir,

⁹⁰Emre Dölen, *a.g.e.* s. 479-480; Tuncer Baykara, “Cehri Üzerine Notlar”, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s. 361-362; Mehmet Somuncu, “Cehri Üretimi Ve Ticaretinin 19.Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 22, Ocak-Haziran 2004, s. 101.

⁹¹ Nuran Kayabaşı, *Cehri (Rhamnus Petiolaris)'den Elde Edilen Renkler Ve Bunların Yün Halı İplikleri Üzerindeki Haslık Dereceleri Üzerinde Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s. 32.

ayçiçeği, boyacı katır tırnağı, muhabbet çiçeği, papatya ve sığır kuyruğu gibi bitkilerin çiçekleri boyacılıkta kullanılmıştır.

Resim 6: Soğan kabukları ve "masa" kökleri (yöreye özgü bitki)nin boyacılıkta kullanılması

Kaynak: Lesotho Basutoland'ta doğal bitkisel boyalar kullanılarak ipliklerin boyanması. Bu boyalar bir saat kaynatılarak elde edilir. TNA. INF 10/180 nr.98.

2.2. Hayvansal Boyarmaddeler

Hayvansal boyarmaddeler, denizlerdeki kabuklu hayvan türlerinden ve böceklerden elde edilir. Kırmızı veya mor tonlarında elde edilen boyarmaddeler özellikle yün veya ipek gibi hayvansal kökenli elyafta başarılı sonuçlar vermiştir. Bu boyarmaddeler ton bakımından zengin, genelde yüksek ışık ve yaş haslıkları olan, fiyatları değişmeyen en iyi boyarmaddelerdi⁹².

Eski çağlarda özellikle kırmızı renk elde etmek için dünyanın çeşitli bölgelerinde bazı böceklerden yararlanılmıştır. Kırmızı boyarmaddeler içeren pek çok böcek türü arasında önem kazanmış olanlar, lak böceği(Lakshadia [Tachardia, Laccifer] türleri), Amerikan koşinili, (Dactylopius coccus), Vordan karmir (Worm red) veya Ararat kermes (Porphyrophora hamelii), kermes (Kermococcus vermilis)

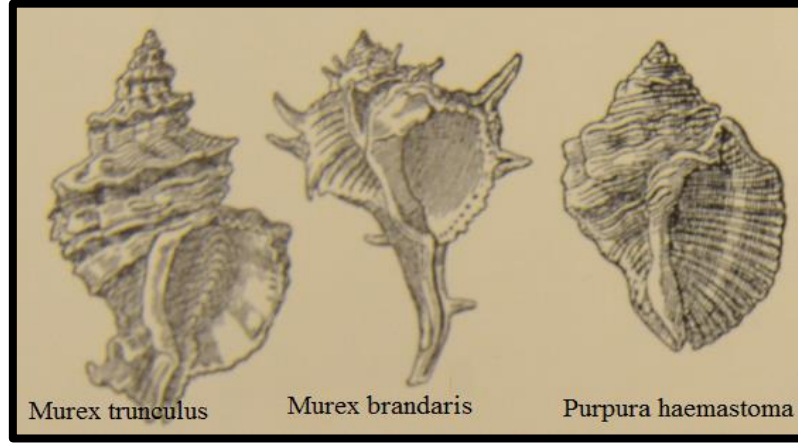
⁹² Emre Dölen, *a.g.e.* s. 15.

ve Polonya köşinilidir (*Margarodes polonicus*)⁹³. Ayrıca kırmızı böceği de, dünyanın kırmızı renk üreten, bilinen en eski boyarmaddesidir⁹⁴.

Boyarmadde olarak kullanılan *Kokinella* ya da cochineal böceği, Guatamala'da ve Meksika'da yetişen *Opuntia cochenillifera* adlı bitkinin üzerinde yaşayıp onunla beslenmektedir. Bu böceğin boya veren kanatsız dişileri bitki yapraklarının üzerinden toplanır, sıcak suya batırılarak öldürülür, güneşte veya fırında kurutulur ve kırmızı renk elde edilir. 70.000 kurutulmuş böcekten yarım kilo kadar boyarmadde elde edilmektedir. 1 dönüm ekili olan *Opuntia* bitkisinden sağlanan böcek 30-35 kg kokinella kadardır⁹⁵.

Değerli, seyrek bulunan mor boya elde etmek için ise *Murex* salyangozlarından yararlanılmıştır. Mor rengin kaynağı olan bu deniz hayvanları, Akdeniz kıyılarından ve Marmara Denizi'nden toplanabilmektedir. Arkeolojik bulgular ve yazılı kaynaklar mor üretimi için *Murex brandaris*, *Murex trunculus* ve *Purpura haemastoma* türlerinde deniz kabuklularının kullanıldığını aktarmaktadır. Mor rengi veren *Murex* salyangozlarının üç çeşidi aşağıda görüldüğü gibidir⁹⁶:

Resim 7: Murex Salyangozları

⁹³ Emre Dölen, *a.g.e.* s. 486.

⁹⁴ Aytaç-İlbak, *a.g.e.*, s.205-207.

⁹⁵ İsmail Öztürk, *a.g.e.* s. 20; Eyüboğlu, Okaygün, Yaraş, *a.g.e.*, s. 14.

⁹⁶ Brendan Burke, *a.g.e.* s.34.

Mor tonu, türe ve tekniğe bağlı olarak siyahtan mora ve kırmızıya kadar değişebilir. Mor boyama, yoğun işgücü gerektiren, zorlu ve kötü kokulu birkaç gün süren bir süreçtir. Güneş ışığına maruz kaldıklarında mor renge dönüşen saydam mukus içeren bezeye erişmek için toplanan kabuklular ezilir. Salyangoz kalıntıları toplandıktan sonra bir koruyucu olarak tuz ile karıştırılır. 100 kilosu için bir pint tuz kullanılır. Bu sıvı üç gün boyunca suda bekletilmelidir ve daha sonra dokuz kez daha kaynatılmalıdır. Oksidasyon ve güneş ışığına maruz bırakma sonucunda bu içerik koyu mor renge dönüşmektedir. Şeker veya bal ilavesi kimyasal reaksiyonları yavaşlattığı için bu ilaveler koyu mor üretmeye yardımcı olmaktadır⁹⁷.

Büyük miktarda yünü mora boyamak için çok sayıda salyangozdan faydalanmak gereklidir. Örneğin 1870'de 400 salyangozdan 7 mg saf mor elde edilmiştir. 100 adet Murex brandaris salyangozunun ise 6,8-12 mg boyarmadde verdiği görülmüştür. Bir adet Murex trunculus'tan 1,2 mg boya, bir adet Murex brandaris'ten ise 0,6 mg saf mor elde edilebilmektedir⁹⁸. Murex brandaris isimli deniz hayvanının toplanması çok zor ve boyamacılık tekniği karmaşıktır. Murex'in 12.000 adedi 1,4 gram saf mor boyarmadde vermektedir. Rengin az bulunması, çok pahalı olması ve yalnızca Doğulu krallar ile yöneticiler tarafından giyilmesi bu durumu bir miktar açıklamaktadır⁹⁹.

Kermes kırmızısı; böcek boyarmaddelerinin en önemlilerinden biri olan ve renkli bileşeni kermes asidi olarak bilinen kermes böceğinin ağaçtan toplanması büyük bir titizlik göstermeyi gerektirmektedir. Kermes, Akdeniz kıyıları ve Yakın Doğu'nun Akdeniz'e yakın bölgelerinde bulunan Quercus coccifera, Q. İlex ve Q. Robur üzerinde beslenir. Olgunlaşmış olan böcekler dikkatli bir biçimde kurutulur ve kurutulmuş tohum görünümünü alırlar. Kermes böceği yılda yalnızca bir kez üreyebilir bu nedenle elde edilebilecek boyarmadde miktarı sınırlıdır¹⁰⁰.

Kermes, M.Ö. 2000 yıllarından beri yün ve ipeği kırmızıya boyamak için kullanılmıştır. Bitkisel elyaf için kullanılan kökboyadan sonra en yaygın olarak

⁹⁷ Brendan Burke, *a.g.e.* s.35.

⁹⁸ Brendan Burke, *a.g.e.* s.36.

⁹⁹ Emre Dölen, *a.g.e.* s.15.

¹⁰⁰ Enez, *a.g.e.* s.15-24; Eyüboğlu-Yaraş, *a.g.m.* s.40-53; Emre Dölen, *a.g.e.* s.486

kullanılan kırmızı boyarmaddedir. Şap ile mordanlanarak boyama yapılmaktadır. Ortaçağ boyunca en güzel renkleri elde etmekle ün kazanmış Venedik, vermeio adını verdikleri Venedik kırmızısını mordan olarak şap ve tartar kullanılarak kermes ile yapmıştır¹⁰¹.

2.3. Madeni Boyarmaddeler

Doğal boyarmaddelerden madensel olan boyarmaddeler, toprak boyarmaddeler veya mineral boyarmaddeler olarak da isimlendirilmektedir. Madensel boyalar metal bileşiklerinden istifade edilerek elde edilir. Renk tonları, kullanılan metal tuzlarının karışım oranına bağlıdır. Sarı, altın, lacivert, gül, fıstıkî, mavi, havaî maî(asumanî) ve yeşil gibi çeşitli renklerde mürekkepler yapmıştır¹⁰².

¹⁰¹ Emre Dölen, *a.g.e.* s.488.

¹⁰² İsmail Öztürk, *a.g.e.* s. 21; Nâşid Baylâv, *a.g.m.* s. 732.

B. OSMANLI DÖNEMİ BOYACILIK ZANAATI VE BOYAHANELER

1. Osmanlılarda Boyacılık Zanaatı

1.1. Osmanlılarda Yoğun Olarak Kullanılan Boyarmaddeler

Anadolu'da sıklıkla yetişen kökboya ve cehri bitkilerinin dışında boyacılıkta yararlanılan pek çok bitki bulunmaktadır. Bunlar arasında; çivit, ceviz, derici sumacı, palamut meşesi, mazı meşesi, nar, havaciva, kızılağaç, sütleğen, ayva, yarpuz, labada, sergil, soğan, kadıntuzluğu, zerdeçal, yabancı gül ağacı kabuğu, meyan kökü, şeftali yaprağı, çınar ağacı kabuğu, saman, haşhaş çiçeği, kestane, armut, ıspanak yaprağı, ebegümeçi çiçeği, sumak, kızıl, safran, yabancı nane, kuru kayısı yaprağı, kırmızı ceviz yaprağı, arslan pençesi, asma, bakam ağacı, boyacı katırtırnağı, boyacı papatyası, ebegümeçi, hayıt, ıhlamur ağacı, karaağaç, kırmızı sandal ağacı, nevrüz otu, potuk, sarı kök, kızıl çam, yabancı gül, yemen zafranı gibi birçok bitkiler yer almaktadır¹⁰³.

Resim 8: Soldan Ceviz kabuğu, Kobak(mazı), Papatya, Hayıt Otu

Kaynak: İzmir-Dikili- Kocaoba Köyü'nde ikamet eden Arife Süzme'den alınan doğal boyalı iplikler.

¹⁰³Arlı – Kayabaşı - Şanlı, *a.g.m.* s.1105; Nevber Gürsu, *Türk Dokumacılık Sanatı Çağlar Boyu Desenler*, İstanbul 1988, s.24; Nâşid Baylâv, “Türkiye'nin Boya Bitkileri ile Türkiye'de Kullanılmış olan Yabancı Memleket Boya Bitkileri ve Boyaları”, *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul 1963, s. 733-743; Ertan Gökmen, *Osmanlı Dönemi Gördes Halıcılığı*, Manisa 2014, s. 39.

Resim 9: Soldan Şeftali Yaprağı tonları, Soğan-Asma-Ceviz Karışımı

Kaynak: İzmir-Dikili- Kocaoba Köyü'nde ikamet eden Arife Süzme'den alınan doğal boyalı iplikler.

Anadolu'da bitkisel boyacılıkta kullanılan ve pek çok rengi veren bitkiler başlangıçta yalnızca doğadan elde edilirken zaman içerisinde ziraati yapılmış, kökboya, cehri, safran, indigo gibi bitkiler dünya çapında önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle kökboya ve cehri tarımı yaygın olarak yapılmıştır¹⁰⁴. Bu bitkilerin tarımı iç gereksinimi karşıladığı gibi önemli birer ihracat ürünü haline gelmişlerdir. Anadolu'da bitkisel boyamacılık 19. yüzyıl sonlarına kadar gelişme göstermiştir.

Anadolu'daki boya bitkileri ve elde edilen renkler eskiden beri çeşitli işlerde kullanılmıştır. Kullanım alanı olarak bir örnek Tavernier'in 17. yüzyılda Halep'ten hareket eden develere özellikle siyah ve maviye boyanmış ketenlerin yüklendiğini aktarmasıdır¹⁰⁵. Bunun yanında eski halı ve kumaşları, eski Türk mürekkep ve âharları, yazmaları, kâğıtları boyamak ve ebru yapmak için pek çok sayıda bitkiden çeşitli boyalar yapılmıştır. Osmanlılarda bu renklere çeşitli isimler verilmiştir. Kırmızı için "al" ve "güvez" denilmiştir. Koyu fındıkîye yakın bir renk "sürmai" diye adlandırılmıştır¹⁰⁶. Oysa başka bir kayıta "sürmâî" olarak geçen renk çividin neredeyse siyaha kaçan koyu tonu, siyaha kaçan lacivert bir renk olarak

¹⁰⁴ Hürrem Sinem Şallı, *a.g.m.* s.466

¹⁰⁵ J. B. Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Çev. Ertuğrul Gültekin, İstanbul 1980. s.90.

¹⁰⁶ Nevber Gürsu, *a.g.e.* s.24.

tanımlanmaktadır¹⁰⁷. Çividi, sarı, açık sarı, limon sarısı, yeşil, çemen yeşili, mor, asumanî(havaî maî), süt maî, narencî(turuncî, portakalî), benefşe(menekşe), samanî, kırmızı, açık kırmızı, koyu kırmızı, kahverengi, koyu kahve, siyah gibi renkler örnek olarak verilebilir¹⁰⁸. Bu renk isimlerine ek olarak boya-i altun sarısı, sarı-i ohri, boya-i sarı miyane, boya-i yeşil, boya-i siyah, penbe, firfirî (mora bakan kırmızı), zengâr (bakır pası yeşili), aşu boyası, beyza, boya-i ohri-i sebz, lâ'li-i budin, dûde-i siyah (bezir yağı isi), bınna renk, za'firan-ı nil, boya-i cengâri (bakır pası yeşili), frengî isfidac, isfidac-ı İngiliz (kurşun kökenli olmayan beyaz, çinko beyazı az örtücü), sebz (yeşil, koyu mavi), zerdeçal (Hint safranı), erguvan (dikenli deniz salyangozunda elde edilirdi. Nadir bulunduğu için soylular kullanırdı.)¹⁰⁹. Ayrıca çividi, sarı, açık sarı, limon sarısı, yeşil, çemen yeşili, mor, asumanî(havai mavi), süt mavi, narencî(turuncu, portakal rengi), menekşe, samani, kırmızı, koyu kırmızı, kahverengi, koyu kahverengi, siyah isimleri de bitkilerden elde edilen renklere verilen isimler arasındadır¹¹⁰.

Osmanlı'da bitkisel boyacılıkta yoğun olarak kullanılan boyarmaddelerden çivit, Anadolu'nun birçok yöresinde kendiliğinden yetişmektedir. Bu bitki uzun bir işlem sonucunda mavinin çeşitli tonlarını sağlayan bir boya verir. Osmanlılar döneminde çiviotunun yoğun olarak ticarete yer aldığı görülmektedir. Örneğin 1484 tarihli İstanbullu Yahudi Turmuş'un Bergama'da El-hac Debbağ Ali üzerinde nil (çivit) boyası satışından 1.300 akça alacağı olduğuna dair bir kayıt bunu desteklemektedir¹¹¹.

Anadolu'da 16. yüzyılda boyacıların kullandıkları boyalar arasında da en çok çividin adı geçmektedir. 1552-53 yıllarında Tokat'ta düşük nitelikli 7 kg dolayındaki çivitin bedeli en az 360 akçe iken aynı ölçüdedaha üstün nitelikli çivitin bedelinin 500-540 akçe olmasından bu boya bitkisinin pahalı bir hammadde olduğu

¹⁰⁷Özgür Kolçak, *Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s. 64,76.

¹⁰⁸ Nâşid Baylâv, *a.g.m.*, s. 732.

¹⁰⁹ <http://www.cigdemkabadayi.com/boyalar/osmanli-da-baz-renklerin-isimleri.html>

¹¹⁰ Reyhan Kara, *Türk Yazmacılık Sanatı*, İstanbul 1988, s. 55.

¹¹¹ Vehbi Günay, *XV-XVI. Yüzyıllarda Bergama Kazası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İzmir 1999, s. 146.

anlaşılmaktadır¹¹². 17. yüzyılda Hintlilerin getirdiği bez, çivit gibi çeşitli malları satın almak için İstanbul, İzmir, Halep, Kahire gibi yerlerden tüccarların Basra'ya geldiği Tavernier tarafından aktarılmaktadır¹¹³. 1706 tarihine ait bir kayıttaki Manisa boyacı esnafının tümünün Müslüman olduğu ve 70,5 kıyye çivitin yaklaşık 500-550 kuruş değerinde olduğu görülmektedir¹¹⁴. 1806 tarihinde ise Osmanlı- İngiliz gümrük tarifesinden Lâhor çividinin 1 kıyyesinden 54 akçe, Hindî-i İngiliz çividinin 1 kıyyesinden 18 akçe gümrük bedeli alınacağı belirtilmiştir¹¹⁵.

Hem yerel üretici hem de ihracat için yün ve iplikleri renklendirmede kullanılan çivitin Osmanlılar için çok değerli bir hammadde olması dolayısıyla Batı Avrupalılar İzmir'in kârlı çivit piyasasını ele geçirmek için sürekli birbirleriyle yarış halinde bulunmuşlardır¹¹⁶. 18. yüzyılın ilk yarısında Fransızlar İzmir'de çivit satan ülkelerin başında gelmektedir. 1749'dan 1751'e kadar İzmir pazarında çivitin 2/3'ü Fransızlar satmışlardır. Fakat bundan sonra çivit ithalâtında dalgalanmalar görülmüştür. Tıpkı sömürgelerden gelen diğer mallar gibi, çivitin de 1750'li ve 1760'lı yıllar boyunca fiyatı sabit kalmıştır. İzmir'in temel ithalat maddeleri arasında yer alan çivit Fransız İhtilali'ne kadar sürekli yüksek fiyatını koruyan tek ürün olmuştur. Fiyatı 1770'li yıllarda artış göstermiştir¹¹⁷. Marsilya'dan İzmir'e yapılan ithalatta ise 1721'den 1789'a kadar çivit ve kırmızıdan daha fazla olarak mensucat, kahve ve şeker görülmektedir¹¹⁸.

Osmanlı topraklarında bu boya bitkisinin aynı zamanda ziraatı de yapılmıştır. 19. yüzyıla ait bir eserde Yemen'de ve Basra vilayetinde ziraatının yapıldığından bahsedilirken çivitten üretilen boya miktarının çok az bir kısmının ihraç edildiği belirtilmiştir¹¹⁹. Çivit ziraatı, Osmanlı coğrafyasında Basra ve Yemen haricinde diğer bölgelerde, yetiştirilme koşullarına uygun olmadıkları için yok denecek kadar azdır.

¹¹² Suraiya Faroqhi, *a.g.e.* s.182.

¹¹³ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2006, s. 247.

¹¹⁴ *Manisa Şer'iyye Sicili*, No:171, s. 49.

¹¹⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz Münâsebetleri I(1580-1838)*, s. 133.

¹¹⁶ Elena Frangakis Syrett, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret(1700-1820)*, çev. Çiğdem Diken, İzmir 2006, s.194.

¹¹⁷ Elena Frangakis Syrett, *a.g.e.* s. 194-196.

¹¹⁸ Mesud Küçükkalay, *Osmanlı İthalatı İzmir Gümrüğü 1818-1839*, İstanbul 2007, s. 35.

¹¹⁹ İbn-ul Cevad Efdaleddin, *Coğrafya-yı Umrani*, Dersaadet, 1316, .s. 161-162.

Bu nedenle çivit, daha çok ithal edilen bir boya bitkisi olmuştur¹²⁰.19. yüzyılın ortalarında Osmanlılar Avrupa'dan boya ithal etmez, boya ihraç ederdi. Ancak yalnız Hindistan'dan çivit getirilirdi¹²¹. Anadolu'ya dışarıdan indigo getirilmesi mavi boyamada çiviotunun kullanımının sona ermesine sebep olmuştur. İndigo çiviotunun yerine geçerek giderek unutulmasına yol açmıştır.

Boya çili, boya kökü, boya pürçü, boya sarmaşığı, boyalık otu, dil kanatan, kırmızı boya, kırmızı kök, yapışkan, yumurta boyası adları ile de bilinen kökboya ise Anadolu'nun hemen her yöresinde yetişmesiyle boyacılığın Osmanlı'da gelişmesinde etkili olmuştur.

Kendiliğinden yetişmesinin yanında ziraati de yapılan kökboyanın yetiştirilmesi oldukça emek isteyen masraflı bir iştir. Kökboyanın ekimi, tohum veya fide yoluyla yapılmaktadır. Bir yıl yastıklarda bekletilen fideler ilkbaharda dikilmektedir. Sonbaharda bitkilerin üstleri toprakla örtülerek köklenmenin artması sağlanır, 3-4 yıl sonra olgunlaşarak kırmızıya dönen kökler sökülüp açık havada veya fırınlarda kurutulmaktadır. Elde edilen ürünün kalitesi köklerin düzgünlüğü ile bağlantılı olduğu için toprağın hazırlanması da büyük önem taşımaktadır. Bundan dolayı *boyalık* adı verilen kökboya tarlaları beş veya altı kez sürülerek taşları iyice ayıklanmalıdır. Bir dönümden ortalama 550-1.200 kg dolaylarında ürün alınmaktadır. Kökboyanın üretim masrafı satış değerinin yarısına denk gelmektedir¹²².

Kökboyanın Anadolu'nun bazı bölgelerinde yer isimlerine de etki ettiği görülmektedir. Evliya Çelebi, Karahisar'a bağlı Boyalı karyesinde yetişen kırmızı kökün; Uşak kalıçelerinin boyası olduğunu ve ondan dolayı karyenin adının Boyalı olduğunu belirtmiştir¹²³. Aynı şekilde antik bir kent olan Philadelphia'nın 13. yüzyıl

¹²⁰ General Kazım Dirik, *Eski ve Yeni Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panoraması*, İstanbul 1938, s. 40.

¹²¹ Nuri Refet Korur, *Türkiye'de Nebati Boyalar*, Ankara 1937, s. 23.

¹²² Tuncer Baykara, "Kökboya", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir 1992, s.353-354; Emre Dölen, *a.g.e.* s. 474.

¹²³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 9, s. 22.

başlarında Alaşehir adını alması burada yapılan boyacılık sanatından kaynaklanmaktadır¹²⁴.

Anadolu'nun birçok bölgesinde kökboyaya yabancı veya yabancılaşmış olarak rastlanmaktadır. Özellikle Batı Anadolu'da; İzmir, Manisa, Alaşehir, Salihli, Kula, Demirci, Gördes ve Uşak, Akdeniz Bölgesi'nde; Burdur, Antalya, Orta Anadolu'da; Ankara, Afyon, Konya, Kayseri, Kırşehir, Aksaray, Ürgüp, Çankırı, Tokat, Amasya ve Sivas, Güneybatı Anadolu'da; Adana ve Diyarbakır, Doğu ve Güneydoğu'da; Elazığ, Malatya, Bitlis, Siirt, Maraş, Urfa yöreleri bitkiye rastlanılan başlıca bölgelerdir¹²⁵. Bu bölgelerin yanı sıra Osmanlı coğrafyası dâhilinde bulunan, Kıbrıs, Beyrut, Cebel-i Lübnan, Şam, Halep, Trablus, Teaz, Hudeyde, Yemen, Trablusgarp ve Makedonya'da hem kendiliğinden yetişmekte hem de özellikle 19. yüzyılda ziraati yapılmaktaydı¹²⁶.

Erken dönem Osmanlı kronikleri arasında yer alan Aşık Paşazade Tarihi'nde Alaşehir'in kırmızı boyalı dokumalarının oldukça değerli olduğundan ve Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e hediye olarak getirildiğinden bahsedilmektedir¹²⁷.

“Ol zamanda altun gümüş az-ıdı. Tofıuzlu'da 'alemlü ak bizler olurdu. Hil'at yirine anı geydürürler-ıdı. Sırtak tegele dikerler- ıdı. Alaşehir'üfi kızıl ivledisin sincef iderler-ıdı. Hil'at anı geydürürler-ıdı. İshak Fakı kim geldi Tofıuzlu'nufi ol bizlerinden dahı bile pişkeş getürmiş-ıdı.”

Bursa mahkemesine ait 1519 tarihli bir kayıt boyacılığın Bursa'dan Edirne'ye götürüldüğünden bahsetmektedir ki Edirne de sonraları boyacılıkta Edirne kırmızısı diye sözünü ettirecek üne kavuşmuştur. Edirne'nin, Türk kırmızısı boyacılığı ile büyük şöhret kazanması 18.yüzyılda gerçekleşmiştir. Nitekim Evliya Çelebi'nin aktardığına göre Edirne'de üretilen kırmızıdan daha güzeli Manisa - Kayacık'da üretilmektedir. Çelebi bunu şu ifadelerle aktarmıştır:

¹²⁴Tuncer Baykara, *a.g.m.* s. 351.

¹²⁵ Emre Dölen, *a.g.e.* s. 474-475.

¹²⁶ Hüsrev, *Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafya Ticarisi*, İstanbul, 1302, s. 10; Hüseyin, *Memalik-i Osmaniye'nin Ziraat Coğrafyası*, İstanbul, 1303, s. 70-71; Mehmed Hikmet, *Coğrafya-yı Umrânî*, 1312, s. 56; İbn'ul Cevad Efdaleddin, *Coğrafya-yı Umranî, Dersaadet*, 1316, s. 160.

¹²⁷Aşık Paşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, (nşr. Nihal atsız, Osmanlı Tarihleri I), İstanbul 1949, s. 129.

“Gâyet latîf kırmızı sahtiyân olur. Anadolu’da Kayacık sahtiyânı deyü meşhûrdur. Hatta Edirne ve Mısır İskenderiyyesi kırmızı sahtiyânına gâlibdir...Hattâ Anadolu’da kırmızıya müte’allick bir şey medh olunsa “Kayacık sahtiyâni ve kirazi gibi kırmızıdır” derler” şeklinde ifade etmiştir¹²⁸.

Türk kırmızısı bitkisel elyaf üzerine boyanan, imali çok uzun ve zahmetli olan parlak ve has bir kırmızıdır. *Türk kırmızısı* veya *Edirne kırmızısı* adlarıyla şöhret kazanmış bu rengin elde edilmesi yaklaşık bir ay kadar süren 20 basamaklı bir işlemde oluşmaktadır¹²⁹.

Parlaklığı ve solmama özelliği ile ün yapan boyama yöntemi Batı Avrupa’da bilinmiyorken kumaşlar Avrupalılar tarafından boyanmak üzere Anadolu’ya gönderilmiştir. Bursa, Edirne, İzmir ve 15. yüzyıldan sonra Teselya bölgesi önemli boyacılık merkezleri olmuşlardır. 1840-1841 senesine ait bir sicil kaydından Türk kırmızısının özellikle Bursa, Edirne ve İzmir şehirlerinde boyandığı anlaşılmaktadır¹³⁰.

1841 yılında Teselya’da bir seyahat yapan Alman seyyah Fallmerayer Türk kırmızısı boyacılığının Avrupa’ya geçişini; “*Teselya’da bulunan boya otları, çok eski zamanlardan beri burada bulunmayıp zanaat için kullanışları Miladın 15. asrında Türkler tarafından bu memlekete getirilmiştir. Bunu Tirnava’da bilirler. Geniş düz sokakları ve boyacılığı ile bu şehir Turhan Bey’in eseridir...*” şeklinde aktarmaktadır¹³¹. Türk kırmızısı boyacılığı 1747 senesinde Teselya’dan Fransa’ya geçmiştir. 1765 senesinde Fransız hükümeti vasıtasıyla Babaliden alınan boya reçetelerinin ilan edilmesiyle Türk kırmızısı boyacılığı bütün Avrupa’ya ve İngiltere’ye yayılmıştır. 1747’de Rouen’deki Fransız Fesquet kuruluşunun sahiplerinden Goudard¹³² ve d’Haristoy, Anadolu’dan getirttiği ustalar ile gerçek

¹²⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 9, s. 33-34.

¹²⁹ Sabri Atayolu, *a.g.m.* s. 698-699, 702; Ahmet Aytaç, S. Merve İlbak, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Türk El Dokumalarına Dair Önemli Kayıtlar*, İstanbul 2014 s. 205-207.

¹³⁰ Sabri Atayolu, *a.g.m.* s. 704.

¹³¹ Hasan Sabri, *a.g.m.*, s. 5,6.

¹³² Hâmit Dereli, *Kıraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, İstanbul 1951, s.83.

Türk kırmızısı boyacılığına başlamış ve Rouen ile diğer kentlerde boyahaneler kurulmasına vesile olmuştur¹³³.

Önce Fransa ve İngiltere daha sonra da Almanya ve Avusturya kırmızı boya imalinde kullanılan hammaddeyi elde etmek için büyük çaba harcamışlardır¹³⁴. Bu çabalar yanında bazı casusluk faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Nitekim İngiliz elçisi Sir William Harborne 26 Şubat 1583'te İstanbul'a geldiğinde siyasi faaliyetlerinin yanı sıra bazı ticari ve teknik bilgileri öğrenmekle özellikle de boyacılıkla ilgili de şu hususlarla görevlendirilmiştir: *“kumaşları maviye boyamakta kullanılan çivit otunun tohumu veya fidanını İngiltere'ye götürecektir, boyanın nasıl hazırlandığı ve karıştırıldığı öğrenilecek, boyacılıkta kullanılan bütün otlar temin edilip İngiltere'ye götürülecek, yaprakları, tohumları, kabukları veya odunu boyacılıkta kullanılan bütün ağaçların tohumu veya fidanı İngiltere'ye getirilecek, Bu işte kullanılan bütün bitkiler ve çalılar İngiltere'ye getirilecek, boyacılıkta kullanılan tüm topraklar, madenler ve bunların bulunduğu yerler tetkik edilecek, İngiltere'de bu gibi yerlerin hızlıca nasıl tanınacağı öğrenilecek, yabancıların boyaları ile boyanan kumaşlardan ziyade İngiltere'nin yerli boyaları ile boyanan kumaşların satışına önem verilecek, bu sanat için kullanılan maddelere ek olarak boyacılık sanatı öğrenilecek, Türkiye'deki her çeşit kumaş ve bu kumaşların bütün üretim aşamaları incelenecek”*¹³⁵. Fakat bu casusluk faaliyetleri başarılı olmamış, bunun yerine 1765'te Fransız hükümetinin ricası üzerine Türk kırmızısı imalinde kullanılan mevad Osmanlı hükümeti tarafından Fransa'ya bildirilmiştir. Bundan sonra Türk kırmızısının imalatı Avrupa'nın her tarafına yayılmıştır¹³⁶.

Anadolu'nun hemen her yerinde yetişebilen kökboyanın en nitelikli ve en meşhuru Bakır Çayı vadisindeki Bakır kasabasında yetiştirilen ve “Bakır” adı verilenidir. Bu kasabada yetişen ürünün yanı sıra Manisa, Akhisar ve Gelenbe'de

¹³³ Hasan Sabri, *a.g.m.*, s. 6; Kâmil Kepecioğlu, *a.g.m.* s. 414.

¹³⁴ Muzaffer Göker, “Türklerde Sanayi”, *Belleten*, C. II, S. 7, 8, 1938, s. 440.

¹³⁵ Hamit Dereli, *a.g.e.* s. 83.

¹³⁶ Muzaffer Göker, *a.g.m.*, s.440.

elde edilen kökboyanın da kalitesi yüksektir¹³⁷.17. yüzyılda Manisa’da yetiştirilen kökboya ile ilgili Çağatay Uluçay eserinde şu ifadelere yer vermiştir¹³⁸:

“Manisa ve civarında Kökboya çok yetiştiriliyordu. Bu muntakanın halıları, kilimleri, bezler ve sahtiyan kerestesi burada yetiştirilen boyalarla boyanırdı. Bundan dolayı vilâyetin hemen her tarafında Kökboya ziraatına geniş yerler ayrılmıştı. Bugün bile kırlarda gezerken, Hudayi nabit yetişen, dünün miraslarını görmek mümkündür. Bugün hâlâ Koldere köyünde bu ziraat yapılmaktadır. Tohum ekildikten sonra büyüyen nebatın dalları kurur, kökleri topraktan çıkarılır, değirmende öğütülür, sonra satılır. Bu muntıkada en çok kırmızı kökboya ekilmiş ve bu yüzden de memlekete hayli para gelirmiş.”

19. yüzyılın başlarında Manisa’yı ziyaret eden Seetzen ise oradaki izlenimini; *“...burada “alaca” adı verilen bir cins kumaş ve ipekli kumaşlar dokunuyor ve bol miktarda kırmızı renkli Türk ipliği üretiliyor...”* cümlesiyle ifade etmiştir¹³⁹. 1800-1840 yılları arasında Batı Anadolu’da Gördes civarındaki bölge, İzmir boyahanelerine ve yabancı piyasalara yaklaşık 8.000 balya kökboya sağlamıştır¹⁴⁰.

1845 yılına ait Temettuat kayıtlarından anlaşıldığına göre; Manisa’nın Kırkağaç(Gördek) kazasına bağlı olan Sur, Süleymanlı, Melenke, Gökçe Ahmed ve Çoban Hasan köylerinde kökboya ziraati yoğun olarak yapılmıştır. Bu köylerde hemen hemen her hane kökboya tarlasına sahiptir. Köydeki kökboya tarlalarından dört yılda bir mahsul alınmaktadır. Bir kökboya tarlasından her yıl mahsul alınmadığı için çoğunlukla hane sahipleri, sahip oldukları tarlaların birinden gelir elde edebilmiştir. Sur köyünde, toplamda 64 hane yer almaktadır ve köyün tamamında toplamda 57,5 dönüm kökboya tarlası mevcuttur. Ancak sayımın yapıldığı yıl bu köy kökboyadan gelir elde edememişlerdir. Bunun sebebi kökboyanın, tarlalara temettuat sayımının yapıldığı dönemde ekilmesidir. Kayıtlara

¹³⁷ Tuncer Baykara, *a.g.m.* s. 355.

¹³⁸ Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa’da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul 1942, s. 80.

¹³⁹ Ulrich Jasper Seetzen, *Anadolu’da Yolculuk Bursa, Manisa, İzmir, Uşak, Afyon, Konya, Antakya 22 Haziran 1803- 22 Kasım 1803*, Çev. Selma Türkis Noyan, C.2, İstanbul 2017, s. 452.

¹⁴⁰ Donald Ouataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge Middle East Library 2002, s. 29.

dört sene sonra mahsul alınacağı notu düşülmüştür. Ayrıca buraya bağlı 69 kişinin 142,5 dönüm kökboya tarlası mevcuttur. Ancak yalnızca 18 dönümünden 84.000 kuruş gelir elde edebilmişlerdir¹⁴¹.

Kırkağaç kazasına bağlı olan Süleymanlı köyünde ise 90 hane kayıtlıdır. Bu hanelere ait 419 dönüm kökboya tarlası vardır. 419 dönüm kökboya tarlasının 212 dönümünden mahsul alınmadığı ancak ekildikten 4 yıl sonra alınacağı belirtilirken kalan 207 dönüm kökboya tarlasından 110.025 kuruş gelir sağlanmıştır. Ayrıca bir hanede boya tohumu 1844 yılında 250 kuruş gelir getirirken 1845 yılında 100 kuruş gelir getirmiştir¹⁴². Süleymanlı köyüne bağlı 122 kişinin ise 427,5 dönüm kökboya tarlası bulunmaktadır. Aldıkları gelir 92.584,5 kuruş'tur. Elde edilen gelir bedelleri üründen alınan verime bağlıdır. Örneğin; 0,5 dönümlük bir kökboya tarlasından 150 kuruş mahsul geliri alınırken, aynı yıl içinde başka bir 0,5 dönümlük kökboya tarlasından 600 kuruş gelir elde edildiği olmuştur. Dolayısıyla belirli bir ölçütü bulunmamaktadır¹⁴³.

Kırkağaç kazasına bağlı Melenke köyünde 45 hane mevcuttur. Bu hanelere ait 110,5 dönüm kökboya tarlası 21.060 kuruş gelir getirmiştir¹⁴⁴. Melenke köyüne bağlı halde yaşayan 95 kişinin ise 71,5 dönüm kökboya tarlası vardır. Ancak 17 dönümünden mahsul alabilmişlerdir. O da toplamda 14.715 kuruş gelir getirmiştir¹⁴⁵. Manisa'nın Kırkağaç kazasına bağlı Gökçe Ahmed Köyü'nde kayıtlı 79 kişinin sahip olduğu 150 dönüm kökboya tarlasının sadece 13 dönümünden 236.25 kuruş gelir sağlanmıştır¹⁴⁶. Manisa'nın Kırkağaç kazasına bağlı olan Çoban Hasan köyünde 29 hane içinde ise toplam 64,5 dönüm kökboya tarlası bulunmaktadır. Ancak bunların ekim tarihleri yakın bir zamanda olduğu için 7,5 dönümü dışında mahsul alınamamıştır. 7,5 dönüm kökboya tarlasından gelirleri 9.870 kuruş olmuştur¹⁴⁷.

¹⁴¹ BOA, ML. VRD. TMT. d.1973, s. 2-21.

¹⁴² BOA, ML. VRD. TMT. d.1973, s. 26-43.

¹⁴³ BOA, ML. VRD. TMT. d.1973, s. 44-55.

¹⁴⁴ BOA, ML. VRD. TMT. d.1973, s. 58-67.

¹⁴⁵ BOA, ML. VRD. TMT. d.1973, s. 68-75.

¹⁴⁶ BOA, ML. VRD. TMT. d.1974, s. 2-17.

¹⁴⁷ BOA, ML. VRD. TMT. d.1974, s. 26-31.

Kırkağaç ve Bakır ahalipleri 192 kişiden oluşmaktadır. Bu kişilerin toplamda 124,5 dönüm kökboya tarlaları mevcuttur. Bu tarlaların ancak 36 dönümü gelir getirmiş olmakla birlikte mahsulünden 45.630 kuruş sağlanmıştır¹⁴⁸. Manisa Bölgesi'ndeki bu örneklerde olduğu gibi kökboyanın ziraatı Batı Anadolu'nun özellikle Aydın vilayetinin hemen her bölgesinde yapılmıştır.

Manisa ve çevresinde kökboyanın ticari bakımından önem kazanması, 18. ve 19. yüzyıllarda olmuştur¹⁴⁹. 1890-1891 tarihli Aydın Vilayet Salnamesi'nde İzmir ve Saruhan sancaklarında bol miktarda yetişen kökboyanın gelirinin yıllık 5.000 lira olduğu bilgisi de bunu destekler niteliktedir¹⁵⁰. 1806 tarihli Osmanlı- İngiliz Gümrük tarifesinde de kökboyanın gümrük bedeli 1 kantarından 45 akçe olarak kaydedilmiştir¹⁵¹.

Batıda ziraati yapılan kökboyanın Doğu'ya İran'dan geldiği görülmektedir. Joseph de Tournefort, kökboya ile ilgili olarak gördüklerini şu cümlelerle aktarmaktadır¹⁵²:

“Erzurum, Hindistan'dan gelen bütün malların geçtiği ve depolandığı kenttir. Büyük bölümü Acem ipeğinden, pamuktan, eczalardan, boyanmış kumaşlardan oluşan bu mallar yalnızca Ermenistan'dan geçer. Bu malların çok azı Erzurum'da perakende olarak satılır. Sözü edilen mallar Trabzon'a taşınır ve burada İstanbul'a gönderilmek üzere gemiye yüklenir. Erzurum'a bu kadar bol miktarda kök boyası geldiğini görünce (buna boya adını veriyorlar) çok şaşırдық: Kökboyaları İran'dan geliyor ve derilerin, kumaşların boyanmasında kullanılıyor.”

¹⁴⁸ BOA. ML. VRD. TMT. d.1974, s. 32-47.

¹⁴⁹ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, s. 258.

¹⁵⁰ *Aydın Vilayet Salnamesi*, 1890/91, s. 717.

¹⁵¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz Münâsebetleri I(1580-1838)*, Ankara 1974, s. 134.

¹⁵² Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, s.131.

Agnes Dick Ramsay ise 1897 yılındaki seyahatinde kökboya için izlenimlerini şöyle dile getirmiştir¹⁵³:

“Kula’nın kuzeyinde sekiz saat mesafedeki Boyacık’tan geçtik. Boya, renk demektir. Karataş olarak isimlendirilen bu bölgede, büyük miktarda kökboya bulunur. Kökboya, meyankökü gibi ekilmez, kendiliğinden yetişir ve insanlar tarafından kolayca toplanır. Onlar bize bu bölgede kökboyanın iyi bir ticaret potansiyelinin olduğunu söyleyerek şimdi insanların neden bunu istemediğini sordular. Will, Türk halılarına olan rağbetin fazlalığından dolayı onların şu anda daha ucuz boya kullandığını anlattı. Kaliteli halılar için istenen parayı çok az insan ödeyebiliyordu.”

Şam yöresi ve Kıbrıs’ın kökboya üretimi ise Anadolu’nun üretimi yanında oldukça azdır. 19. yüzyıl ortalarında Şam yöresinin üretimi 200.000 okka¹⁵⁴ (256.989 kg) ve Kıbrıs’ın üretimi de 350.000 okka (449.030 kg) dolayındadır¹⁵⁵.

Kökboya ticaretinin en önemli ve tek merkezi İzmir’dir. Batı Anadolu’da Manisa, Kırkağaç, Akhisar, Kayacık, Demirci, Gediz, Şaphane, Gördes, Karahisar, Balıkesir gibi yerlerde yetişenler karayolu ile Akdeniz kıyısı, Midilli, Sakız Rodos gibi Ege adaları ve Yunanistan’da yetişenler de deniz yolu ile boya ticaretinin en mühim merkezi İzmir’e getirilir ve burada harmanlandıktan sonra ihraç edilirdi. 19. yüzyıl ortalarında Osmanlıların ürettiği kökboya ile palamutun en önemli alıcısı, sanayide büyük gelişmeler yaşayan İngiltere idi¹⁵⁶. Osmanlı İmparatorluğu’nun kökboya ihracatının yaklaşık %90’ı İzmir limanından yapılıyordu ve bunun yaklaşık olarak %90 alıcısı İngiltere idi. Önemli bir dokuma sanayiine sahip olan İngiltere’ye yapılan ihracat içinde kökboya tahıldan sonra ikinci sırayı almaktaydı. İhracat 6,5- 7 kantarlık balyalar biçiminde yapılıyordu. Fransa ve İtalya, Anadolu’dan götürülen

¹⁵³ Agnes Dick Ramsay, *19. Yüzyıl Sonlarında Türkiye’de Günlük Yaşam*, İstanbul 2005, s. 192.

¹⁵⁴ Okka: vakıyye de denilen okka 400 dirhemden ibarettir. Bir dirhem 3,072 gram hesabıyla 1282 gram etmesi gerekir. Bkz. Halil Sahillioğlu, “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 yılı sonunda İstanbul’da Fiyatlar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.1, 1967, s. 39.

¹⁵⁵ Emre Dölen, *a.g.e.* s. 476.

¹⁵⁶ Cihan Özgün, *a.g.e.* s.200.

tohumlarla kökboyanın büyük oranda ziraatini yapmıştır. Ancak Anadolu'da yetişen kökboyanının kalitesi diğer yerlerde yetişenlerden çok daha üstündür¹⁵⁷.

İzmir limanı ihracat gümrüğü tarifesinin 12 Temmuz 1763'de yeniden düzenlenmesinde Şap için %100, Alacehri, kırmızı cehri için %50 ve kökboya için de %30 arttırıldığı görülür. Şap ticareti büyük ölçüde Cenevizlerin elinde olmasına rağmen Türkler de Karahisar, Kütahya, Foça gibi şap madenleri ile ünlü yerlerden temin edilen şapın ticaretiyle uğraşmaktaydılar¹⁵⁸. Bu oranların artmasının sebebi şap ihracını engelleyip kökboya ihracını arttırmaya teşvik etmektir¹⁵⁹.

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılda dünya kökboya ihtiyacının üçte ikisini karşılamaktaydı. Kökboyanın esas boyarmaddesi olan alizarinin 1868'de sentezinin bulunması ve 1869'da piyasaya sürülmesi kökboya üretimi ve ihracatını hızla geriletmiştir. 1860'lı yıllardaki pamuk üretiminin artması da bu gerilemede etkin rol oynamıştır. Daha 19. yüzyılın ilk yarısında Teselya ve Makedonya'daki kökboya tarımı yerini tütün ve pamuğa bırakmaya başlamıştır. Neticede 19. yüzyılın ilk yarısında önemli bir gelişme gösteren kökboya tarımı ve ticareti yüzyılın ikinci yarısında büyük oranda azaldı. 1859'da İzmir'in dış ticaretinde birinci sırayı alan ve ihracatın doruk noktasına ulaşan kökboya sentetik boyarmaddelerin bulunması sonucunda zamanla gerileyerek ortadan kalktı¹⁶⁰.

1840-1870 yılları arasında Osmanlıların İngiltere'ye ihracatının % 43'üyle % 73'ü meşe palamudu, kırmızı boya kökü, üzüm, afyon ve pamuk gibi ürünleri kapsamaktadır. 1860'lardan önce İngiliz tekstil sanayi boya işlerinde ithal edilen tarımsal hammaddelere bağlıydı. Kırmızı boya kökü İzmir çevresinden ithal ediliyordu ve Türk kırmızısı denilen sabit kırmızı renk vermesi nedeniyle bütün tekstil dalında çok tutuluyordu. 1860'larda ve 1870'lerin başında katrandan sentetik bir boya maddesi olan alizarin elde edildi ve yirmi yıldan kısa bir sürede doğal boyaların pazarını ele geçirdi. Sonuç olarak; kırmızı kökboyanının Osmanlı

¹⁵⁷ Emre Dölen, *a.g.e.*, s. 476; Baykara, *a.g.m.* s. 356-357; Ahmet Aytaç, S. Merve İlbak, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Türk El Dokumalarına Dair Önemli Kayıtlar*, İstanbul 2014 s. 206

¹⁵⁸ Kate Fleet, *a.g.e.* s. 82.

¹⁵⁹ H. Sahillioğlu, "1763'de İzmir limanı ihracat gümrüğü ve tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 8 (Mayıs 1968), s.53-57'den Emre Dölen, *a.g.e.* s. 478.

¹⁶⁰ Emre Dölen, *a.g.e.* s. 478.

ihracatındaki 1840-44'de % 41,5 olan payının, 1870-74'de % 5,0'adüşmesiyle kökboya bundan sonra tamamen ortadan kalkmıştır¹⁶¹.

Anadolu'daki önemli boya bitkilerinden olan cehri, akdiken, boyacı diken, alacehir, ebicel adlarıyla da bilinmektedir. Mayıs, haziran aylarında sarı-yeşil küçük çiçekler açan bodur bir ağaç olan cehrinin tohumundan kullanılan mordan maddesine göre limon sarısı, hardal rengi, kahve, zeytin yeşili gibi renkler elde edilmektedir¹⁶². Cehrinin doğal yetişme alanı İç Anadolu bozkırlarıdır. Konya- Kayseri arasındaki volkanik toprak örtüsü ile birlikte kuzeyde Boyabat, güneyde Maraş- Gaziantep, batıda Afyon, Uşak ve doğuda Elazığ'a kadar yayılmaktadır. Ayrıca coğrafi mekân olarak bu alanın içinde yer alan Kırşehir- Mucur'da *cehri çalısı*'nın yabancı olarak bolca bulunması ile birlikte beledi olarak da yetiştirilmiştir¹⁶³.

19. yüzyılın sonlarına doğru yazılmış olan bir esere göre cehri; Konya vilâyetinin; Niğde, Ereğli, Konya, Karaman, Akşehir, Karapınar, kazâlarında, Ankara vilâyetinin; Kayseri, Ürgüç, Nevşehir, Ankara, kazâlarında, Halep vilâyetinin; 'Ayntâb kazâsında, Sivas vilâyetinin; Amasya, Çorum, Ladik, Köprü, Mecidözü, Erba'a, Tokad, Zile kazâsında ve Kastamonu vilâyetinin; Boyaâbâd, İskilib kazâlarında yetişmektedir¹⁶⁴. Bu kazaların yanında 19. yüzyılın ortalarında İzmir Sancağı, Manisa, Turgutlu, Salihli, Alaşehir gibi kazaların taşlık olan dağ ve topraklarında da yetişmektedir¹⁶⁵. Tokluoğlu ve Sarı Bursa adı verilen cehri türleri, boyarmadde bakımından en zengin ve türlerinin içinde en kaliteli olarak bilinenler türlerdir. Yabancı çalılıklar haline gelmiş cehri ağaçları, başta Kayseri Yöresi olmak üzere Ankara, Maraş, Sivas, Yozgat ve Niğde'de önemli yer tutmaktadır¹⁶⁶. Cehrinin Anadolu'da en verimli ve en nitelikli olanı Kayseri yöresinde yetişmektedir ve bu yöre Osmanlı ülkesinde cehrinin ana kaynağıdır. 1840'ların başında, Kayseri ve

¹⁶¹ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul 1993, s. 76-77.

¹⁶² Eyüboğlu – Okaygün - Yaraş, *a.g.e.*, s. 55-56.

¹⁶³ Galip Eken, "Osmanlılar Döneminde Sosyal ve Ekonomik Açından Mucur", *Vakıflar Dergisi*, S. XXVII, Ankara 1998, s. 211.

¹⁶⁴ Hüseyin, *Memalik-i Osmaniye'nin Ziraat Coğrafyası*, İstanbul 1303, s. 71.

¹⁶⁵ BOA, ŞD. 2853/110.

¹⁶⁶ Emre Dölen, *a.g.e.* s. 480; Tuncer Baykara, "Cehri Üzerine Notlar", s. 363; Nuri Refet Korur, *a.g.e.* s.43.

çevresinde 450 ton civarında cehri üretimi yapılmıştır. Bu rakam 1841’de yaklaşık 350 ton, 1842’de 480 ton, 1843’te 500 ton, 1849’da 400 ve 1850’de 560 ton olmuştur. 1843’te büyük bölümü İngiltere’ye ihraç edilmek üzere 300 ton cehri gemi ile nakledilmek üzere 19. yüzyıl başlarında Anadolu’nun Avrupa’ya yönelik tek ihracat limanı durumunda olan İzmir’e gönderilmiştir. Kayseri’de Ermeni tüccarlar tarafından çiftçilerden okkası 6 veya 8 kuruştan satın alınan cehri İzmir’den Avrupa’ya satılmıştır¹⁶⁷.

Cehrinin Anadolu’daki geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır. Anadolu halkı arasında boya bitkisi olarak kazandığı şöhret bir yandan yerel olarak kullanılırken iç ve dış ticarete de önemli bir konu haline gelmiştir. Cehri ticaretinin başlıca merkezleri, başta Kayseri olmak üzere Konya, Ankara, Tokat, İzmir, Samsun ve Mersin’dir. 1820’li yıllardan sonra Avrupa’da dokuma sanayiinin gelişmesine paralel olarak cehri ihracatı artmıştır. Cehrinin çok kazanç getiren bir ürün olması halk arasında “*altın ağacı*” olarak adlandırılmasına neden olmuştur¹⁶⁸. Bazı bölgelerde cehri yetiştirilmesi teşvik edilmiştir. Örneğin 1861-1863 yılları arasında Çerkes Ali Necip Bey’in kaymakamlığı döneminde Isparta’dacehri yetiştirilmesi teşvik edilmiştir¹⁶⁹.

Anadolu’daki toplam cehri üretim konusunda kesin bilgiler olmamakla birlikte 1850’li yıllarda 10.000 ton dolayında olduğu 19. yüzyıl sonlarında 5 500 tona ve 1906’da da 2.000 tona düştüğü tahmin edilmektedir. Yöresel üretim miktarları Uşak ve Afyon Karahisar yöresi için 1885’de 150.000 kgdır.

Kayseri çevresinde yetişen sarı cehri özellikle 19. yüzyılda halkın başlıca gelir kaynağı olmuştur. İngilizler, ipeklilerine ve pamuklu kumaş dokumalarına sarı rengini veren cehrinin başlıca alıcısı olmuşlardır. 1840’larda Kayseri ve civarında 450 ton cehri yetiştirilmiştir. 1843 tarihli Kayseri temettuat defterinde yüzlerce ailenin cehrilik sahibi olduğu görülmektedir¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Mehmet Somuncu, *a.g.m.* s. 112.

¹⁶⁸ Emre Dölen, *a.g.e.* s. 480; Tuncer Baykara “Cehri Üzerine Notlar”, s. 365.

¹⁶⁹ Mustafa Genç, Muammer Göçmen, “19. Ve 20. Yüzyıllara Ait Hamid Sancağı Kadı Sicillerinde Yer Alan Dokuma ve Boyar Maddelerle İlgili Kayıtlar”, 38. *ICANAS, Maddi Kültür*, C.II, Ankara 2008, s. 568.

¹⁷⁰ Mehmet İpşirli, “Kayseri”, *TDVİA*, C.25, s. 98.

Cehri önemli bir ihraç ürünü olmasına rağmen hiçbir zaman kökboya düzeyine ulaşamamıştır. Cehrinin ihraç edildiği limanların başında gelen İzmir'den sonra Samsun, Mersin ve İskenderun limanları gelmektedir. 1852'de İzmir'den 650.000 kg ve 1851'de Samsun'dan 300.000 kg cehri ihraç edilmiştir. Önceleri cehrinin başlıca alıcısı İngiltere iken 19. yüzyıl sonlarına doğru Fransa başlıca alıcı durumuna gelmiştir¹⁷¹.

Meşe ağacının meyvesi olan palamut özellikle dericilikte ve boyamacılıkta sıklıkla kullanılan bir maddedir. Boyamadaen çok palamut meşesinin palamutları olmak üzere, yaprakları ve gövde kabukları kullanılmaktadır. Mordansız ya da önceden şap, göztaş, zac-ı kıbrıs ile mordanlanmış eşyalarla birlikte kaynatılmasıyla haki yeşili, hardal rengi gibi renkler elde edilmektedir¹⁷². Palamudun anavatanı Türkiye ile Yunanistan olmakla birlikte özellikle Ege bölgesinde yoğun olarak yetişmiştir. İzmir iktisadî mıntakasının büyük menderes vadisinden itibaren Marmara sahilleri arasında palamut ağaçları bulunmaktadır. İzmir iktisadî mıntakası dâhilinde palamut üretimi yapılan yerler; Urla, Ödemiş, Menemen, Bergama, Manisa, Akhisar, Soma, Salihli, Alaşehir, Kula, Eşme, Gördes, Çine, Bozdoğan, Karacasu, Nazilli, Buldan, Çivril, Davas, Bodrum, Marmaris, Fethiye, Demirci'dir¹⁷³. Ek olarak; Uşak, Borlu, Demirci, Adana, Burdur, Balat, Söke civarında da yetişmektedir¹⁷⁴. Mordan maddesi olarak demir kullanılarak palamuttan siyah renk de elde edilmiştir. Avrupalıların büyük rağbet gösterdiği ürünlerin başlarında yer alan meşe palamudu, İzmir ve civarında yetişen mahsuller İzmir'den ihraç edilmiştir¹⁷⁵.

1868 yılında palamuttan 37 bin ton mahsul alınmıştır. İzmir ve çevresinde beklenenden çok mahsül veren bu palamutların en iyi kalitede olanları Avusturya, orta kalitede olan büyük bir kısmını da İngiltere almıştır. İhracat da İzmir limanı aracılığıyla yapılmıştır. 19. yüzyılda Aydın Güzelhisar'da 2.000 sak palamut eşcarından 22.500 kıyye palamut, Bozdoğan'da 5 dönümde palamut, Karacasu'da

¹⁷¹ Emre Dölen, *a.g.e.s.* 481; Tuncer Baykara, "Cehri Üzerine Notlar", s.366.

¹⁷² Eyüboğlu, Okaygün, Yaraş, *a.g.e.* s. 78.

¹⁷³ "Palamutlarımız", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Yıl:5, Sayı:7-8, Temmuz-Ağustos 1930, s.544.

¹⁷⁴ Karl Von Scherzer, *İzmir 1873*, çev. İlhan Pınar, İzmir 2001, s.66.

¹⁷⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir", *TDVİA*, C.23 s. 521-22.

25.000 kantar palamut, Nazilli’de 130.000 kantar palamut, Kula’da 23.000 kantar palamut üretilmekte ve Manisa’da 82 palamut ağacı bulunmaktadır¹⁷⁶.

19. yüzyılın sonlarında palamut, yetiştirildiği yerde istiflenmeden ve ham bir şekilde okkası 50–60 paraya satılmış, develerle veya trenle İzmir’e getirilen ürün İzmir’de istiflendikten sonra gemilere yüklenerak ihraç edilmiştir. Yılda 30.000 ton palamut, 4.800.000 Avusturya florini karşılığında İngiltere, İtalya, Avusturya’ya satılmıştır¹⁷⁷.

1927 senesinde, Bergama’nın 35.000 liralık palamut ihracatı, Urla’nın 10.000 liralık palamut ihracatı, Seferihisar’ın 2.500 liralık palamut ihracatı, Torbalı’nın 4.000 liralık palamut ihracatı bulunmaktadır¹⁷⁸.

Tavernier Anadolu üzerinden İran’a seyahat ederken kırmızı renk üretmede kullanılan ve yalnızca tek bir yerde yetişen ronas hakkında şu bilgiyi vermektedir:

Deniz yoluyla Hindistan'a gönderilmek üzere baştan aşağı ronasla yüklü kervanların geldiğini görmek çok şaşırtıcıdır. Bu kök, güçlü biçimde ve hızla boyama etkisini taşır. Hürmüz boğazında tamamen ronas yüklü bir Hint kayığının parçalanması yüzünden torbaların suda yüzdüğü kıyı boyunca deniz birkaç gün süreyle kıpkırmızı kesildiğine şahit oldum. Şeklinde aktarmaktadır¹⁷⁹.

Anadolu’nun her yerinde rastlanan bir ağaç olan ceviz ağacının ise kabuğundan, yaprağından, özünden, meyvesinden ve meyvesinin üzerindeki yeşil kabuktan faydalanılarak pamuk, yün veya ipek mordansız olarak boyanabilmektedir. Boyayı elde etmek için ceviz ağacının kökü veya meyvesinin üzerinde bulunan yeşil kabuk, boyanacak mordansız eşya ile birlikte kaynatılmaktadır. Bunlar arasında en yaygın olarak kullanılan ve haslık derecesi en yüksek olan meyve kabuklarıdır. Kaynatma işleminden sonra kahverengi ile siyah arasında bir boya elde edilmektedir. Bu boyarmadde ile boyatılan eşya zamanla eskimesine rağmen boyası hiçbir suretle

¹⁷⁶ Cihan Özgün, *Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak “İzmir ve Çevresinde Ticari Tarım” (1844-1914)*, İzmir 2014, s. 75-81, 188.

¹⁷⁷ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁷⁸ *İzmir Vilayeti Salnamesi 1927-1928*, s. 57, 99, 115-116, 177.

¹⁷⁹ Jean Baptiste Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran’a Seyahat*, trc. Ertuğrul Gültekin, İstanbul 1980, s. 40

bozulmamaktadır, senelerce değişmeden kalabilmektedir. İki kilo yünü boyamak için yarım kilo ceviz kökü veya meyve üzerinde yeşil kabuk gerekmektedir¹⁸⁰.

Boyamada kullanılan bir başka bitki ayva ağacının yaprakları ve dallarıdır. Geleneksel boyacılıkta ayva yaprakları soğan kabuğu, armut yaprağı ve başka birkaç bitkiyle karıştırılır. Çeşitli mordanlarla ayva çürüğü renginin açık ve koyu tonları elde edilir. Yalnızca ayva yaprakları ile kumaş birlikte kaynatılırsa, o zaman kumaş sarı esmer renkle boyanmaktadır¹⁸¹.

Asma yaprağından ise sarı, sarı-yeşil renkler elde edilmektedir. 1 kg yün için 2 kg asma yaprağı kullanılmaktadır. Taze yapraklar toplanıp boya için hazırlanan soğuk suyun içine konulur. Boyanacak eşyanın önceden mordanlanmış olması gerekmektedir. Şap ve asma yaprağı karışımından haki yeşil renk elde edilmektedir¹⁸².

Anadolu'nun her yerinde rastlanılan bir ağaç olan şeftalinin yaprakları boyacılıkta kullanılmaktadır. Şeftali yaprağı ile kumaş, bakır-sülfatle birlikte boyanırsa, yeşilimtırak bir renk elde edilir ki, bu boya güneşe ve yıkanmaya karşı çok dayanıklıdır. Boyanan ürün güneşe maruz kaldığında rengi solmanın aksine koyulaşmaktadır. Anadolu'nun birçok yerinde kumaş ve iplikler bu usul ile boyanmıştır. Şeftaliyaprağı ile elde edilen zeytini yeşili renk, yalnız şeftali yapraklarına mahsustur¹⁸³.

Bakkam, 3 ile 6 metre uzunluğunda ince yapraklı ve geniş sarı renk çiçekleri olan bir bitkidir. Bakkam Ağacı, Bakkam Odunu veya Brezilya Ağacı olarak bilinen bu bitkinin boyamada gövdesinden yani odun kısmından faydalanılır. Anadolu'da seyrek olarak Tokat ve Adana civarında bulunan bu bitki daha çok yabancı memleketlerden ithal edilmiştir. Kırmızı bakkam ve mor bakkam olmak üzere iki çeşit bakkam ağacı vardır. Bunların verdiği renkler birbirine yakındır. Kullanılan

¹⁸⁰ Enver Sadık Koçak, "Gaziantep'te Nebati Boyalar ve Nebatlarla Tedavi", *Türk Folklor Araştırmaları*, No.83, Yıl.7, C.4 Haziran 1956, (sayfa numarası yok.); Eyüboğlu – Okaygün - Yaraş, *a.g.e.*, s. 51; Nuri Refet Korur, *a.g.e.* s. 31.

¹⁸¹ Eyüboğlu, Okaygün, Yaraş, *a.g.e.*, s. 50; Nuri Refet Korur, *a.g.e.* s. 38.

¹⁸² Eyüboğlu – Okaygün - Yaraş, *a.g.e.*, s. 48; Ayşe Kayışoğlu, *Kayseri Yöresi İpek Halılarının Özellikleri ve Günümüzdeki Durumu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2015, s. 15.

¹⁸³ Nuri Refet Korur, *a.g.e.* s. 40.

mordan maddesine göre farklı renk ve tonlar vermektedir. Örneğin; bakkam; demir-sulfat ile birlikte mavi esmer renk, tanen ya da şap ile birlikte kırmızı renk, krom-sulfat ile birlikte ise koyu mavi renk vermektedir¹⁸⁴.

Osmanlılar döneminde ticarete adı sıkça geçen bir madde olan bakkam, özellikle yazmacılık zanaatında kullanılmaktadır. 16. yüzyılın ortalarına denk gelen bir mühimme kaydında İtalyan tüccarlar tarafından Sakız limanına getirilmiş ve bu ağaçların Osmanlı boyacılarına dağıtılması söz konusu olmuştur¹⁸⁵. 18. yüzyılda Tournefort İzmir'den Fransızların ithal ettikleri maddeler arasında kırmızı boya odunu ve bakkamı belirtirken; 19. yüzyılda yazılan bir coğrafya eserinde bakkamın Amerika'nın keşfinden önce bilinmediğini, Güney Amerika'ya ulaşan Portekizli denizciler tarafından bulunup, *Brezilya Ağacı* olarak adlandırıldığı belirtilmektedir¹⁸⁶. Yine aynı yüzyılda yazılan bir eserde de, ticaret merkezlerinden biri olan Cidde'den ihraç edilen ürünler arasında bakkam ağacı kaydedilmiştir¹⁸⁷. Diğer boya maddelerinin de olduğu gibi 20. yüzyılda bu bitkinin ticareti ortadan kalkmıştır.

Kırmızı renk için (*Kermococcus vermilis* Planchon), 16. yüzyıldan sonra Güney Amerika'dan sağlanan koşinil (*Dactylopius coccus*) adlı böceğin 70.000 tanesinden 0,5 kg boyarmadde elde edilerek kullanılmıştır¹⁸⁸. Kırmızı böceği, Akdeniz ülkelerinde bolca yetişen bir cins meşenin üzerinde üreyen bir böcek türü olup, bu böceğin dışısının kurutulup öğütülmesinden sıvı, canlı bir kırmızı renk ortaya çıkar. 16. yüzyılın başından itibaren İspanyolların Orta Amerika'dan getirdikleri cochineal'a göre daha düşük nitelikte bir renk bırakmaktaydı¹⁸⁹. Ayrıca 1737 tarihinde 2 adet, 1830 tarihinde 1 adet, 1836 tarihinde 2 adet ve 1836-37 tarihinde 3 adet kırmızı taşıyan İngiliz gemisi İzmir limanına gelmiştir¹⁹⁰. 12 Ocak 1806 tarihli Osmanlı- İngiliz gümrük tarifesine göre 1 kıyye kırmızıdan 120 akçe

¹⁸⁴ Nuri Refet Korur, *a.g.e.*, s. 29-30; Reyhan Kaya, *Türk Yazmacılık Sanatı*, İstanbul 1988, s. 56.

¹⁸⁵ Suraiya Faroqhi, *a.g.e.*, s. 183.

¹⁸⁶ Tournefort, *a.g.e.* s. 248; Hasan Fehmi, *Coğrafya-yı Sımai ve Ticari*, s. 173.

¹⁸⁷ Hüsrev, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁸⁸ Emre Dölen, *a.g.e.* s. 463.

¹⁸⁹ Özgür Kolçak, *a.g.t.* s. 64.

¹⁹⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz Münâsebetleri I(1580-1838)*, s. 131.

gümrük bedeli alınmaktadır¹⁹¹. Gümrük idaresi tarafından neşredilen Fransa'nın genel ticaret istatistiğine göre; 1847 tarihinde Fransa'dan Türkiye'ye yapılan ithalat verilerinin arasında 460.920 frank değerinde kırmızı boyası yer almaktadır¹⁹².

Türk kırmızısının elde edilmesinde kullanılan kökboyanın yanı sıra boyahanelerde sıklıkla kullanılan bir diğer boya türü *lök*tür. 1502 Tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi'nden anlaşılacağı üzere Bursa boyahanelerinde kullanılırdı¹⁹³. Lökten elde edilen renk kırmızı olurdu¹⁹⁴. 15. yüzyılın sonlarında vukıyyesi 25-30 akçe olan lökün 16. yüzyılın hemen başlarındaki fiyatı 90-100 akçeyi bulmaktadır. Aynı yüzyılın sonlarında ise vukıyyesi 125 akçeden alıcı bulmuştur¹⁹⁵.

1. 2. Boyama Yöntemleri

Boyama işleminde kullanılan yöntemler kimyasal boyaların kullanımına kadar değişmeden sürmüştür. Bu yöntemlerin aşamalarından biri de boyama işleminde yardımcı madde olarak kullanılan mordan maddeleridir. Mordan maddeleri hem bitkinin verdiği boyanın, hem de yeni renk nüanslarının ortaya çıkmasında önemli rol oynamaktadır. Daha basit bir ifade ile mordanlama yünün boya alma özelliğini arttırmak için yapılmaktadır. Aynı zamanda renklerin solmasını engelleyerek canlılığını korumasını sağladığı için boyama işleminde önemli bir aşamayı oluşturmaktadır. Mordanlama işlemine "*şaplama*" ve "*seğleme*" de denilmektedir¹⁹⁶. Mordanlama işlemi farklı maddeler yardımı ile yapılmaktadır. Meşe palamudu, koruk suyu, sirke, turunç suyu, sütleğen sütü, meşe ağacının kökü, sığır idrarı, taş yosunları, kil, kireç, ekmek hamuru mayası, ceviz ağacının kök filizleri, odun külü gibi maddeler doğal mordan maddelerine, şap, göztaşı, sac-ı kıbrıs, potasyumbikromat, kremtartar, sodyumsülfat gibi maddeler ise kimyasal mordan maddelerine örnek olarak verilebilir¹⁹⁷. Ayrıca boyanan yünlülerin solmaması için akşamdan sabaha kadar peynir suyuna yatırma işlemi de uygulandığı

¹⁹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz Münâsebetleri I(1580-1838)*, s. 132.

¹⁹² H. A. Ubcini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, çev. Cemal Aydın, İstanbul 1998, s. 282.

¹⁹³ Ümit Koç, *a.g.e.* s.159.

¹⁹⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, C.2, s.201-202.

¹⁹⁵ Ümit Koç, *a.g.e.* s.163

¹⁹⁶ Ayşe Kayışoğlu, *a.g.t.* s. 14.

¹⁹⁷ Uğur Gürbüz, *Türk Halılarında Doğal Renkler ve Boyalar*, Ankara 2008, s. 11,12.

belirtilmektedir¹⁹⁸. Kökboya ile boyamada ise idrar ile kökboyayı karıştırmak veya kökboya ile boyanacak kumaşları kokmuş zeytinyağına batırmak gibi boyama usulleri ile parlak kırmızı renk temin edilebilmektedir¹⁹⁹.

Mordan maddeleri arasında en sık kullanılan maddelerden birisi şaptır. Anadolu'da kullanım tarihi Hititlerde MÖ.2000'liyıllarda kadar dayanmaktadır²⁰⁰. Şap ve demir sülfatortaçağdan başlayarak boyamada yaygın olarak kullanılmıştır²⁰¹. 18. yüzyılın sonlarına ait bir kayıttan, İzmir boyacı ve kalıçe esnaflarının yıllık olarak belli bir miktar şap kullandığı anlaşılmıştır. Şap dışında sac-ı Kıbrıs gibi başka maddelerin boyama işleminde kullanılması eşyalara verdiği zarardan ötürü yasaklanmıştır²⁰². Başka bir kayıta da İzmir boyacılarının devletin şapı yerine Karahisar şabı, siyah boya ve zac-ı kıbrıs kullanılmasının para cezası bulunmaktadır²⁰³. İzmir örneklerinde olduğu gibi Osmanlılarda şap kullanımını kontrol altında tutularak yaygın olarak kullanmıştır.

Bitkilerle yün ipliklerinin boyanmasında çoğunlukla mordansız ve mordanlı olmak üzere iki yöntem kullanılmaktadır. Mordansız ve mordanlı boyamada ilk önce boyalı su hazırlanmaktadır. Boyalı suyun hazırlanmasında da sıcak ve soğuk olmak üzere iki yöntem bulunmaktadır. Sıcak boyalı su hazırlama yönteminde, boyamada kullanılacak olan bitkinin sürgünleri, kökleri, gövde kabuğu, dalları, yaprakları, çiçekleri, meyveleri, tohumları gibi bazı kısımları veya bitkinin tamamı içerdiği boyarmaddenin suya geçmesini sağlamak amacıyla kuruyan bitkiler havanda dövülerek küçük parçalar haline getirilir. Boyanacak yün ipliğinin ağırlığına göre alınan bitkiler boyanacak yüne göre bir saat süreyle kaynatılır. Bir saat kaynama sonunda bitki artıkları süzülerek ortamdan uzaklaştırılır. Böylece sıcak boyalı su elde edilmiş olur. Soğuk boyalı su hazırlama yönteminde, havanda dövülen küçük parçacıklar halindeki bitkiler isteğe bağlı yün ağırlığına göre alınarak boyanacak

¹⁹⁸ Mehmet Uslu, "Bodrum'un Dokumacılık ve Boyacılığı", 2. *Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Kasım 1982*, İzmir 1984, s.368.

¹⁹⁹ Nuri Refet Korur, *a.g.e.*, s. 35.

²⁰⁰ Emre Dölen, *a.g.e.*, s. 461.

²⁰¹ I. Henschen, *a.g.m.* s.326-331'den naklen Emre Dölen, *a.g.e.*, s. 465.

²⁰² BOA, C. BLD. 123/6110.

²⁰³ BOA, AE. SABH. I. 146/9915.

yüne göre soğuk suda 12,24 ya da 48 saat bekletilir. Bu süre sonunda bitki artıkları süzülüp ortamdan uzaklaştırılarak soğuk boyalı su elde edilmiş olur. Çivit otu gibi bazı bitkilerin; sıcak veya soğuk boyalı su hazırlama yöntemi ile boyar maddeleri çıkmamaktadır. Bu durumlarda mayalama yöntemi uygulanmaktadır. Mayalama yönteminde, yeni toplanmış yapraklar temizlenip, doğranır, küçük parçalar haline getirilir ve hamur kıvamına gelinceye kadar yoğrulur, oluşan bu hamurdan küçük toplar oluşturulur. Daha sonra bu toplar düz bir zemin üzerinde havadar bir ortamda dört hafta boyunca kurutulur. Bu topların fermantasyon sürecinin başlaması için pudralanır ve dokuz hafta boyunca sıkça su serpilir. İşlemin bitmesinin ardından hamur kütleleri katılmış ve boyama işlemine hazır hale gelmiştir. Mordansız boyama yönteminde, önceden elde edilmiş boyalı suyun içine nemlendirilmiş yünler konular. Bir saat süreyle kaynamaya bırakılır. Kaynama sırasında eksilen su ilave edilir. Boyanmış olan yün soğuduktan sonra bol soğuk suyla durularak az ışıklı ve havadar bir yerde kurutulur. Mordanlı boyama yönteminde ise daha önce mordanlanan yünler değişik sürelerde sıcak ve soğuk olarak elde edilen boyalı suyun içinde bir saat süreyle kaynatılıp kendi halinde soğumaya bırakılır. Daha sonra bol soğuk su ile durularak az ışıklı ve havadar bir yerde kurutulur²⁰⁴.

Tarihte Türk kırmızısı olarak bilinen renk kök boya kullanılarak yapılan ve haslık derecesi çok yüksek olan bir boya ile elde edilirdi. Ege kıyılarındaki boyahanelerde bu boya ile her çeşit kumaş boyanırdı. Bu ürünlerin ticareti 15. yüzyıldan başlayarak önem kazanmaya başlamıştır. Bu boyanın yapımı uzun yıllar Avrupalı boyacılardan gizli tutulmuştur. 19. yüzyılda kullanılan yöntemleri kopya etmek için Avrupalılar çok sayıda girişimlerde bulunmuştur. Fakat hepsi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Avrupalıların yeterince parlak rengi elde edememesinde iklim ile boya yapımında kullanılan diğer maddelerin taşıdığı yerel özellikler ve daha da önemli olarak boyanın yapımında açığa vurulmayan özel yöntemler etkilidir²⁰⁵. Türk kırmızısının yapımıyla ilgili çeşitli Avrupa kaynaklarına göre 19. yüzyıl boyacılarının kullandığı yöntemler altı aşamadan oluşmaktadır²⁰⁶.

²⁰⁴ Arlı – Kayabaşı - Şanlı, *a.g.m.* s.1107-1108; Nuran Kayabaşı, *a.g.t.*, s. 25-26.

²⁰⁵ Üner Eyüboğlu, İtir Okaygün, Füsün Yaraş, *Doğal BoyalarlaYün Boyama(Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler)*, İstanbul 1983, s. 16.

²⁰⁶ Eyüboğlu – Okaygün - Yaraş, *a.g.e.*, s. 16.

- 1.Kumaşlar önce kaynatılır, üzerlerindeki yağlar alınır.
- 2.Kumaşlar daha sonra fermante olmuş zeytinyağını sıvı içinde asılı kalmasını sağlayarak bir madde ile (buna Gelibolu yağı da deniliyordu) işlem görürdü.
3. Gübreleme ve mazılama işlemlerine geçilirdi.
- 4.Şaplama işlemi ile kumaşlar bu evrede şapla mordanlanırdı.
- 5.Boyama işlemi esnasında boya banyosunda, kökboyanın yanı sıra başka maddeler de kullanılıyordu. Boyama birkaç aşamalı bir uygulama sonunda tamamlanır, kumaşlar arada meşe mazısı, tebeşir tozu ve başka katkılarla işlem görürdü.

6.Arındırma işleminde uygulanan yöntem, en eski yöntem olan, potasyum karbonat eklenmiş sabun banyosunda kumaşı birkaç kez yıkamaktı. Kaynatma ve durulamadan sonra kumaşlar kuvvetli güneş ışığı altında çayıra serilerek kurutulurdu.

Anadolu'da boyama işlemi boyahaneler dışında da yapılmaktadır. Anadolu'da halk arasında dokunan halı ve kilimlerin ipliklerinin boyanması işlemi bizzat kendileri tarafından gerçekleştirilmektedir. Anadolu Türkleri arasında revaçta olan kırmızı renk, yüzyıllar boyu halı ve kilimlerin boyanmasında yaygın olarak kullanılmış ve uygulanan boyama yöntemleri ciddi bir değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelmiştir. Anadolu halı ve kilimlerinde kırmızı renk üç farklı tonda kullanılagelmiştir. Bunlar kırmızı, fes kırmızısı ve al olarak sıralanabilir²⁰⁷.

Kırmızı: Bu rengi elde etmek için, bağ kenarlarında yetişen boya sapı otu kurutulmaktadır. Boya yapılacağı zaman kuru boya sapı otu bir küpte kaynatılır. Yünler bir çıkın hamurla içine atılarak uzun süre kaynatıldıktan sonra soğumaya bırakılır. Elde edilecek rengin tonu doğrudan doğruya yünlerin boya içinde kalış süresine bağlıdır²⁰⁸.

Fes Kırmızısı: Fındık yaprağından elde edilmektedir. Kaynatılan fındikkabuğunun içine yün bir çıkın hamurla beraber atılır, 1-2 saatlik kaynama süresinden sonra yünler çıkartılarak bol su ile yıkanır²⁰⁹.

²⁰⁷ O. Aslanapa - Y. Durul, *Selçuklu Hahları*, s.15-16'dan Ümit Koç, *a.g.e.* s.160.

²⁰⁸ Ümit Koç, *a.g.e.* s.160.

²⁰⁹ Ümit Koç, *a.g.e.* s.160.

Al Kırmızı: Kızılçam kabuğu ile adaçayından elde edilmektedir. Çam kabuğu ve adaçayı iki saat bir küpte kaynatıldıktan sonra otlar çıkartılır. Yün ve buğday unundan hamur, kaynayan boyalı suya çıkını ile konur. Renkler kırmızılaşınca çıkarılır. Turuncu elde etmek için yünler boyalı suda bir saat daha kaynatılır²¹⁰.

Mavi ve Lacivert: Mavi ve lacivertlerin çeşitli tonlarını elde etmek amacıyla kullanılan çivit ve indigonun boyama özü aynıdır. Bileşimlerindeki en önemli madde *indican* adı verilen bir *glucosiddir*. Boya küpleme yöntemiyle hazırlanır. Suda çözünmeyen boyar madde fermantasyon yoluyla indirgenir ve bir baz ortamı içinde çözünmesi sağlanır. Bu eriğe daldırılan kumaşlar ve yünler yeniden havaya çıkarıldığında boyar madde oksitlenir, rengi maviye dönüşür. Daldırma işlemi birçok kez; on, yirmi, hatta kırk kez yinelenerek istenen koyuluk ve haslıkta renkler elde edilir²¹¹. Mor renk elde etmek için ise daha önce löklerle boyanarak kırmızı renk almış olan ipek havı, çivit çözeltilisinin içine daldırılırdı²¹².

Çividin pahalı bir boya maddesi olmasından dolayı Anadolu halı ve kilimlerinde kullanılmadığı belirtilmektedir. Anadolu halı ve kilimlerinde asil bir renk olarak kabul edilen lacivert son dönem Anadolu halılarında olduğu gibi öncesinde de *Lâbada* kökünden elde ediliyor olabilir. *Lâbada* köküyle boyama işlemi şöyle gerçekleştirilmektedir: Lacivert elde etmek için *lâbada* kökü ezilerek tezek külü suyu ile toprak küpte ve ocak kenarında bir ay bekletilir. Boya yapılacağı zaman lapalaşmış eriyikten bir miktar alınıp kazanda su ile kaynatılır. Bir çıkın buğday hamuru ile yünler bu suyun içinde 2 saat kaynatıldıktan sonra, yünler çıkarılarak bol su ile yıkanır²¹³.

²¹⁰ Ümit Koç, *a.g.e.* s.160; Mehmet Uslu, *a.g.m.* s.372.

²¹¹ O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s.18'den Ümit Koç, *a.g.e.* s.161.

²¹² Ümit Koç, *a.g.e.* s.161.

²¹³ O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s.15'den Ümit Koç, *a.g.e.* s.161.

²¹³ Mehmet Uçar, "Kök Boyacılığı", *Kaybolmuş ve Kaybolmaya Yüz Tutmuş Meslekler, İpek yolu dergisi özel sayısı Konya kitabı XV*, Konya 2015, s. 333.

Sarı: Sarı rengi muhabbet çiçeği otu, papatya, asma teveği, şapla, karamık kökü, cehri gibi bitkilerden elde edilir. Ancak en iyi rengi veren muhabbet çiçeği otu, papatya ve şaplardır²¹⁴.

Sarı elde etmek için kullanılan bir diğer bitkiler de meşe kökü ile *salba* otudur. Öncelikle bu bitkiler kurutulur. Boya yapılacağı zaman kurutulan meşe kökü ve salba otu bir küp içinde kaynatılır. Kaynayan karışıma yünler, bir çıkın hamur ile birlikte atılarak ağır ateşte kaynamaya devam edilir. 1-2 saat süren soğutma işlemi esnasında içine bir çay kaşığı sütleğen suyu karıştırılır.²¹⁵

Açık sarı veya Avanos sarısı olarak isimlendirilen rengi elde etmek için yaban eriği ve gülgülü otu kökü toprak kapta kaynatılır. Elde edilen boyalı suyun içine yünler konarak bir daha kaynatılır. Soğumaya terkedilirken bir kaşık sütleğen suyu katılır. Yünlerin küpten erken veya geç çıkartılması ile rengin farklı tonları elde edilir Bunun dışında sarı renk; kaynayan suya soğan kabuğu ve bir demir yemek kaşığı şap koyarak veya kaynayan suya hayıt yaprağı/tohumuyla birlikte bir yemek kaşığı şap koyarak da elde edilir. Aynı işlem saman ve bir yemek kaşığı şap ile, papatya tohumuyla birlikte bir yemek kaşığı şap ile çınar kabuğu ve bir yemek kaşığı şap ile Asma yaprağı ve bir yemek kaşığı şap ile fasulye yaprağı ve bir yemek kaşığı şap ile dut yaprağı ve bir yemek kaşığı şap ile uygulanabilir²¹⁶.

Kahverengi: Kara meşe kabuğu, kökü ve yaprağı küp içine konur. Su doldurularak ocak kenarında ağır ateşe bırakılır. Boyanacak yün miktarına göre küpten alınan boyalı su kazanda kaynatılırken içine yünler atılır. 1-2 saat sonra yünler kazandan alınır. Toprak üzerine serilir. Tezek külü ile çamur haline gelinceye kadar bulanır ve belli bir süre bekletilir. İstenilen tonları elde etmek için aralıklı olarak durulanır²¹⁷.

²¹⁴ Ümit Koç, *a.g.e.* s. 162.

²¹⁵ Ümit Koç, *a.g.e.* s. 162.

²¹⁶ Mehmet Uslu, *a.g.m.* s. 370.

²¹⁷ O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s.15'den Ümit Koç, *a.g.e.* s. 162.

Kül Rengi: Sütleğen otu kaynatılır. Elde edilen boyalı suya sumak atılarak kaynatmaya devam edilir. İçine yün konarak kaynatma işlemi sürdürülür. Soğutulduktan sonra küpten alınan boyalı yünler bol suda yıkanır²¹⁸.

Siyah: Siyah için öğütülmüş palamut kabukları, meşelerin kahve kozakları, ceviz kullanılmaktadır²¹⁹. Bunun yanı sıra siyah rengin elde edilişi şöyledir: Karpuz otu, karadal otu kökleri ile beraber kaynatılır. Elde edilen boyalı suya yünler bir çıkmı hamur konarak 10-12 saat ağır ateşte kaynatılır. Sonra soğumaya terk edilir. Yünler kazandan alınır ve bol suda yıkanır²²⁰.

Dünya üzerinde geçmişten günümüze yaşayan birçok kültür bitkisel boyacılıkla uğraşmış ve kendi geleneksel boyama yöntemlerini ortaya koymuşlardır. Türklerde de dokumacılık kültürü ile başlayan ve onunla birlikte gelişen doğal boyamacılık Anadolu'nun fethi ile bölgenin zengin bitki örtüsüne sahip olmasının verdiği avantajı da kullanarak köklü bir boyacılık geleneği oluşturmuştur. İnsanlık çok eski dönemlerden itibaren (5000-6000 yıl öncesinde) estetik gereksinimleri için doğal boyarmaddeleri kullanmaya başlamıştır²²¹.

Yünün eğrilmesi ve boyanmasıyla başlayıp, değişik tekniklerin kullanılmasıyla, renkler ile motifler arasında uyum bütünlüğü olan bir dokumanın meydana getirilmesi, yüzyılların birikimi olan becerinin kullanılmasıyla mümkün olmaktadır. Bu beceri yüz yıllardır ustadan çırağa, anadan-kıza aktarılarak devam etmiştir. Dokuma sanatının temel bir parçası olan boyamacılıkla ilgili olarak geleneksel yöntemler asırlarca Anadolu'da devam etmiştir.

²¹⁸ O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s.16'dan Ümit Koç, *a.g.e.* s.162.

²¹⁹ Mehmet Uçar, *a.g.m.* s.335.

²²⁰ O. Aslanapa, Y. Durul, *Selçuklu Halıları*, s.16'dan Ümit Koç, *a.g.e.* s.162.

²²¹ Harald Böhmer, "Traditional Natural Dyes in Turkey", *Anadolu Dokuma Mirası I*, İstanbul, 2007, s.15 den Ahmet Aytaç, S. Merve İlbak, *a.g.m.* s.205.

1. 3. Osmanlı Coğrafyasında Boyacılık ve Boyacı Esnafı

Dokumanın bulunmasından itibaren boyama ihtiyacının ortaya çıkmasıyla Anadolu'da ve Osmanlıların egemen olduğu, dokumacılığın yapıldığı hemen her bölgede boyacılık yapılmıştır²²². Boyamacılık, hemen her dönemde Osmanlı şehirlerinde sanayi türleri içinde dokumacılık ile birlikte anılarak ön plana çıkmıştır²²³. Bu zanaat, belirli bir teşkilat kontrolünde ve belirli kimseler tarafından icra edilmiştir. Osmanlılar döneminde dokumaların veya ipliklerin boyama işlerini yapan boyacılara *Sabbağ* denilmektedir²²⁴. Örneğin Osmanlı yönetimi altındaki İslam ülkelerinden Kahire'de kumaş boyamacıları *sabbagin* adıyla anılmaktadır. Ayrıca Mısır'da en az altı tane kumaş boyacıları loncası vardı. Bunlar; kumaş boyacıları, mavi dışında tüm renklere boyayanlar, maviye boyayanlar, *kandaki* bezi boyacıları, ipekli kumaş boyacıları ve Hint kumaşları boyacılarıydı²²⁵.

Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde boyacılık ile birlikte boya bitkilerinin birçoğunun ziraati de yapılmıştır. Türk boyası ile Türk boyalı mamuller çok değerli olduğu için Osmanlıların ürettiği renkler, yetiştirdiği boya bitkileri ve boyacılık zanaatı dünyada büyük şöhrete sahip olmuştur²²⁶.

Osmanlılar döneminde boyamanın bir sektör olarak var olduğunu gerek seyahatnamelerde aktarılan bilgiler gerekse arşiv vesikaları kanıtlamaktadır. Arşiv kayıtları, boya bitkisi üretenlerden ve ithal edenlerden vergi alındığı, boya bitkisi tarımının devlet tarafından teşvik edildiği, askeri boyahanelerin olduğu gibi konularda bilgi vermektedir²²⁷. Örneğin, 1478 yılına ait ilk Selanik tahrir defteri üzerine yapılan bir inceleme ile Selanik Müslüman nüfusunun önemli bir kısmının dokumacılık mesleği ile uğraştığı ortaya konmuştur. Defterdeki verilere göre; bahsi geçen tarihte 6 abacı, 73 cullah, 8 boyacı ve 38 hayyat olmak üzere toplam 125

²²² Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı İktisadi Yapısı*, I. s.634.

²²³ Önder Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa'nın Sosyal Ve İktisadi Durumu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001, s. 197.

²²⁴ Mehmet Canatar, *a.g.m.* s. 98.

²²⁵ Zeki Tez, *a.g.e.* s.205.

²²⁶ Mustafa Harmancıoğlu, *Türkiye'de Bulunan Önemli Bitki Boyalarından Elde Olunan Renklerin Çeşitli Müessirlere Karşı Yün Üzerinde Haslık Dereceleri*, Ankara, 1955, s. IX.

²²⁷ Ahmet Aytaç - S. Merve İlbak, *a.g.m.* s. 238.

Müslüman reaya dokumacılık sektöründe çalışmaktadır. Ayrıca bu defterde 4 Gayrimüslim boyacı olduğu da tespit edilmiştir²²⁸.

1486 tarihli Bursa şer'iyeye sicillerinden bir kayıttabeylik otağ için boyanacak keçeler harcından bahsedilmektedir²²⁹. Bununla birlikte Bursa mahkemesi sicillerinden, İran'dan boyanmak üzere ipek geldiği ve boyandıktan sonra götürüldüğü, saraya ait kumaşların, donanma malzemelerininve sancakların Bursa'da boyandığı belirlenmiştir²³⁰.

Anadolu'da Osmanlıların ilk payitahtı, imparatorluğun temellerinin kurulduğu yer olan Bursa'da 1519 tarihli bir kayıttabeylik otağ için boyanacak keçeler harcından bahsedilmektedir²²⁹. Bununla birlikte Bursa mahkemesi sicillerinden, İran'dan boyanmak üzere ipek geldiği ve boyandıktan sonra götürüldüğü, saraya ait kumaşların, donanma malzemelerininve sancakların Bursa'da boyandığı belirlenmiştir²³⁰.

Anadolu'da Osmanlıların ilk payitahtı, imparatorluğun temellerinin kurulduğu yer olan Bursa'da 1519 tarihli bir kayıttabeylik otağ için boyanacak keçeler harcından bahsedilmektedir²²⁹. Bununla birlikte Bursa mahkemesi sicillerinden, İran'dan boyanmak üzere ipek geldiği ve boyandıktan sonra götürüldüğü, saraya ait kumaşların, donanma malzemelerininve sancakların Bursa'da boyandığı belirlenmiştir²³⁰.

Arşiv kayıtlarında eksik kalan bazı bilgilere dönemin seyahatnamelerinde ulaşmak mümkündür. Örneğin, 1554'ten 1562'ye kadar Anadolu'da sefirliği süren

²²⁸ Özgür Kolçak, *a.g.t.* s. 37.

²²⁹ Kâmil Kepecioğlu, *a.g.m.* s. 414.

²³⁰ Nevber Gürsu, *a.g.e.* s.20.

²³¹ Hasan Sabri, "Boyacılık tarihinde Türkler", *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, Seri: II, No.8/a İstanbul, s. 3- 4.

²³² Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, C.1, İstanbul 1988, s.126, 130.

²³³ Kâmil Kepecioğlu, *a.g.m.* s. 415.

Ogier Ghiselin de Busbecq 1 Eylül 1555'teki mektubunda kumaşların nasıl boyandığını şu cümlelerle ifade etmiştir²³⁴:

“Keçilerin tüylerinden yapılan kumaşların nasıl boyandığını Ankara'da gözlerimizle görmüş olduk. Bir baskı âleti ile üzerine devamlı olarak dökülen sudan faydalanarak devamlı çizgiler halinde kumaşlara hareler kazandırılıyor. Kumaşın hareleri küçükseve çizgiler kısa ve birbirine karışıyorsa kusurlu sayılarak fiatı daha düşük olur. Geniş hareli olanlar makbul tutulur ve Türklerin kibar takımı bu kumaştan giyer. Süleyman bile bu kumaştan, bilhasa rengi yeşil olanını kullanır. Muhammed son yıllarında yeşil renk kumaşlar giyindiği için bu renk müslümanlar arasında pek tutunmuştur.”

Bir örnek de 1790'lı yıllarda Olivier'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı seyahatten Sakız Adası'nda gördüklerini aktardığı boyacılık yöntemi ile ilgili bilgileridir²³⁵:

“... Altın sarısı bir renk elde edebilmek için çitlembik ağacı dallarını ve kına yapraklarını, daha açık bir sarı için katır tırnağı ve defne yapraklarını kullanırlar. Elma ağacının kökleri toz pembe bir renk verir. Şeftali dallarından açık yeşil, yapraklarından ise koyu yeşil boya yapılır. Bu boyaları elde edebilmek için rengine göre bu saydığımız malzemeleri ufak ufak doğrayıp iki gün soğuk suda beklettikten sonra üçüncü gün bir kazan içinde kaynatırlar. Devamlı olarak tahta bir kaşıkla karıştırılan bu suya bir miktar şap ilave ederler. Su yarıya ininceye kadar kaynatılır. Daha sonra bu sıvı ince bir bezden süzülür. Tekrar ateşe konulur. Bu su kaynamaya başlayınca boyamak istedikleri kumaş veya iplikleri içine atarlar. Elde etmek istedikleri koyuluktaki rengi alıncaya kadar kısa veya daha uzun bir süre içinde bırakırlar.”

Hükümetçe belirlenen narh üzerinden satılan ürünlerin memleket içinde ve dışındaki rağbetlerini korumak için Osmanlı Devleti dokumaların kalite, dayanıklılık,

²³⁴ Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, Hazırlayan: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Ty, s. 23.

²³⁵ Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi)*, Çev. Oğuz Gökmen, Kitap II, İstanbul 1991, s. 45.

renklerinin solmaz olması için birtakım usul ve kurallar koymuştur. Bu konuda ihtisab kanunnameleri önemlidir. Örneğin ipeğin ham halde elde edilışinden bükülüp boyanmasına kadar geçen her süreçte uyulması gereken kurallar bu kanunlarla belirlenmiştir²³⁶.

Osmanlı'nın genelinde boyacılık mesleği ile uğraşan esnaflar boyadıkları renge veya boyadıkları ürünün türüne göre ayrılarak isimlendirilmektedirler. Tüccar bezi boyayan esnaf, yerli iplikten dokunan kumaşları boyayan esnaf, elvan yani renkli kumaş boyayan esnaf, çivit boyayan esnaf Antep şehri örneğinde olduğu gibi ayrılmaktadır²³⁷.

Boyacılık sanatıyla uğraşan esnaflar, aralarından seçtikleri üstat bir kişiyi kendilerine “şeyh / kethüda” olarak ataması için kadıya başvurumaktadırlar. *Boyacılar Kethüdası=Şeyhi*, her cins boyacının disiplini ile düzenini sağlayan ve esnafı hükümet yetkililerine karşı temsil eden kişidir. Bunun yanı sıra boyacı esnafları, şeyhin / kethüdanın yardımcısı veya danışmanı olmak üzere “Yiğitbaşı” ataması da yaptırmaktadırlar. Her şeyhin / kethüdanın yanında, kullandıkları boyanın çeşidini ve cinsini tayin eden *Yiğitbaşısı ve sanatın erbabı = ustası ve Ehli hibresi=bilirkişisi* bulunmaktadır²³⁸.

Kethüda / Şeyh'in ve Yiğitbaşı'nın görevi;

-boyanacak malları sanatkârlar arasında eşit olarak dağıtmak,

-sanatı yapabilecek olgunluğa erişmiş çiraklara icazet vermek,

-sanatın usulüne ve kanunlarına karşı gelenleri yola getirmek için gereken ne ise yapmak, cezalandırmak ve

-boyacılık mesleğini koruyup denetlemek idi. Farklı renk boyayan esnafın şeyh ve yiğitbaşları ayrı olduğu gibi, farklı cins mal boyayan esnafın da şeyh ve

²³⁶ Ahmet Aytaç, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Dokumalara Standart ve Kalite Getirmeye Alakalı Bazı Belgelere Dair”, *IV. Uluslararası Türk El Dokumaları(Tekstil) ve Gelenekli Sanatlar Kongresi*, Bakü 2012, s. 9-10.

²³⁷ Hüseyin Çınar, *a.g.m.* s.42.

²³⁸ Hasan Sabri, *a.g.m.* s.8; Kâmil Kepecioğlu, “Bursa'da Şer'i Mahkeme Sicillerinden Ve Muhtelif Arşiv Kayıtlarından Toplanan Tarihi Bilgiler Ve Vesikalar”, *Vakıflar Dergisi*, S.II, Ankara 1942, s. 414.

yiğitbaşısı farklıdır. Buna; ibrişim²³⁹ boyacıları taîfesi şeyhi, harir boyacıları taîfesi yiğitbaşısı gibi örnekler verilebilir. Buna ek olarak 1788senesine ait kayıtlardan anlaşılmaktadır ki; şeyh ve yiğitbaşının gözetiminde olan bir çırak, çıraklıktan ustalığa çıkacak olduğu zaman o çırağın ustasının müsaadesinin alınması gerekmektedir²⁴⁰.

Her boyacının şöhreti kendine mal ettiği renkle bilinmekte ve tanınmaktadır. Örneğin siyah rengi elde ederken içine katılan bitki ve diğer maddeleri bir başkasına açıklamama gibi bir durum söz konusudur²⁴¹. Aynı zamanda bu sanatla uğraşan bir kişi öldüğü zaman eğer oğlu kendini bu sanatta ispatlarsa ve bu uygun görülürse babasının yerine geçebilmektedir. Bu usul ile aynı zamanda boyacının gizliliği korunmaktadır.

Osmanlı coğrafyasında ürettikleri boyanın türüne göre veya renklerle anılan boyacı esnafları yanında bez boyacı gibi boyanacak cinse göre de isimlendirilen boyacı esnafları vergilendirmenin de içinde yer almışlardır. Ürettikleri boyanın türüne göre isimlendirilen bir esnaf için Konya’da vergi vermekle yükümlü kuru boyacı esnafı örnekgösterilebilir²⁴². Tanzimat dönemi sicillerinden elde edilen kayıtlara göre, esnafa narh verilmesinin karşılığı olarak narhiyye adı altında esnaftan altı ayda bir toplanan vergiye her bir kuru boyacı 15 kuruş vermektedir. Bunun yanı sıra şehir ve kasabalarda faaliyette bulunan bütün esnaflardan değişen oranlarla toplanan ihtisap vergisi boyacı esnaflarının da vermekle yükümlü olduğu bir vergidir. 1827 yılındaki bir değişiklik çerçevesinde, şehir merkezlerinde bulunan bütün iş yerlerinin sayılması ve her bir esnaf grubunun vereceği günlük ihtisap vergisi saptanarak kayıtlara geçirilmesi mevzusundan diğer meslek grupları olduğu gibi boyacılar da sorumlu tutulmuştur. Anadolu’da bütün şehir merkezlerinde bulunan esnafların ödeyecek oldukları bedele bir fikir vermesi açısından Tokat, Bursa ve Ankara şehirlerindeki boyacı esnafları örnek gösterilebilir. Mesela devlet, Tokat’ta 8 adet elvan boyacı esnafının her birinin 3 para ödemesinden günlük 24 para, 6 adet

²³⁹ Kalınca bükülmüş ipekten iplik.

²⁴⁰ Hasan Sabri, *a.g.m.* s. 8- 9.

²⁴¹ Arlı – Kayabaşı - Şanlı, *a.g.m.* s. 1105.

²⁴² Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 2013, s. 130.

ipek boyacısı esnafının her birinden 2 para alınmasından günlük 12 para gelir sağlamıştır. Bursa'da ise Yahudi olan 3 adet elvan boyacı esnafından günlük 3 paradan toplamda 9 para günlük vergi alınmıştır. 15 adet cedid boyacı esnafının her birinden 5 para alınarak günlük toplamda 75 para sağlanmıştır. 3 adet elvan boyacı esnafının ise her birinin 7 para ödemesiyle günlük 21 para vergi alınmıştır. Ankara'da ise 42 adet bez boyacı esnafının her birisinin günlük ödeyeceği 5 paradan devlet günlük 210 para sağlamıştır²⁴³. Bu şekilde ürettikleri renklerle veya boyanacak ürünün cinsine göre isimlendirilen elvan boyacı, ipek boyacısı, cedid boyacı, bez boyacı gibi boyacı esnafları günlük olarak farklı meblağlarla vergilendirmeye tabi tutulmuştur.

Osmanlı'da boyacılık mesleği bir döneme kadar Müslümanların elinde sürdürülmüş bir meslek iken zaman içinde gayrimüslimlerin de bu esnaf içine girdikleri görülmektedir. Bu durum her bölgede eş zamanlı olmasa da dönem yakınlıkları olduğundan verilecek birkaç örnek genel hakkında da bir fikir verecektir. Örneğin, Bursa'ya ait 1599 tarihli kayıtlarda boyacı ustalarının hemen hepsinin Türk ve Müslüman olduğuna dikkat çekilmektedir. Burada Tesalya'daki üstad başının dahi son asırlara kadar Türk olduğu belirtilmektedir²⁴⁴. Nitekim sicil kayıtlarına göre, boyacılık sanatı ile uğraşanların tümünün Türk ve Müslüman olması Bursa'da 1641 tarihine kadar sürmüştür. Bu durum Osmanlı coğrafyası genelinde de Bursa'dan farklı değildir. Örneğin Manisa boyacılarının tümü 17. yüzyılda Müslümandır²⁴⁵. Manisa'da boyacıların içinde gayrimüslimlerin de görülmeye başlanması 18. yüzyıla gelindiğinde olacaktır²⁴⁶. Ancak Bursa'da ise gayrimüslimlerin de bu sanata dâhil olmaya başlaması 1641 senesinde yaşanan bir olayla birlikte olmuştur. Mevzu, gayrimüslimlerin, Müslüman boyacı esnafını kadiya başvurmayla sevk etmek durumunda bırakmasıyla gerçekleşmiştir. Bunun sebebi de gayrimüslimlerin emirlere karşı çıkararak, kanunların gerektirdiği vergileri vermeden bozuk ve kusurlu boya işleyip Müslüman boyacı esnaflarına zarar vermeleridir. Bununla ilgili olarak aynı

²⁴³ Musa Çadircı, *a.g.e.* s. 132-134, 136, 140.

²⁴⁴ Kâmil Kepecioğlu, *a.g.m.* s. 416.

²⁴⁵ Çağatay Uluçay, *a.g.e.* s. 80.

²⁴⁶ Selda Yıldız, *XVIII. Yüzyılda Manisa'da Gündelik Hayata İlişkin Bir Değerlendirme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, s. 90.

tarihteki başka bir kayıt da gayrimüslimlerin boyacılık sanatında çalışabileceğini göstermektedir²⁴⁷.

Manisa boğasıcuları, kimsenin müdahalesine uğramadan boğasılarını²⁴⁸ istedikleri boyacıya boyatabilmektedirler. Ancak 1614 tarihinde, boyatılmaya verilen boğasaların verildikleri yerden toplanarak boyatılmaları şeklinde boyatma usulünde bir değişiklik meydana gelmiştir. Bu durum, bazı malların kaybolması veya istenilen renge boyanmamış olması gibi sonuçları beraberinde getirmekle birlikte boğasıcuları zarara dasokmuştur²⁴⁹.

Boya bitkisinin bolca bulunduğu bölgeye göre veya ürettiği boyaya göre şehirler de renk ile anılabilmektedir. Türk kırmızısının İzmir, Bursa ve Edirne'yi ön plana çıkarması buna bir örnek olarak gösterilebilir ya da Örneğin, Manisa boyacıları en çok kırmızı ve mavi boya kullanmışlardır. Kastamonu ve Tosya taraflarında da üretilen yerli bezler aynı boyanmıştır²⁵⁰. 17. yüzyılda Tavernier, Urfa'da sarısı, Tokat'ta mavisi, Diyarbakır'da kırmızısı yapılan ve bir çeşit keçi derisi olan marokenin bu kadar güzel renklerinin Anadolu'nun hiçbir yerinde üretilmediğini belirtmiştir²⁵¹. Bu gibi örnekler, meşhur oldukları renklerle yalnızca ustaları ve esnafları ya da boyahaneleri değil şehirleri de tek ya da birkaç renkle ön plana çıkardığını göstermektedir.

²⁴⁷ Hasan Sabri, *a.g.m.* s. 6,7.

²⁴⁸ Beyaz bir bez olarak dokunan, boya ile boyanarak her yerde kullanılan bir bezdir. Nazmi Baycan, "Manisa'da Dokumacılık II", *Gediz Aylık Manisa Halkevi Dergisi*, Sayı:87, C.8, 1 Aralık 1945, s.9.

²⁴⁹ Nazmi Baycan, *a.g.m.* , s. 9.

²⁵⁰ Çağatay Uluçay, *a.g.e.* s.80.

²⁵¹ Jean Baptiste Tavernier, ed. Stefanos Yerasimos, *Tavernier Seyahatnamesi*, İstanbul 2006 s.199.

2. Osmanlı Coğrafyasında Boyahaneler

2. 1. Boyahane İşletmesi

Osmanlı döneminde boya üretilen ve boyamacılık yapılan yere *Masbağa*, *Boyahane* veya *Boyacı Karhanesi* adı verilmektedir²⁵². Osmanlılarda boğası, iplik, bez, yün, kumaş, ipliklerden elde edilen dokumalar gibi dokumacılık malzemelerinin boyandığı yer olan boyahaneler²⁵³ önceki devirlerden Osmanlı dönemine kadar sanayi teşkilatının bir kolu olarak faaliyet göstermiştir. Örneğin, Anadolu Selçukluları çağında (1075-1318), Konya, Sivas, Kırşehir boyahanelerinde boya üretilmekte ve kumaş boyanmaktadır²⁵⁴.

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre boyahanelerin fiziki yapısı hakkında Osmanlı genelinde belirsizlik vardır. Bu belirsizliğin sebebi, boyahanelerin birçoğunun günümüze ulaşmaması veya ulaşanların da şekil değiştirmesidir. Ankara ve Tokat boyahanesi örneklerinde olduğu gibi boyahanelerin bazı yerlerde özel bir yapı olduğu anlaşılrsa da ayrı dükkânlardan toplanan vergilerin adı olarak da tespit edilmektedir²⁵⁵. Tokat gibi boyacılığın oldukça gelişme kaydettiği Osmanlı kentlerinde maaşlı boyacılar ve diğer görevlilerin olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Ankara boyacılarının tek bir boyahane çalıştıkları ve bir kooperatifi andırdıkları görülmektedir²⁵⁶. Tahrir defterleri bir yerleşim için tek bir boyahane olduğunu gösterirken çeşitli arşiv belgeleri bu sayıyı arttırmaktadır. Buna dayanarak, boyahane sözcüğünün kimi zaman gerçek bir iş yerine, kimi zaman da bir mali birime karşılık olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir²⁵⁷. Kayıtlardan yapılan çıkarımlardan aynı işlevi gören boyahanelerin ve boyacı dükkânlarının yapısal olarak farklılığı olduğuna ulaşılmıştır. Boyacı dükkânı müstakil bir birim iken, boyahane veya boyacı karhanesi içerisinde birden fazla *gedik* tabiri ile dükkânları barındıran işletmelerdir. Boyahane veya boyacı karhanesi bünyesinde bulunan bu gediklerin işletilmesi kira yoluyla yapılmaktadır. Ayrıca bunların her biri genellikle hisseli olarak bir veya birden fazla

²⁵² Mehmet Canatar, *a.g.m.*, s.98.

²⁵³ Çağatay Uluçay, *a.g.e.* s.80.

²⁵⁴ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 2009, s.123.

²⁵⁵ Suraiya Faroqhi, *a.g.e.* s.182.

²⁵⁶ Suraiya Faroqhi, *a.g.e.* s. 178,182; Mehmet Canatar, *a.g.m.* s.99.

²⁵⁷ Suraiya Faroqhi, *a.g.e.* s. 182.

ortakla işletilmekle birlikte hisse sahibinin payını bir başkasına satabildiği veya devredebildiği de görülmektedir²⁵⁸. Gedik kiracısının ölümü halinde mesleğinde yeterliliği var ise oğulları devam ettirebilmektedir. Ancak böyle bir durumda, karhane gediğine sahip esnafın elinde, kendisinden sonra gediğini evladına bırakacağına dair bir senet/emir bulunmalıdır. Bu şartı sağladığında karhaneyi işleten dâhil hiç kimse esnafın, gediği evladına bırakmasına müdahale edemez ve işletmeci tarafından gedik bir başkasına kiraya verilemez. Örneğin, Manisa'da 1754 yılına ait bir sicilde boyacı esnafının karhanede olan gediğini evladına bırakabilmesine bu şekilde müsaade edildiği görülmektedir²⁵⁹. Ancak boyahane gedik sahibi birinin dükkânı devam ettirebilecek oğulları yoksa bu boyacı dükkânlar karhaneyi işleten veya vakıf mütevellisi tarafından bir başkasına kiraya verilmektedir²⁶⁰. Boyahanelerdeki gediklerde işleyen boyacı esnafları genellikle Müslüman ve Rum kökenli erkeklerden oluşmaktadır.

Boyahaneler devletçe işletilen veya özel girişimcilerin kendi mülkü olan boyahaneler olarak sınıflandırılmaktadırlar. Ayrıca gelirleri vakfa bağlanmak üzere de kurulmuş olabilmektedirler. Bu durumda vergiden muaf vakıf boyahanesi olarak sınıflandırılmaktadırlar. Gelirleri vakıflara aktarılan boyahane veya dükkânlar için genellikle *vakıf boyahane* veya *vakıf boyacı dükkânı* tabirleri kullanılmakla birlikte bazı kayıtlarda *mülk* ifadesi de kullanılmaktadır²⁶¹. Bu sınıflandırmanın yanı sıra boyanacak malzemenin türüne ve boyanacak renge göre de boyahaneler ayrılmaktadır. Her boyahanenin sadece bir rengi boyadığına ve boyadığı renge göre adlandırıldığına örnek olarak “*Tokat Mavi Boyahanesi*”, “*Kayseri Kırmızı Boyahanesi*” ve “*İzmir Kırmızı Rişte Karhanesi*” verilebilir²⁶². Bunun yanı sıra bir şehirde yeterli sayıda boyahane var iken yenilerinin kurulması devletçe uygun

²⁵⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663)*, haz. Fuat Recep, Salih Kahriman, İstanbul: İSAM, 2012, s. 117-118, [v. 15a-3] ; s. 207, [v. 31b-3].

²⁵⁹ Selda Yıldız, *a.g.t.* s.126-127.

²⁶⁰ *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618)*, haz. Yılmaz Karaca, Rasim Erol, Salih Kahriman, Fuat Recep, Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, İstanbul: İSAM, 2010, s. 379-380 [v. 65b-2].

²⁶¹ *İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663)*, haz. Fuat Recep, Salih Kahriman, İstanbul: İSAM, 2012, s. 207, [v. 31b-3].

²⁶² Mustafa Genç, Recep Karadağ, “Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Boyahane ve Doğal Boya Maddeleri İle İlgili Kayıtlar”, *Gazi Üniversitesi I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 24-26 Nisan 2008, s. 141.

bulunmazsa yasaklanıp kapatılabilmektedir. Boyahane eğer vakfa ait ise gerekli görülen zamanlarda tamirinin devlet tarafından yaptırıldığı görülmektedir²⁶³. Ayrıca devlete ait bir gelir olan boyahanelerin, bir bedel karşılığında kiraya verildiği, özel müteşebbise ait olanlardan da vergi alındığı ve vergi kayıtları, belgelerle ispat olmaktadır²⁶⁴.

Bazı endüstri dallarının boyanması için ipliklerini boyahaneye götürmesi zorunlu değildir. Bu durum, 17. yüzyılda İstanbul iplikçi esnafının kendi ipliklerini kendi boyaması ve boyacı esnafının buna müdahale edememesinden anlaşılmaktadır²⁶⁵.

Bir boyahanenin düzeni, içinde bulunan eşyaları ve bir boyahanenin değeri sicil kayıtları sayesinde tespit edilebilmektedir. Örneğin 1496 tarihli Bursa sicillerinden bir kayıtta bir boyacı dükkânında bulunan kazan, küp, saire gibi demirbaş eşyanın isimleri zikredilmektedir²⁶⁶. 1569 tarihli Bursa sicil kaydında bir boyacı dükkânında; sekiz adet kazan, bir adet tağar²⁶⁷, beş adet küp ve boyacılara lazım olan alet ve giysiler bulunmaktadır. Bunların tamamının da 12.300 akçe kıymetinde olduğu kaydedilmiştir²⁶⁸. 1704 tarihli bir kayıtta Manisa'da Derviş Ağa Mahallesi'nde bulunan Boyacı Mustafa bin Ali'nin veresesinin içinde 20 kıyye 7 kuruş değerinde kırmızı kökboya, 5 kıyye 0,5 kuruş değerinde mazı, 40 kıyye 6 kuruş değerinde şap, boyacı dağarı gibi boyacılıkta kullanılan eşyalar bulunmaktadır²⁶⁹.

Bir boyacı dükkânı veya boyahanedeki bir gediğin dükkânının içerisinde bulunan gerekli aletler de dükkânın genişliğine göre değişiklik göstermektedir. Genelde her bir boyacı gediğinde veya boyacı dükkânında kazan, küp, fıçı, iki gözlü

²⁶³ Ahmet Aytaç, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde "Maliyeden Müdevver" ve "İradeler" Fonunda Boyahanelerle Alakalı Belgelere Dair", *IV. Uluslararası Türk El Dokumaları(Tekstil) ve Gelenekli Sanatlar Kongresi*, Bakü 2012, s. 168.

²⁶⁴ Ahmet Aytaç, S. Merve İlbak, *a.g.m.* s.238.

²⁶⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073 - 1074 / M. 1663 - 1664)*, haz. Rasim Erol, Salih Kahrıman, Fuat Recep, Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, İstanbul: İSAM, 2010, s. 749 [v. 100b-2].

²⁶⁶ Kâmil Kepecioğlu, *a.g.m.* s. 414.

²⁶⁷ Ağırlığı kullanıldığı yere ve ürünün cinsine göre değişen eski bir tahıl ölçüsü.

²⁶⁸ Kâmil Kepecioğlu, *a.g.m.* s. 415; Hasan Sabri, *a.g.m.* s. 10.

²⁶⁹ *Manisa Şer'iyye Sicili*, No:171, s.47.

tekne, sırk, mengene²⁷⁰, bakır kepçe, güğüm, tencere, sahan, tava, dibek, kantar, balta, keser ve boyacı esnafına özgü olan gerekli aletler bulunmakadır²⁷¹. Bu eşyaların sayısı dükkânın veya gedığın kapasitesine göre değişmektedir. Örneğin kayıtlarda bir gedikte altı adet küp var iken başka bir kayıttaki gedikte üç adet veya iki adet olabilmektedir. Bu örnekte olduğu gibi fiçı, kazan, bakır kepçe, tencere, kantar sayılarının da değişiklik gösterebildiği tespit edilmiştir²⁷². Bu eşyalara ek olarak dolap, köylü sarığı, topuyla köy bezi, sarı ağaç boyası, bakkam ağacı, ayt boyası, sarı ot, kökboyası, zac-ı kıbrıs, zerdeçal, şap gibi malzemeler de bir dükkânda bulunabilmektedir²⁷³. Söz konusu bilgiler bu işletmelerin yapısal ve işlevsel bakımdan çok büyük olmadığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda boyahane veya boyacı dükkânlarının zaman içindeki değişimi de bu bilgiler sayesinde saptanabilmektedir.

Boyahaneler genel olarak birçok esnaf ile bir arada bulunmaktadır. Örneğin 19. yüzyılın ortalarında Mehmed Paşa Evkâfi'na bağlı olan gedik hisselerini gösteren bir kayıttan anlaşıldığına göre bir boyahane civarında; fesci, sabuncu, kuyumcu, tütüncü dükkânları, görülebilmektedir²⁷⁴.

Boyahanelerde çalışan boyacıların kazançları hakkında bilgi edinmek için boyacılar farklı meslek gruplarında çalışan hizmetlilerle mukayese edilebilir. Bu konuda, 19. yüzyılın sonlarına ait bir kayıttan yer alan hizmetli maaş listesi bir fikir vermektedir²⁷⁵:

²⁷⁰ Bir nesneyi sıkıştırıp istenilen şekilde tutmaya, iki şeyi birleştirmeye veya sıkıp eğmeye yarayan âlet.

²⁷¹ *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073 - 1074 / M. 1663 - 1664)*, haz. Rasim Erol, Salih Kahrıman, Fuat Recep, Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, İstanbul: İSAM, 2010, s. 160 [v. 8b-4].

²⁷² Hasan Sabri, *a.g.m.* s. 11; *İstanbul Kadı Sicilleri: Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667)*, haz. Rifat Günalan, İstanbul: İSAM, 2011, s. 633 [v. 98a-5]; *İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H. 1073-1074 / M. 1663)*, haz. Fuat Recep, Salih Kahrıman, İstanbul: İSAM, 2012, s. 207, [v. 31b-3]; *İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refia) 49 Numaralı Sicil (H. 1054 / M. 1644)*, haz. Ayşe Seyyide Adıgüzel, Zeynep Trabzonlu, İstanbul: İSAM, 2011, s. 125, [v. 22a-3].

²⁷³ Hasan Sabri, *a.g.m.* s. 11.

²⁷⁴ BOA, EV. d. 12986, s. 2-3.

²⁷⁵ BOA. HH. d. 22429, s.1.

Tablo 1: 19. yüzyılın sonlarına ait hizmetli maaş listesi

Mesleği ve İsmi	Maaşı(Kuruş)
Ser Boyacı Nasuh Ağa	600
... Mehmed Efendi	560
Boyacı İbrahim bin İsmail	80
Boyacı Hakkı bin Ömer	80
Boyacı Ahmed bin Bekir	60
Döşemeci Nikola	1300
Döşemeci Aziz bin Derviş	80
Ser Demirci Mustafa Ağa	560
Demirci Hüseyin.. Ağa	80
Demirci Ahmed Ağa	300
Ser Döğmeci Mehmed Ağa	320
Döğmeci Osman Ağa	60
Marangoz Hasan Ağa	200
Marangoz Hüseyin Ağa	120
Marangoz Bekir bin Hüseyin	80
Demirci Eyüb Ağa	120
Ser Saraç Mehmed Ağa	480
Saraç Hasan bin Ali	160

2. 2. Klasik Dönem Osmanlı Coğrafyasında Boyahaneler

Osmanlı İmparatorluğu'nun boyahaneleri ile ünlü kentleri Alaşehir, Aydın, Bursa, Edirne, İstanbul, İzmir, Konya, Kayseri, Tokat ve Teselya'dır²⁷⁶. 16. yüzyıldan itibaren Anadolu'daki boyahaneler, Tokat, Çorum, Merzifon, Bursa, Hamid, Ankara, Kayseri, Adana, Urfa, Malatya, Maraş, Antep gibi belli başlı şehirlerde yoğunlaşmıştır²⁷⁷.

Batı Anadolu'da çok çeşitli boya bitkilerinin bulunması ve ziraatlerinin yapılması, dokumacılığın yaygın olması, rengin sabitleşmesini sağlayan önemli bir

²⁷⁶ Tuncer Baykara, *a.g.m.* s. 351; Nevber Gürsu, *a.g.e.* s. 24.

²⁷⁷ Mehmet Canatar, *a.g.m.* s.98-99.

yardımcı madde olan şapın Batı Anadolu'da bol bulunması boyacılığın da bu bölgede gelişmesinde etkili olmuştur. Osmanlı Dönemi'nde Alaşehir, Aydın, Bursa, Edirne ve Larissa'nın boyahaneleriyle meşhur şehirler oldukları görülmektedir²⁷⁸.

Anadolu'daki erken dönem boyahanelerinin saptanmasına Tahrir defterlerinde kayıtlı olan boyahane vergileri olanak sağlamıştır. Ancak 16. yüzyılda Batı Anadolu Bölgesi'nden bir örnek olarak Manisa'ya ait Tahrir defterlerinde vergiye tabi bir boyahane işletmesi bulunmamasına rağmen, şahıs isimlerinin yanlarına düşülen şerhlerden boyacılığın meslek olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. 1531 tarihli defterde boyacı mesleği ile uğraşan 4, 1575 tarihli defterde ise 1 kişi bulunmaktadır²⁷⁹. Manisa'da vergiye tabi boyahanenin bir işletme olarak kayıtlarının çıkmaması ya küçük işletmeler halinde boyacı esnafı olmasından ya da tımar veya hassa dâhil olmamasından kaynaklandığı kuvvetle muhtemeldir²⁸⁰. Ayrıca aynı şekilde 16. yüzyılın sonlarına ait bir kayıta Alaşehir boyahaneleri ile ilgili hükümde *boyahaneler kimseye ait tımarlar içinde yer almadıklarından deftere kaydolmamışlardır*. ibaresinin bulunması, şehrin padişah hasları içinde yer alması boyahanelerin vakfa dâhil olduğundan kaynaklı olduğunu göstermektedir²⁸¹.

Boyacılık Manisa ve çevresinde oldukça yaygındır. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre 17. yüzyılda Alaşehir'in neftî boyaları meşhurdur ve şehirde 70 boyahane dükkânı bulunmaktadır²⁸². Her ne kadar Çelebi'nin vermiş olduğu boyacı dükkânı sayısı arşiv kayıtları ile desteklenemese de Alaşehir'in bu özelliğini asırlarca devam ettirdiği 1900'lü yıllarda yazılmış bir coğrafya eserinden anlaşılmaktadır. Verilen bilgide, Alaşehir'de yaşayan halkın bir kısmının boyacılık zanaatında usta olduğu ve o işle uğraştığı aktarılmıştır²⁸³. Ayrıca 17. yüzyılda Manisa'da boyacılığın gelişmiş olduğunu görüyoruz. 1688 tarihli bir sicilde²⁸⁴ Manisa Boyahanesi'nden

²⁷⁸ Tuncer Baykara, "Kökboya", *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İstanbul 2007, s.351.

²⁷⁹ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 2003, s.70, 76, 77.

²⁸⁰ Feridun Emecen, *a.g.e.* s.80.

²⁸¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir 2000, s.49.

²⁸² *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, 2005, s.31.

²⁸³ Ali Tefik, *a.g.e.* s.266.

²⁸⁴ Çağatay Uluçay, *a.g.e.* s.82, 165.

bahsedilse de bu tarihte kentte bir boyahane olmadığı anlaşılmaktadır²⁸⁵. Buna ek olarak Karaosmanoğullarından Ataullah Ağa oğlu Osman Ağa Vakfı'nın gelir kaynakları arasında Turgutlu-Soğanpazarı'nda boyacı dükkânı tespit edilmiştir²⁸⁶. Bir başka tespit ise Manisa'da 22 boyacı dükkânı olduğudur. Bu dükkânlar *Büyük Çarşı* ve *Karaköy* adı verilen yerlerde bulunmaktadırlar. 1616 senesinde Büyük Çarşı'da on dört, Karaköy'de ise sekiz boyacı bulunmaktadır²⁸⁷. Bahsedilen bu boyacılar gelen boğası ve iplikleri kendi aralarında pay ederek boyamaktadırlar. Aralarından seçtikleri boyacılar kethüdası ile yiğitbaşlarının sorumluluğunda bu paylaşırma işi gerçekleştirilmektedir. Bu usul bütün asırca devam etmekle birlikte zaman zaman sorunlar olduğu da görülmüştür. Örneğin, paylaşırılarak boyanmakta olan bez veya ipliklerin hırslı boyacılar tarafından zorla alınarak boyandığı olmuştur. Bu durum, bezler veya ipliklerin kaybolması veya istenilen şekilde boyanmaması gibi sonuçlara yol açmıştır. Aynı zamanda boyacılara eşit dağıtımın yapılacağı mecburiyetinin olmasına rağmen bazı boyacılar diğer boyacılara göre fazla boğası alıp boyamaya uğraşmışlarsa da, diğer boyacıların şikâyeti üzerine eskiden olduğu gibi her boyacıya eşit dağıtılması yasasına uymaya mecbur kalmışlardır²⁸⁸. Verilen örneklerde olduğu gibi zaman zaman düzene zarar vermeye çalışılmış olsa da Manisa boyacılarının 17. yüzyılın başından sonuna kadar, boyanacak bez, iplik, boğası ve benzer ürünleri aralarında paylaşır boyama usulüne uyararak hareket ettikleri anlaşılmaktadır²⁸⁹.

Manisa'da 18. yüzyılda *Ali Bey Hanı* ya da *Han-ı Atik* diye bilinen handa boyacılık yapılmaktadır. Manisa'da Demirciler çarşısında bulunan işletmecisi Müslüman olan Han-ı Atik'de boyacı esnaflarının içinde gayrimüslim esnafların olduğu da görülmektedir²⁹⁰. Çağatay Uluçay, 17. yüzyılda Manisalı boyacıların tümünün Müslüman olduğunu ileri sürse de yüzyılın ortalarından itibaren

²⁸⁵ MŞS. 207, s. 103/2.

²⁸⁶ İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (H.1060, Milâdî 1650'den sonra)*, S. XIX, C.II, Manisa 1950, s.112.

²⁸⁷ Çağatay Uluçay, *a.g.e.* s.64, 80.

²⁸⁸ Çağatay Uluçay, *a.g.e.* s. 65, 162,163.

²⁸⁹ Çağatay Uluçay, *a.g.e.* s.82.

²⁹⁰ Selda Yıldız, *a.g.t.* s. 64.

Gayrimüslim boyacı esnafına rastlanmaya başlanmıştır²⁹¹. 1754 tarihine ait kayıttan anlaşıldığına göre, Manisa şehrinde boyahane mukataasının malikâne usulü ile üç Müslümanın elinde olduğu görülmektedir. Bahsi geçen boyahane mukataasının ait olduğu yer Manisa'da Ali Bey Hanı denilen handır. O dönemde bu han dışında eşya boyanması yasaktır. Ayrıca her boyanan eşyanın vukuyyesinden ikişer akçe vergi alınmaktadır²⁹².

Batı Anadolu'dan bir başka örnek olan Uşak şehrinde ise II. Bâyezid (1481-1512) zamanına ait 1512- 1513 tarihli Tahrir defterinde bulunan kayıtlardan Ahî Gasasız Zâviyesi'nin vakıfları arasında Uşak çarşısında dört dükkân yeri ve bir boyahâne bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak bu boyahänenin 15. yüzyılın sonlarında faal olma özelliğini yitirmiş olduğu anlaşılmaktadır²⁹³.

Dokuma sanayi ve dericiliğin gelişmesiyle birlikte Bursa'ya boyanmak üzere kumaş yollandığı kayıtlarda kendini göstermektedir. Örneğin III. Murad (1574-1595) zamanında Avrupa'nın lüks kumaşları Bursa boyahanelerinde boyanmaktadır²⁹⁴. 1502 tarihli Bursa İhtisab Kanunnamesi'nden anlaşılacağı üzere bir kaftan, çivit ile 7-8 akçeye boyanmakta idi²⁹⁵.

Osmanlı vergi sistemi içerisinde, mukataa usulü ile işletilen boyahanelerin, gelirleri dirlik olarak verilmeyip doğrudan Divan-ı Hümayun'a bırakılmıştır. Bu yüzden devlet için önemli bir gelir kaynağı olan boyahaneler, çoğu kez padişah haslarından, yani padişaha ait gelir getirici kurumlar olarak kabul edilmiş, gelirleri de genellikle iltizam yoluyla en yüksek parayı ödemeyi teklif ve taahhüt eden kişilere verilmiş, böylelikle memleketin en zengin gelir kaynakları mukataa olarak hazineye bırakılmış, devlete nakit para ihtiyacı hususunda gelir sağlanmıştır. Fakat boyahanelerin faaliyeti hem uygun boyaların bulunabilmesine hem de tekstil üretim durumuna bağlıdır. Örneğin, 16. yüzyılın ortalarında boyahane mukataası için seri oluşturmaya yetecek iltizam teklifi Bursa dışında Anadolu'da hiçbir merkezde

²⁹¹ MŞS 114, s. 47/3.

²⁹² Selda Yıldız, *a.g.t.* s. 186.

²⁹³Turan Gökçe, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Uşak", *21. Yüzyıl Eşiğinde Uşak Sempozyumu* (25-27 Ekim 2001) C.1, İstanbul 2001, s.205.

²⁹⁴ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 2009, s. 260.

²⁹⁵ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.* s.392.

bulunmamaktadır. Birkaç girişimci Tokat mukataası için tekliflerde bulunmuş olsa da işletme masraflarının, başlangıçta önerdiği teklifi ödemesini imkânsızlaştıracak kadar yüksek olduğunu görmesiyle istikrarını sonraki yıllarda sürdüremediğinden hazineye akan gelir sürekli azalmıştır²⁹⁶.

17. yüzyıl Osmanlı genelinde vakıf kurucularının tesis ettikleri vakıflara gelir kaynağı olabilen imalathaneler arasında boyahanelerin de yer tutması vakıf kayıtları aracılığıyla boyahane tespiti yapılmasını sağlamaktadır. Malkara, Tekirdağ, Gelibolu, Bozca Ada, Edirne, Bergama, İzmir, Bursa, İstanbul gibi Batı Anadolu ve Trakya bölgesi imalathanelerin en yoğun yer aldıkları bölgelerdir. Bu bölgeler dışında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ve daha az bir pay ile Sivas, Tokat, Kayseri, Tarsus'da imalathaneler yer almaktadır. Vakıflara gelir kaynağı olarak tesis edilen 132 imalathanenin yalnızca 29'u dokuma imalathanesi ve boyahanedir. 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyıl Osmanlı vakıflarının gelir kaynaklarına göre, Osmanlı genelinde 2 tanesi kırdı 21 tanesi şehirde olmak üzere 23 adet boyahane, 1 adet de Antep şehrinde çivit boyahanesi bulunmaktadır. 23 boyahanenin her birisinin yıllık kira bedeli 10.900 akçe ve toplamda 250.700 akçedir. Çivit boyahanesinin ise yıllık kira geliri 15.000 akçe olarak kaydedilmiştir²⁹⁷. Belirtilen bu yıllık kira bedellerinden çivit boyahanesinin, boyacılıkta önemli bir iş hacmine sahip olduğu görülmektedir. Antep'te 1741 yılında elvan boyama işini yapan 53 boyahane varken çivit boyama işini yapan 15 boyahane bulunmaktadır. Elvan boyacı esnafı sayı olarak diğerlerine göre daha fazla olmasına rağmen, malî durumu ve iş hacmi düşük, genelde yerel ihtiyaca ve iç pazara yönelik çalışmaktadır²⁹⁸.

Edinilen kayıtlara göre Doğu Anadolu'da boyahaneler özellikle Bitlis, Divriği, Diyarbakır, Erzincan, Harput, Hasankeyf, Kemah'ta yoğunlaşmıştır. Dokuma sanayisinin ön planda olduğu Kemah'ta 1516 ve 1530 tarihlerinde bir boyahane mevcuttur²⁹⁹. Erzincan'da Osmanlı döneminde kumaş ve bezlerin

²⁹⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 225; Mehmet Canatar, *a.g.m.* s.100, 183.

²⁹⁷ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal Ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, 1998, s.107, 244.

²⁹⁸ Hüseyin Çınar, *a.g.m.* s.42.

²⁹⁹ İlhan Şahin, "Kemah", *TDVİA*, C.25 s.220.

boyandığı bir boyahane mevcuttur. Ayrıca dokumacılık bu yerleşimde önemli bir yer tutmaktadır³⁰⁰.

Harput'ta 1518 Kanunnâmesine göre "Çeharkezi" denilen bir kuşak bezi dokunmaktadır³⁰¹. Ayrıca Harput çevresinde pamuk üretimi de ileri bir seviyede olduğundan iplik ve kumaş imâl eden atölyelerin bulunduğu da anlaşılmaktadır³⁰². Ayrıca kumaş ve ipliklere renk ve desen kazandırmak için şehir merkezinde ve bazı köylerde boyahâneler bulunmaktadır. Mukâtaa usulü ile işletilen bu boyahâneler, devlet için önemli bir gelir kaynağıdır. Fakat bu boyahânelerin nasıl çalıştığı ve ne gibi işler yapıldığı konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Harput'u Karadeniz kıyılarına bağlayan yol üzerinde yer alan Divriği'de ise 16. yüzyılda beylerbeyi hasına dâhil bir boyahane mevcuttur³⁰³.

1518' de yapılan tahrir göre Diyarbakır'da bir boyahane mevcuttur. Ayrıca Diyarbakir Beylerbeyiliği'ne bağlı pek çok yerde boyahaneler bulunması ile birlikte Diyarbakır'ın kırmızı kök boya ile boyanmış iplikleri meşhurdur³⁰⁴. Diyarbakir Beylerbeyiliği'ne bağlı önce kaza, sonra da sancak merkezi olan Hasankeyf'de de 1526 senesinde bir boyahane olduğu görülmektedir³⁰⁵.

Anadolu'nun güneydoğusunda bulunan boyahaneler 16. yüzyıl Anadolu'sunun en önemli tekstil üretim merkezleri konumundadır³⁰⁶. Boyahaneler, Antep, Maraş, Halep, Urfa, Siverek, Elbistan, Sis(Kazan) gibi yerleşimlerde kendini göstermiştir. Urfa'da bulunan boyahane, yerleşimin ekonomik gelişmesinde çok etkili olmuştur³⁰⁷. Elbistan'da 16. yüzyılda boyahane, sanayi işletmeleri arasında başta gelmektedir³⁰⁸. 16. yüzyılda Maraş'ta boyahane kirişhane, tabakhane, macunhane gibi işletmeler bulunmaktadır. Ayrıca burada aba, alaca ve bez

³⁰⁰ İsmet Miroğlu, "Erzincan", *TDVİA*, C.11 s. 320.

³⁰¹ Mehmet Ali Ünal, *a.g.e.* s. 225.

³⁰² Mehmet Ali Ünal, *a.g.e.* s. 225.

³⁰³ Abdülkadir Balgalmış, "Divriği", *TDVİA*, C.9, s. 453.

³⁰⁴ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *TDVİA*, C.9, s. 467.

³⁰⁵ Yusuf Oğuzoğlu, "Hasankeyf", *TDVİA*, C.16, s.366.

³⁰⁶ Suraiya Faroqhi, *a.g.e.*, s. 189.

³⁰⁷ Ahmet Nezih Turan, "Şanlıurfa", *TDVİA*, C.38, s. 340.

³⁰⁸ Mehmet Taşdemir, "Elbistan", *TDVİA*, C. 11, s. 2.

dokumacılık gelişmiştir³⁰⁹. 1536 tarihli vergi gelirlerini gösteren kayıtlara göre Ayntab'da o dönemde boyahane dükkânları bulunmaktadır³¹⁰. Aynı zamanda boyacı mesleğine mensup 3 boyacı esnafı ve 1 sabbağ bulunmaktadır³¹¹. 1584 tarihli Haleb Evkâf Defterinden Antep şehrinde olan bir boyahane tespit edilmiştir³¹².

Günümüzde Akdeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri üzerine yayılmış bulunan Maraş bölgesinde de boyahaneler, 1563 tarihli Maraş Tahrir Defteri'ne göre, Zamantu kazasına tabi Pınarbaşı nahiyesinde³¹³, Elbistan kazasının merkezinde³¹⁴, Maraş merkez kazasında tespit edilmiştir³¹⁵. Elbistan kazasında bulunan diğer adı boyahane olan Hamza Habbaz mahallesinde de muhtemelen bir boyahane bulunmaktaydı³¹⁶.

Orta Anadolu'da boyahaneler Sivas, Aksaray, Malatya, Kırşehir, Isparta, Kayseri'de daha çok kendini göstermektedir. 1520 ve onu takip eden 1554 tahririnde, Sivas boyahanesi mukataa gelirleri padişah hassına kaydedilmiştir³¹⁷. Bu kayıt boyahane gelirlerinin padişah ve mirliwa haslarına dâhil olup, boyahanelerin mukataa olarak iltizama verilmek suretiyle işletildiğini gösterir. 15.-16. yüzyıl içinde tahrir tarihlerindeki vergi gelirleri, şehrin en önemli gelir kaynaklarını, damga mukataası adı altında, şehirde satılan her türlü maldan alınan vergi ile meyhane, boyahane, bozahane, değirmen gibi küçük işletmelerin mukataa gelirlerinin çok önemli bir payı

³⁰⁹ Tufan Gündüz, "Kahramanmaraş", *TDVİA*, C.24, s. 195.

³¹⁰ Hüseyin Özdeğer, "Gaziantep", *TDVİA*, C13, s. 468.

³¹¹ Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, C.1, İstanbul 1988, s.126, 130.

³¹² Hüseyin Çınar, "Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri", *Vakıflar Dergisi* 40, Aralık 2013, s.37.

³¹³ Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, Ankara Üniversitesi OTAM. Yayını, nr. 1. Ankara 1988, II, s.693.

³¹⁴ Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *a.g.e.* II, 478.

³¹⁵ Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *a.g.e.* I, 36.

³¹⁶ Mehmet Canatar, *a.g.m.* s.102.

³¹⁷ Adnan Gürbüz, "XV- XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehrinde İdari ve Ekonomik Yapı", *Vakıflar Dergisi*, S. XXVI, Ankara 1997, s..95.

teşkil ettiğini gösterir³¹⁸. Buna ek olarak 16. yüzyılda Sivas'ta bulunan bir zaviyeye tamga, ihtisab ve boyahâne mukataalarının tahsis edildiği görülmektedir³¹⁹.

Aksaray'da 16. yüzyıl başlarında bir boyahane ve en az doksan beş dükkân mevcuttu³²⁰. Kırşehir'de 1584 yılında bir boyahane ile bir bezirhane bulunmaktaydı³²¹. 16. yüzyıl tahrir defterlerine göre Isparta'da boyahane tesbit edilmiştir³²². Ayrıca Kâtip Çelebi'nin 17.yüzyılın ikinci yarısına ait tasvirine göre Isparta'da büyük boyahaneler vardır³²³.

Anadolu'nun kuzeyinde bulunan boyahaneler Kastamonu, Sinop, Giresun, Tokat boyahaneleriyle karşımıza çıkmaktadır. Kastamonu'da 1487'de geliri belli olmayan bez ve kumaş gibi ürünlerin boyanması için boyahaneler vardır³²⁴. 15. ve 16. yüzyıllarda, Giresun'da ise üretimi yapılan keten bezi ve diğer dokumaların boyandığı bir boyahane var iken, 19. yüzyılda boyahane sayısının dörde çıktığı görülmektedir³²⁵. Sinop'ta yerleşimin gelirleri arasında boyahane vergileri de kendini göstermektedir³²⁶.

1519 yılına ait Rum Eyaleti Bütçe Kanunnamesi metninden anlaşılacağı üzere, yirmi sekiz kadılıktan oluşan Rum vilayetine dâhil olan Canik, Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Amasya, Tokat gibi yerleşim birimleri için boyahaneler vergilendirilmişlerdir. Sosyal ve ekonomik tesisler içinde 12 boyahane de kaydedilmektedir³²⁷. Rum vilayetinde, Tokat, Sivas, Amasya, Çorum, Merzifon havalisinde, 16. yüzyılda, boyahanesi olmayan hemen hiçbir kent bulunmamaktadır³²⁸.

³¹⁸ Adnan Gürbüz, *a.g.m.*, s..96.

³¹⁹ Saim Savaş, "Sivas'ta Büyük ve Küçük Ali Baba Zaviyeleri", *Vakıflar Dergisi*, S.XXI, İstanbul 1990, s. 138.

³²⁰ İlhan Şahin, "Aksaray", *TDVİA*, C.2, s. 291.

³²¹ İlhan Şahin, "Kırşehir", *TDVİA*, C.25 s.483.

³²² Feridun Emecen, "Isparta", *TDVİA*, C.19, s.198.

³²³ Besim Darkot, "Isparta", *İA*, C.5/2, s. 681.

³²⁴ İlhan Şahin, "Kastamonu", *TDVİA*, C.24, s.587.

³²⁵ Feridun Emecen, "Giresun", *TDVİA*, C.14, s. 81.

³²⁶ Mehmet Öz, "Sinop", *TDVİA*, C.37, s.254.

³²⁷ Ahmet Akgündüz, *a.g.e.* s.193-194.

³²⁸ Mehmet Canatar, *a.g.m.* s.101.

Sof üreticisi Ankara’da, Kayseri’de ve pamuk kenti Adana’da da yüksek vergi getiren boyahaneler bulunmaktaydı. Hamid, Alanya ve İçel sancaklarında ise küçük boyahaneler vardır³²⁹. Pekçok boyahanesiyle boya sanayiinde önde gelen yerlerden biri olan Kayseri’de 17. yüzyıl başında Celali isyanları sırasında boya sıkıntısı çekildiğinden boyahaneler debir süre kapatılmış ancak yeniden açıldığında uzun süre eski seviyesine ulaşamamıştır. Kayseri Boyahanesi Karaman beylerbeyinin hassıdır³³⁰. Aylık taksitler halinde olmak üzere iltizam usulüne göre kiralanmaktadır. 1500 ve 1520’deki tespitlere göre Kayseri’de elde edilen resmi gelirler arasında boyahane de bulunmaktadır³³¹.

16. yüzyılda Anadolu'nun çeşitli sancaklarında boyahane gelirleri 2.500 akçe ile 50.000 akçe arasında değişmektedir. Bir fikir vermesi açısından mesela, Trabzon’da 2.560 akçe, Beyşehir’inde 5.000 akçe, Bayburd’da 20.000 akçe, Maraş’ta 25.000 akçe, Kayseri’de 45.000 akçe ve Ayntab’da 50.000 akçedir. Bunun istisnaları 70.000 akçe ile Tokat, 82.600 akçe ile Amasya ve 213.617 akçe ile de Diyarbakır’dır³³². Malatya Boyahanesi’nin ise 1530’da 24.000, 1560’ta 35.000 akçe geliri bulunmaktadır³³³. 1570’li yılların farklı dönemlerine ait kayıtlarda Tokat 83.334 akçe, Çorum 25.000 akçe ve Merzifon’da 23.000 akçe çok üretken boyahanelerin yoğunlaştığı görülmektedir³³⁴.

16. yüzyılda Harput’ta Boyahane gelirlerinin büyük çoğunluğu padişah haslarına dâhildir. Fakat 1523 tarihli İcmâl defterde Ebûtahir nahiyesi dışındaki boyahâne mukâtaası gelirleri, sancakbeyi haslarına dâhildir. Ebûtahir nahiyesindeki boyahänenin 4.028 akçe tutan geliri ise Çermik Mirlivâsı haslarına dâhildir³³⁵. Harput’ta 1518’de 44.000 akçe olan boyahâne mukâtaası geliri, 1523’te 62.028 akçe,

³²⁹ Suraiya Faroqhi, *a.g.e.*, s. 186.

³³⁰ Mehmet İpşirli, “Kayseri”, *TDVİA*, C.25, s.98; Suraiya Faroqhi, *a.g.e.* s.184.

³³¹ Mehmet İpşirli, *a.g.m.* s.98.

³³² Adnan Gürbüz, Toprak-Vakıf ilişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı, s. 189-190; Adnan Gürbüz, “XV- XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehrinde İdari ve Ekonomik Yapı”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXVI, Ankara 1997, s..95.

³³³ Göknur Göğebakan, “Malatya”, *TDVİA* C.27 s.472.

³³⁴ Suraiya Faroqhi, *a.g.e.*, s. 186.

³³⁵ Mehmet Ali Ünal, *a.g.e.* s. 143.

1566'da ise 106.300 akçe olmuştur³³⁶. Harput'ta boyahâne gelirleri, şehrin yıllık toplam gelirleri içerisinde oldukça yüksek bir pay tutmaktadır. 1518 tahririnde 44.000 akçe olan boyahane mukâtaası geliri 1523'de 62.028 akçeye, 1566'da ise 122.600 akçeye yükselmiştir³³⁷. 1518' de yapılan tahrire göre Diyarbakır'da bulunan boyahanenin senelik getirdiği gelir 150.000 akçedir. Aynı zamanda 1568 yılında bu gelir 213.617 akçeye yükselmiştir³³⁸.

Boyahane vergileri Urfa (Ruha) ve Harran'da 100.000 akçeyi, Harput ve çevre köylerinde 80.000 akçeyi, Siverek ve yöresindeki yerleşimlerde ise 72.000 akçeyi bulmaktadır³³⁹. Görülmektedir ki, bu coğrafyadaki boyahane vergileri bölgedeki tekstil zanaatlarının önemli boyutlara vardığını gösterecek kadar yüksektir. Antep'te padişah hassı olan boyahane dükkânları ise 1536 tahririnde 2.000 akçe, 1543 tahririnde 2.400 akçe, 1574 tahririnde 1.200 akçe gelir getirmektedir³⁴⁰. 1584 tarihli kayıt ise, 16. yüzyılın son çeyreğinde Antep şehrinde var olan boyahane ve 72.720 akçe olarak kaydedilen 3 boyahane dükkânının yıllık kirâ bedeli hakkında bilgi vermektedir³⁴¹.

Günümüzde Akdeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri üzerine yayılmış bulunan Maraş bölgesinde de boyahanelerden yüksek gelir sağlanmıştır. 1563 tarihli Maraş Tahrir Defteri'ne göre, Maraş Sancağı'nın kuzeybatısında yer alan Zamantu kazasına tabi Pınarbaşı nahiyesinin kaza ile birlikte boyahane kıstı(hisse, pay) 2.100 akçe olarak kaydedilmektedir³⁴². Ayrıca aynı defterden Elbistan kazasının merkezinde yıllık 28.000 akçe olan boyahane kıstı³⁴³, Maraş merkez kazasında yıllık 25.000 akçe olan boyahane kıstı tespit

³³⁶ Mehmet Ali Ünal, *a.g.e.* s. 225.

³³⁷ 1540 tahririne göre ise şehir ve Yağmadere karyesinin Boyahâne geliri yıllık 59.000 akçe olup, Gâzi Kıran Bey'in oğlu Şah Mehmed Bey'in haslarına dâhildir. Mehmet Ali Ünal, *a.g.e.* s. 143.

³³⁸ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *TDVİA*. C.9, s. 467.

³³⁹ Suraiya Faroqhi, *a.g.e.*, s. 187-189.

³⁴⁰ Hüseyin Özdeğer, *a.g.e.* s.126, 130.

³⁴¹ Hüseyin Çınar, "Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri", *Vakıflar Dergisi* 40, Aralık 2013, s.37.

³⁴² Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, Ankara Üniversitesi OTAM. Yayımları, nr. 1. Ankara 1988, II, s.693.

³⁴³ Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *a.g.e.* II, 478.

edilmektedir³⁴⁴. Gerek Maraş merkez, gerek Elbistan kazası ve gerekse de Zamantu'ya bağlı Pınarbaşı nahiyesinin yıllık boyahane kıstı toplam 55.100 akçe ile Maraş'ın toplam gelirleri içerisinde hatırı sayılır bir yer teşkil etmektedir.

1536 tahriri ve 1543 tahririnde Halep'te bulunan merhum Hüsrev Paşa'nın imaretinin vakfına bağlı Antep'in merkezinde bulunan boyahane dükkânlarının geliri belli değil iken 1574 tahririnde 50.000 akçe olarak kaydedilmektedir³⁴⁵. Ayıntab'a bağlı Akçaöyük karyesinde bulunan boyahanenin geliri 1543 yılının tahririnde 2.070 akçe olarak kaydedilirken, padişah vakfından olan boyahane dükkânlarının 1574 yılındaki geliri 2.880 akçedir³⁴⁶.

16. yüzyılın son çeyreğinde Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab şehrindeki boyahane geliri 72.720 akçe iken, 18. yüzyılın başlarında yapılan anlaşma ile vakıf boyahanelerden alınan bedel 300 kuruş olarak belirlenmiştir. 17. yüzyılın sonlarında, kuruşun tedavüle girmesiyle 1 kuruş 120 akçe kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak 300 kuruş (300x120), 36.000 akçeye tekabül etmektedir. Boyacıların vakfa verdiği yıllık bedeldeki bu düşüş iki dönem arasına yaklaşık 10 kat farkı ortaya çıkarmaktadır³⁴⁷.

Tokat'ta 17. ve 18. yüzyıllarda kırmızı pamuklu bezlerden alınan damga resmi ve boyahaneden alınan vergiler üretim sektörünün seyrini takip edebilmek açısından önemlidir. Tokat'ta kırmızı pamuklu bezden 1643'te 450 kuruş vergi alınıyorken 1708'de 3250 kuruş vergi alınmıştır. Nitekim boyahaneden de 1690 yılında 800 kuruş vergi alınıyorken 1708'de 3.250 kuruş vergi alınmıştır. Bu anormal artışların sebepleri; üretimde meydana gelen büyümeden ziyade özellikle 1683-1718 yıllarında savaş giderlerinin baskısından dolayı vergilendirmenin daha etkin hale getirilmesinden, daha önce üretimde olmasına rağmen vergi kapsamı dışında kalmış bulunanların ekonomik zorlukların yaşandığı bu dönemlerde daha dikkatli vergilendirmeye tabi tutulmuş olmasından veya boyama-basma işlerinin

³⁴⁴ Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *a.g.e*, 1, 36.

³⁴⁵ Hüseyin Özdeğer, *a.g.e*. s. 130.

³⁴⁶ Hüseyin Özdeğer, *a.g.e*. s. 130.

³⁴⁷ Hüseyin Çınar, *a.g.m*, s.40.

vergilendirmeyi kolaylaştırmak üzere çevrede daraltılarak ya da yasaklanarak Tokat içinde toplanmasını sağlamaktadır³⁴⁸.

17. yüzyılın sonlarından itibaren uzun zaman değişmeden kalmış olan pamuklu damga vergileri tarifesi; kırmızı bogasi için 55 topundan 1 kuruş(=120 akçe), Elvan[renkli] çitin 80 topundan 1 kuruş, donluk elvan kirpas[bez]40 topundan 1 kuruştur³⁴⁹.

1757-58'li yıllarda; Avrupa'da yaşanan Yedi Yıl Savaşları'nın etkileri hissedilmeye başlanmıştır. Örneğin Batı'dan gelmekte olan çividin savaştan dolayı gelme durumu aksadığı için çivit fiyatları 4 katına kadar yükselmiştir. Tokat Boyahanesinde bir senelik çivit kullanımı 7.500 kg ile 11.500 kg'dan toplamda 30.000 kuruş harcamaya mal olurken 4 kat artan fiyatlardan dolayı boyahane çivit için ancak 7.500 kuruş harcama yapılabilmektedir. Bu imalattaki durgunluk savaşın sonlarına doğru 1772-73 yıllarından itibaren canlanmaya başlamış olsa da eski gelirlerin altında kalmıştır³⁵⁰.

2. 3. Değişim Ve Dönüşüm Sürecinde Osmanlı'da Boyahaneler

Değişimin yavaş yavaş belirmeye başlaması boyahane vergileri veya işleyiş etkinlikleri üzerine de etki etmiştir. Örneğin, 1740'lardan önce elvan bezi boyayan esnafın çivit boyamasına izin verilmiyorken 1742 yılından sonra serbest hale getirilmiştir. Böylece boyacılıkta önemli bir iş hacmine sahip olan çivit boyama işi, tek bir grubun imtiyazı olmaktan çıkarılmış, şehirdeki bütün boyacıların faaliyetine açık hale getirilmiştir³⁵¹. Değişimin başladığına diğer bir örnek ise 17. yüzyılın sonlarında vergiden muaf tutulan Manisa boyacılığının, 18. yüzyılda vergilendirildiğidir. Bu durum, Bursa'nın boyahane vergisi belirlenirken, Selanik ve Manisa boyacılığının örnek alınmasıyla tespit edilmiştir. Bursa'da dağılmış olarak bulunan boyacıların vergi toplamada güçlük yaratmasından dolayı malikâne sahiplerine Manisa boyacılığı mukataası örnek tutularak tek bir boyahane

³⁴⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2013, s. 275-276.

³⁴⁹ 1 top=10 zira pamukluya denk gelen vergi ortalama 2 akçe kabul edilebilir. Mehmet Genç, *a.g.e.* s.279.

³⁵⁰ Mehmet Genç, *a.g.e.* s.280-281.

³⁵¹ Hüseyin Çınar, *a.g.m.* s.43-44.

yapmalarına izin verilmiştir. Vukıyyede 2 akçe alınmasının kararlaştırılmasından sonra Bursa mukata'asının gelirlerine bakıldığında, bu yüzyılda Manisa boyahanesinden alınan verginin miktarının da 9.000 akçe olduğu anlaşılabilir³⁵². Ayrıca 18. yüzyılda Manisa boyacılarının ipekli veya yünlü her tür kumaşı boyayabildikleri görülmektedir. Burada kumaş boyacılığı da sanat ehli olarak tespit edilmiştir³⁵³. 19. yüzyılın ortalarında ise Manisa boyacı esnafı Taşcılar Mescidi'nin yanındaki sokakta bulunmaktaydı. Ayrıca burada boyahane de bulunmaktaydı³⁵⁴.

Manisa'nın iktisadî durumunda uzun süre yer alan boyacılık, Umumî harp ve bunu takip eden İstiklâl savaşında Manisa'nın yanması, boyahane ve boyacı esnafının savaş sonlarında kaybolmaya başlamasına sebep olmuştur. Dokumacılar evlerde kendi iplerini kendileri boyama yoluna gitmişlerdir. Yangın Manisa'da birçok sanatı şehirle beraber yaktığı gibi, boyacılığı da etkilemiştir³⁵⁵.

18. yüzyılın ortalarına kadar çoğu bölgede gelişmekte olan boyacılık sektöründe 1760-70 yıllarından itibaren giderek belirginleşen bir üretim azalması olduğu vergi kayıtlarından anlaşılmaktadır. Örneğin Sakız boyahanesinin gelirleri; 1763 ile 1802 arasında %50 oranında azalmıştır. Bursa'daki durum da farklı olmamakla birlikte 1769 ile 1797 arası boyahane gelirlerindeki azalma oranı %60 civarındadır³⁵⁶. Bursa boyahanesinden alınan yıllık kira geliri 18. yüzyılın sonlarına doğru 210 kuruş olarak görülmektedir³⁵⁷.

1770 tarihli Uşak'taki Boduroğlu vakfına vakfedilmiş olan malların içerisinde boyacı dükkânı da bulunmaktadır. Pekmez Pazarı'nda bulunan leblebici ve boyacı dükkânlarının kira geliri olan aylık 360 akçe gelir, çeşmelerin bakım ve onarımları için vakf edilmiştir. Ayrıca Tuz Pazarı'ndaki boyacı dükkânından günlük 2'şer

³⁵² Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul 2013, s.268.

³⁵³ Önder Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa'nın Sosyal Ve İktisadî Durumu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001, s.105-106.

³⁵⁴ Hilal Ortaç, *Tanzimat'tan Birinci Meşrutiyete Manisa (idari, Sosyal, Ekonomik ve Demografik Yapı)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1996, s.96-97.

³⁵⁵ Çağatay Uluçay, *a.g.e.* s.82; Nejdet Bilgi, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa Kazası (1908-1950)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1996, s.425.

³⁵⁶ Mehmet Genç, *a.g.e.* s. 212.

³⁵⁷ Hasan Sabri, *a.g.m.* s. 11.

akçeden, ayda 60'şar akçe gelir camide görev yapan iki kişiye ücret verilmesi için vakfedilmiştir³⁵⁸.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Uşak halıçelerinin(kaliçe) boyasını Karahisar'a bağlı Boyalı karyesi'nden elde edilen kırmızı kökün olduğunu ve bu yüzden bu kırmızı kökün karyeye Boyalı ismini verdiğini belirtmektedir³⁵⁹.1835 yılında jeolojik araştırmalar yapmak için Anadolu'yu ziyaret eden Hamilton eserinde Uşak ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir³⁶⁰:

“Çoğu Anadolu kasabasında olduğu gibi Uşak'taki evler de ya çamurdan ya da Mısır tarzı tuğlalara benzeyen, içleri samanlı kerpiçlerden yapılmıştır. Dinlenmek için uğradığımız bir handa itinayla dizilmiş olan balyalarca halı gördük. Sonradan öğrendik ki bunlar, İzmir pazarına gönderilmek için paketlenmiş, hazırda bekletiliyorlardı. Bunların üretimi ve boyama işi, burada yaşayan insanların başlıca meşgalesiydi. Anadolu'nun boyaları, canlılık ve dayanıklılıklarıyla ünlüdür. Özellikle kırmızı kökboyası ve İzmirli tüccarlar tarafından 'Boyacı Dikeni' olarak adlandırılan yeşil, en önde gelenleridir.”

1833 ve 1843 yıllarında Anadolu'ya gelen Charles Texier ise, Uşak için; *“Uşak ve Kula ile civarlarındaki diğer iki küçük kasaba Frigya'nın şöhretinin sebebi olan halıcılık sanatını, yapağı ve boya malzemelerinin bolluğu sayesinde, çok eski bir zamandan beri miras olarak almışlardır.”* şeklinde bilgi vermektedir³⁶¹.

Francis Edward Clark ise halkın çoğunlukla kendi evlerinde ürettiği halıların dokunma işini binlerce kadın ve kızın yaptığını, erkeklerin de yünlerin yıkanması ve boyanması ile uğraştıklarını aktarmıştır³⁶².

³⁵⁸ Mustafa Murat Öntü, “Uşak'ta Boduroğlu Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXVIII, Ankara 2004, s.83-84.

³⁵⁹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 9. Kitap, 2005, s.22.

³⁶⁰ Buğra İnal, “19. Yüzyılda Ve 20. Yüzyıl Başlarında Yabancı Seyyahlara Göre Uşak”, *CIEPO 6. Ara Dönem Sempozyumu*, Uşak, 14-17 Nisan 2011, s. 713.

³⁶¹ Buğra İnal, *a.g.e.* s.718.

³⁶² Buğra İnal, *a.g.e.* s.711.

Resim 10: Uşak'ta halı tezgâhında çalışan kadınlar(9 Şubat 1884)

Kaynak: TNA. Copy 1.367.56.

Resim 11: Türk halı dokumacılarından tezgâha bakan dört kadın, tezgâhın yan görünümü Uşak (9 Şubat 1884)

Kaynak: TNA. Copy 1.367.69.

1898 tarihli Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi'nde Uşak'ta kilim ve kaliçe iplerini boyamaya mahsus yirmi boyahâne olduğu belirtilmiştir³⁶³. Halı dokumak için mevcut olan iplik boyahanelerine İzmir'den tedarik edilecek maden kömürünün nakli ile ilgili 20 Ağustos 1898 tarihli bir belge de bunu desteklemektedir³⁶⁴. Ayrıca 17 Ekim 1897 tarihli kayıtlarda Uşak'ta bulunan boyahanelerin bacalarından çıkan dumanın çevreye verdiği zarardan dolayı söz konusu boyahanelerin şehre on dakikalık bir mesafede yer alan Musanaltı mevkisine nakledilmesi mevzusu idareye bildirilmiştir. İdare, boyacılık mesleği ile uğraşanların bu duruma itirazları ve şikâyetleri olursa onların ne şekilde ikna edileceği, toplamda kaç adet boyahane olduğu, bahsi geçen mevkiye nakillerinin devlete ne kadara mal olacağı ve bu masrafları karşılamaya boyacıların nasıl razı geleceği gibi konuları sorgulamıştır³⁶⁵. Ancak bu mevzunun bir çözüme ulaşamadığı, aynı konunun 6 sene sonra yeniden gündeme gelmesinden anlaşılmaktadır. Kayıtlarda daha önceki bildirimlerine cevap alınmadığı da hatırlatılarak, Uşak'ta birbirine yakın bulunan 15'ten fazla 10-15'er ocaklı boyahanelerin bacalarından çıkan duman ve kurumun kasabanın havasını bozduğu, cami, medrese ve evlerin içine girilemeyecek derecede olduğu ve bu durumun sağlık tehlikesi yarattığı Osmanlı yönetimine yeniden bildirilmiştir. Halkın bu durumdan ne kadar muztarip olduğu yazılanlardan anlaşılmaktadır³⁶⁶:

“...15'den fazla onar on beşer ocaklı adetce büyük kazanlar kaynar boyahanelerin yağlı çam odunlarını yakmasından çıkan duman ve kurum şehri mezalimeye duçâr iderek efrâd-ı ahâlinin hem civar olan haneleri hem de cevâ'mi –i şerîf ve medârise girilemeyecek bir derecede ve kurum düşerek bazı câ'mi-i şerîfeyn ve medreselerde tedris olunmaz raddeye geldikten mâ'ada mezkûr yağlı duman isleri hâricen ve dâhilen eşyâ-yı beytiyelerimizi müstemlek suretde bırakub ve refah-ı istirâhımızı muhtel bir hale ifrâğ ve hane havlu ve bağçelerinde mağrûs-ı eşcârımıza vesâireyi külliyyen mahv ve nâbût iderek ve ara sıra yüzlerinden sarılık

³⁶³ Mehtap Özdeğer, “Uşak”, *TDVİA*, C.42, s.224.

³⁶⁴ BOA, DH. MKT 2093/81.

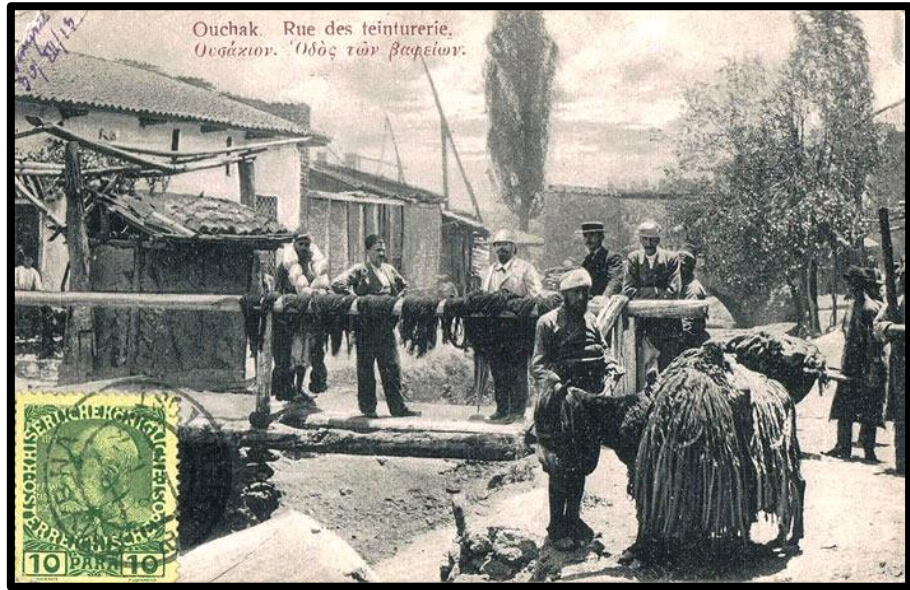
³⁶⁵ BOA, DH. MKT 2539/139; BOA, DH. MKT 616/33, s. 4.

³⁶⁶ BOA, BEO 2213/165916, s.1-3.

vukû'u dahi ahâli-yi kullarını bir hâl-i yas iştimâlde bırakmış halimiz tahammülümüz sabır hale gelmiş idüğünden...” şeklinde yakınmışlardır.

Bunun üzerine, boyahanelerin Musanaltı'na taşınmasının, boyahanelerin önünde ve kasabanın ortasında olan dereye akan boya sularının etrafa ve halka yaydığı hastalıkları sona erdireceği göz önüne alınarak, bu boyahanelerin kasaba dışına nakli kararına varılmıştır. Resim 12'de Uşak'a ait kartpostalda, boyacıların derenin üzerinde çalışmakta olduğu görülmektedir. Bu derenin kasabanın ortasında ve boyahanelerin önünde boya sularının aktığı söylenen dere olması muhtemeldir. Boyahanelerin naklinin masrafları da boyahanelerin sınıflarına göre değişiklik göstermektedir. Üç sınıftan oluşan boyahanelerin masraflarının miktarları; 250, 190 ve 134 liradan ibaret olmakla birlikte boyahanelerin tesisi ve nakli toplamda 4.000 lira kadar masrafa mâl olmaktadır. Bu kararın ardından kasaba içinde boyahane inşa edilmesi yasaklanmış, bahsedilenler dışında olan var ise kasaba dışına nakledilmeleri kararlaştırılmıştır³⁶⁷. Bu şekilde olay çözüme kavuşturulmuştur.

Resim 12: Uşak boyacıları

Kaynak:Uğur Yeğın, *Evvel Zaman İçinde İzmir*, İzmir 2009.s.80;
<http://levantineheritage.com/ocm.htm#0> 19.06.2017.

³⁶⁷ BOA, DH. MKT 616/33, s.1-7.

Denizli'ye bağlı bir köy olan Badınlar'da boyacılık yapıldığı görölmektedir. 1897 yılında Ramsay Anadolu'daki izlenimlerini anlatan eserinde karşılaştığı boyacılar ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

“...Badınlar'da birkaç evde küçük dokuma tezgâhları fark ettim. Bu tezgâhlarda, kadınlar tarafından kaba ama oldukça hoş, etrafına kırmızı şerit çekilmiş tülbentler dokunuyordu. Boyamacılık burada bir zanaattı, hatta elleri dirseklerine kadar mor renge bulanmış ve endişeli görünen bir boyacıyla ahbablık ettik...”³⁶⁸.

Boyama işi çoğu bölgede kumaş yapımı ile dolayısıyla dokumacılıkla yakın bağlantı içinde olmuştur. Ancak zamanla dokumacılıktan uzaklaşarak kendi bünyesinde işleyişini sürdürmüştür. 1840'larda Osmanlı'nın önde gelen bir tekstil imalat merkezi konumunda olan Şam'ın tekstil merkezi olarak ün salmasının nedeni zengin çeşitlilikteki özellikle *alaya* ve *kutni* olan *ikat* denilen tarzda düğüm tekniğiyle boyanmış ipek-pamuk karışımı kaliteli ürünleridir³⁶⁹. Bu sektörde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler çalışmış olmakla birlikte Şam'daki bu *alaya* tipi ipek-pamuk karışımı kumaş on dört zanaat erbabının elinden geçtikten sonra tamamlanırdı. Bu zanaat erbabları şunlardır: ipeği kozalardan çözen, ipek çekici(*kabbabe*); ipeği bükülerek iplik haline getiren bükümcü(*fattal*); ibrişimleri dokumaya uygun boyutlara getirerek çileler halinde derleyen çözücü(*musaddi*); boyama işleminden sonra ortaya *ikat* türü desen çıkması için ibrişimlere tel tel düğüm atan *rabbat*; sicimi sırayla boyayan, biri siyah boyada, diğerleri kırmızı ve sarı boyada ustalaşmış birkaç boyayıcı(*sabbagi*); renkleri tutturana *gattas*; boyanan iplikleri kurutup ayıran *muzayiki*; ipliği tezgâha takan *mülki*; dokumacı, *haik*; dokunmuş kumaşı kolalayan *işçi*; son olarak da rengi ortaya çıkarmak için kumaşı kum taşıyla cilalayan *dükkak*³⁷⁰. Zamanın ve bölgenin şartlarına göre boyacılık; dokumacılık bünyesinde veya kendi bünyesinde işlemeye devam etmiştir.

³⁶⁸ Agnes Dick Ramsay, *19. Yüzyıl Sonlarında Türkiye'de Günlük Yaşam*, İstanbul 2005, s.56,57.

³⁶⁹ Sherry Vatter, 'Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914', *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (Derleyenler, Donald Quataert, Erik Jan Zürcher), İstanbul 1998, s.57.

³⁷⁰ Sherry Vatter, *a.g.m.*, s.59.

Cehri ve kökboya gibi bitkilerden üretilen boyalar Tokat'ta boyama endüstrisinin gelişmesini sağlamıştır. Tokat'ta boyahane olarak kullanılan han, Kâbe Mescit Mahallesinde, Taşhan'a inen yol üzerinde taş bir yapıdır. Burada hem boya elde etme işlemi yapılmakta hem de dokumalar boyanmaktadır. Bu hanın içinde; boyahane, tamgahane, alboyahane, tüccar eşyasını depolamak için kargir mahzenler ve işlik olarak kullanılan kargir odalar bulunmaktadır. Yapının ortasında bulunan açık mekân bezlerin yıkandığı ve boyanan yazmaların kurutulduğu yerdir. Aşağıda da görüldüğü üzere; hanın giriş cephesinde doğrudan sokağa açılan dükkân veya depo olarak kullanıldığı anlaşılan odalar sıralanmıştır³⁷¹.

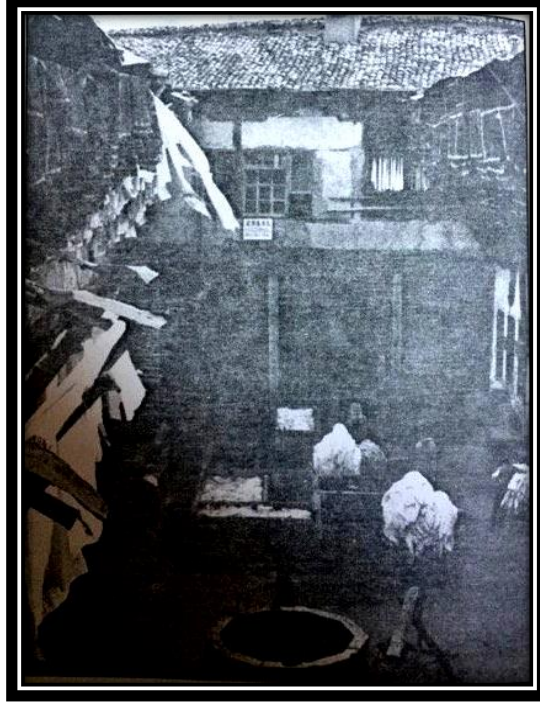
Resim 13: Tokat'ta boyahane olarak kullanılan hanın giriş cephesi

Kaynak: Sevgi Aktüre, *a.g.e.* s. 156.

³⁷¹ Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti: Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara 1981, s.155.

Resim 14: 19. yüzyılda Tokat'ta boyahane olarak kullanılan han

Kaynak: Sevgi Aktüre, *a.g.e.* s. 157.

1894 tarihli Bitlis Vilayet Salnamesindeki bilgilerden, o yıllarda Bitlis'te elli boyahane bulunduğu anlaşılmaktadır. O tarihlerde Bitlis boya, mazi, ceviz kütüğü, cehri boyasını çeşitli yerlere gönderen önemli bir ihraç merkezi durumundadır³⁷².

Antep, 19. yüzyılda bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biri olmayı sürdürmüştür. V. Cuinet'e göre 19. yüzyıl sonlarına doğru şehirde 3.815 pamuklu dokuma tezgâhı ve yetmiş boyahâne vardır³⁷³. Antep'in şehir merkezindeki boyahane sayısı 18. yüzyılın başlarında 61 iken, 1730'larda 10'u tüccar bezi, diğerleri de elvan (renkli) bez boyayan olmak üzere toplam 63'e, 1740'larda da tüccar bezi boyayanların sayısı 15'e çıkarken, diğerlerinin sayısı 53'te kalmıştır. 18. yüzyılın ortalarına doğru şehirdeki toplam boyacı sayısı 68 civarındadır.

³⁷² Metin Tuncel, "Bitlis", *TDVİA*, C.6, s.227.

³⁷³ Hüseyin Özdeğer, "Gaziantep", *TDVİA*, C.13, s. 468.

İKİNCİ BÖLÜM

DEĞİŞİM- DÖNÜŞÜM SÜRECİ İZMİR BOYAHANELERİ

İzmir Şehri ve Limanının Gelişimi

Osmanlılar Dönemi'nde İzmir'in önemli bir ticaret merkezi olmaya başlaması 17. yüzyılın ilk yarısına rastlamaktadır. Şehir, 16. yüzyılın sonlarına kadar İstanbul'a ve iç piyasaya mal temin eden bir liman olarak görülmektedir. İzmir'in 17. yüzyıldan başlayarak iktisadi bakımdan büyük ve devamlı bir gelişme göstermesi, İzmir limanını kısa zamanda iç, dış ve transit ticaretin en önemli merkezi haline getirmiştir. 1610'dan sonra Fransa, İngiltere gibi devletlerin konsolosluklarının açılmaya başlamasıyla dış ticaret de oldukça yoğunlaşma başlamıştır³⁷⁴. Avrupalı tüccarların Batı Akdeniz'de yeni bir liman arayışına girmeleri, İzmir'in uluslararası statüde bir liman olarak belirmesinde etkilidir. Aynı zamanda 17. ve 18. yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de yoğun bir biçimde devam etmiş olan İngiliz - Fransız ticari rekabetinin de İzmir'in özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Akdeniz bölgesinin önemli bir ticaret merkezi ve limanı pozisyonuna yükselmesinde büyük rolü vardır. 17. yüzyıla kadar Halep-İskenderun yoluyla Avrupa'ya giden İran ipeği, 17. yüzyılın ikinci yarısında yön değiştirip Erzurum- Tokat yoluyla İzmir'e gelmiş buradan Avrupaya sevk edilmeye başlanmıştır³⁷⁵. 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başları İngilizler'in İzmir ticaretlerinin en parlak yıllarıdır. Fakat daha sonraki yıllarında İngiliz Levant ticareti Fransız dokuma sanayisiyle rekabet edemediği için gerilemiştir. Fransa'nın Türkiye'nin dış ilişkilerinde önemli bir yer tuttuğu 18. yüzyıl boyunca, Türkiye'nin Fransa'ya olan ihracatının ortalama % 33'ü İzmir'den yapılmıştır. 1750-1790 yılları arasında Fransa'nın ithalatının % 27'si de İzmir yoluyla yapılmıştır³⁷⁶. 1789 Fransız ihtilalinden sonra özellikle de 19. yüzyılın başında bu durum İngilizler'in lehine dönmüş ve bundan sonra İzmir ticaretinde İngilizler hep ilk sırada yer almıştır. İzmir'de ekonomik büyüme için 17. yüzyılın ilk yarısında oluşmaya başlayan gerekli koşullar, 18. yüzyılın ilk yıllarında

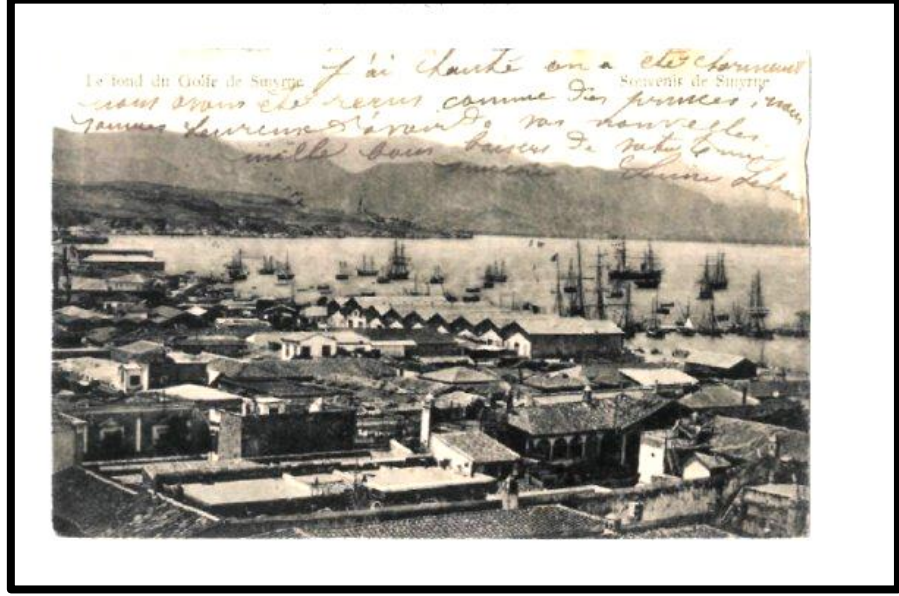
³⁷⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir", *TDVİA*, C. 23, s. 521.

³⁷⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir", *TDVİA*, C. 23, s. 521.

³⁷⁶ Orhan Kurmuş, *a.g.e.*, s.51.

olgunlaşmıştır. 18. yüzyılın ortalarından itibaren İzmir, Batı Avrupa ile ticarete en büyük rakipleri İstanbul, Selanik ve İskenderiye'yi ithalat ve ihracattan aldığı paylar açısından geçerek Doğu Akdeniz'in en işlek limanı olmuştur³⁷⁷.

Resim 15: 1867-1876 yıllarında İzmir³⁷⁸

Kaynak: <http://ege.gtb.gov.tr/kurumsal/izmir-gumrukleri-tarihcesi>, 19.06.2017.

Osmanlı ekonomisinin de çeşitli sektörlerinde gözle görülür bir genişleme izlenen 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren dokumacılık sektöründe ve onun yan sanayisi olan boyamacılıkta da üretim artışı ve yayılma belirgindir³⁷⁹. Örneğin, 16. yüzyılda pamuk ve pamuk ipliği ihracatı yasak iken Fransız ve İngiliz tüccarlarının özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra pamuğu ham, iplik veya boyanmış iplik olarak ihraç edebildiği görülmektedir³⁸⁰.

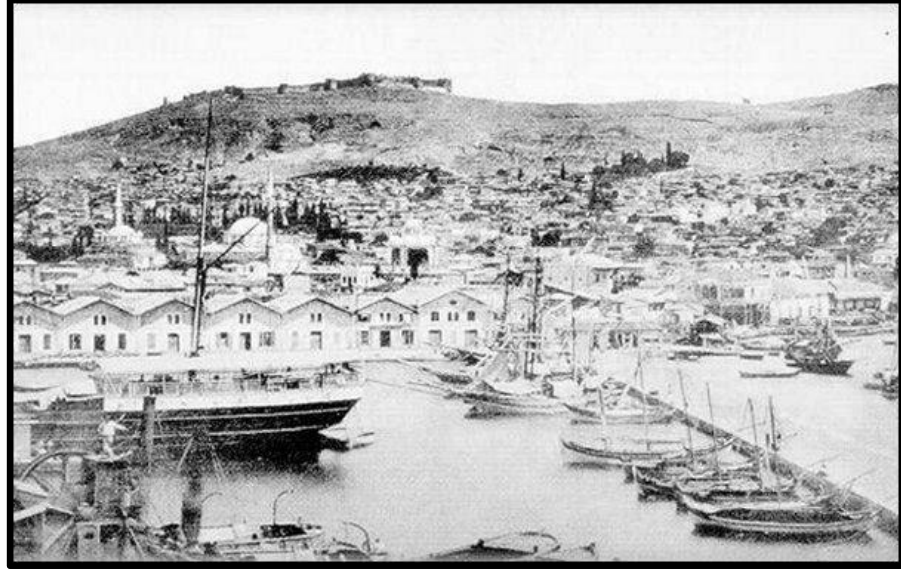
³⁷⁷ Necmi Ülker, *17. ve 18. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994, s.56; Elena Frangakis- Syrett, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret(1700-1820)*, İzmir 2006, s.19-23; Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir", *TDVİA*, C. 23, s. 522.

³⁷⁸ Deniz tarafında yan yana dokuz bloktan oluşan yapı Fransız Gümrüğü olarak bilinen binadır.

³⁷⁹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2013, s.209-210.

³⁸⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir", *TDVİA*, C. 23, s. 521- 522.

Resim 16: 1875-1880 İzmir rıhtımı

Kaynak: <http://ege.gtb.gov.tr/kurumsal/izmir-gumrukleri-tarihcesi>, 19.06.2017.

Dokumacılığın temel hammaddelerinin Batı Anadolu Bölgesi'nde bol yetişmesi, bu bölgede boyacılığın ön plana çıkmasına bir etkidir. Aynı zamanda kendiliğinden yetişen boya hammaddelerden elde edilen kâr, bitkilerin ziraatının de yapılmasına teşvikte bulunmuştur. Örneğin, İzmir Sancağı ve Manisa, Turgutlu, Salihli, Alaşehir kazalarındaki taşlık dağlarda ve topraklarda kendiliğinden yetişen bir bitki kökü olan sarı boya yani cehrinin ihracı için 1868 yılında bir gayrimüslim tarafından ayrıcalık istendiği ve bu boya için ruhsat talep edildiği görülmektedir³⁸¹. Arşiv kaydının takibi yapılmadığından ruhsatın verip verilmediği belli değildir. Ancak bu örnekte olduğu gibi kendiliğinden yetişen boyar maddelerden yapılacak kâr göz önünde bulundurularak yetiştirilip ziraatının yapılması ve ihracından gelir elde edilmesi sağlanmıştır.

Boyacılıkta kullanılan hammaddeler, İzmir limanından ihraç ve ithal edilen ürünlerin içerisinde önemli yer tutmaktadır. Özellikle 18.yüzyılın ortasında bu limandan ihracı yapılan boya ürünlerinden bazıları kökboya, cehri, şap, mazı, palamuttur. 1763 yılında ihraç edilen ürünlerin içinde fiyatı fazla iken düşen en yüksek seviye kök boyaya aittir³⁸². İzmir'den Fransızların ithal ettikleri boyar

³⁸¹ BOA, ŞD. 2853/110.

³⁸² Halil Sahillioğlu, "1763'de İzmir Limanı İhracaat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.8, 1968, s.55

maddeler konusunda Tournefort; “bizim Fransızlarımız kırmızböceği, çivit, kırmızı boya odunu ve bakam götürüyorlar.” şeklinde bilgi vermektedir³⁸³. Bunun dışında İzmir’den ithal edilen malların başında boya hammaddelerinden gök ve mor bakkam bitkileri de bulunmaktadır³⁸⁴.

İngilizlerin önemli gelişmeler gösterdiği bir dönem olarak bilinen 19. yüzyılın ilk yarısında İzmir’de ticaret alanında faaliyetler yoğun olarak görülmektedir³⁸⁵. Buna İzmir limanı aracılığı ile İngiliz gemileriyle ithalatı yapılan önemli boya maddelerinden olan çivit örnek olarak verilebilir. Çivit yüklü İngiliz gemisi 1773’te 1 adet, 1819 Temmuz ile Kasım ayları arasında toplam 7 adet, 1825’te 1 adet, 1830 Mart ile Ekim ayları arasında 8 adet, 1836-37 arasında ise 2 adet İzmir limanına gelmiştir³⁸⁶. Ayrıca 1819’dan 1837’ye kadar toplamda 33 adet *Rişte*³⁸⁷ yüklü İngiliz gemisinin İzmir’e gelişinin³⁸⁸ İzmir’de faaliyette bulunan boyahanelerle de ilgili olduğu söylenebilir.

1838’den sonra İzmir’e bol miktarda ucuz sanayi ürünleri taşıyan yabancı ticaret gemileri dönüşlerinde ambarlarını Batı Anadolu’nun zengin tarım ürünleri ve çeşitli ham maddeleriyle doldurup dönmüşlerdir. Böylece İzmir, Osmanlı İmparatorluğu’nun bir açık liman kenti kimliğine bürünmeye başlamıştır³⁸⁹.

³⁸³ Tournefort *Seyahatnamesi*, s.248.

³⁸⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, “İzmir”, *TDVİA*, C.23, s.522.

³⁸⁵ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir’de Yaşam*, İstanbul 2000, s. 76.

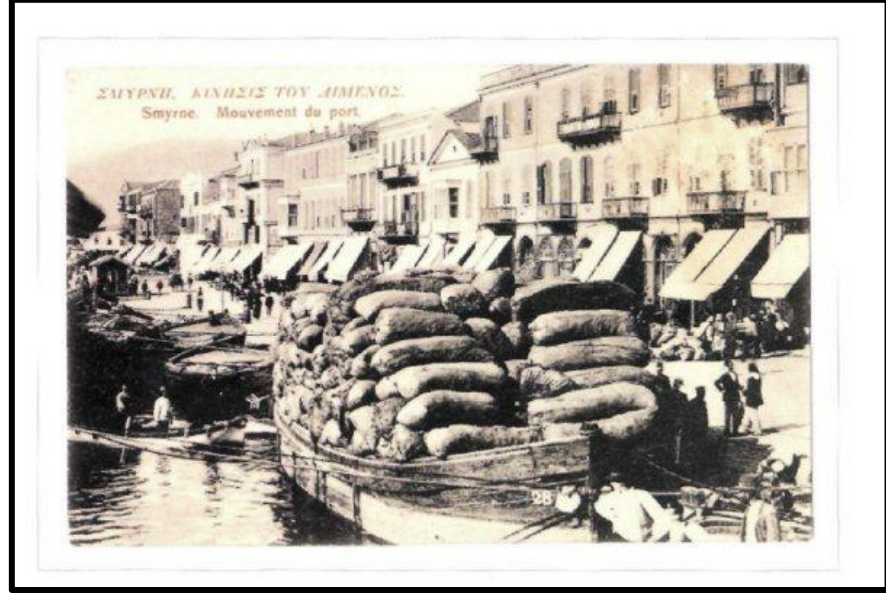
³⁸⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz Münâsebetleri I(1580-1838)*, s. 131.

³⁸⁷ İplik, tire. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1998, s.894; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s.572.

³⁸⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz Münâsebetleri I(1580-1838)*, s. 130.

³⁸⁹ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir’de Sanayileşme(19. Yüzyıl)*, İzmir 1999, s.77.

Resim 17: 1875-1880 arası İzmir rıhtımı ve palamut yüklü çuvallar³⁹⁰

Kaynak: <http://ege.gtb.gov.tr/kurumsal/izmir-gumrukleri-tarihcesi>, 19.06.2017

Avrupa’da boyacılık sanayinin gelişiminden önce, Türkiye’de iş gücünün ucuz olmasından dolayı Avrupalılar, hazır boyanmış pamuk ipliği ve kumaşları tercih etmekteydiler. Bu durum da İzmir’deki boyacılık sektörünün oldukça gelişmesini sağlamıştır. Hem dokuması hem boyaması İzmir’de yapılan “İzmir alacası” diye bilinen kumaşın ticaret sektöründe büyük ünü vardır³⁹¹.

A. İZMİR BOYAHANELERİ

İzmir’de deri eşya satıcıları, terlikçiler, dokumacılar, marangozlar, çilingirler, bakırcılar, demirciler, saraçlar, mutafklar merkez kente göre çapı daha küçük olan mekânda oluşan yollarda yer almaktaydı. Ancak tabakhane ve boyahanelerin yeri ise genellikle merkezden uzaktır³⁹². Genel olarak Osmanlıların hâkim olduğu bölgelerde bulunan boyahaneler; kirli atık içermesinden ve pis koku yaymasından dolayı kentin en dış mahallelerinde konuşlandırılmaya çalışılmıştır³⁹³.

³⁹⁰ Gümrükten Pasaport istikametine doğru Rıhtımı yansıtan bu görüntüde sandallarda ve kıyıda Frenk ya da Levanten tüccarları bulunmaktadır.

³⁹¹ Nahide Şimşir, *İzmir’in Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1730-1792)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1999, s.174.

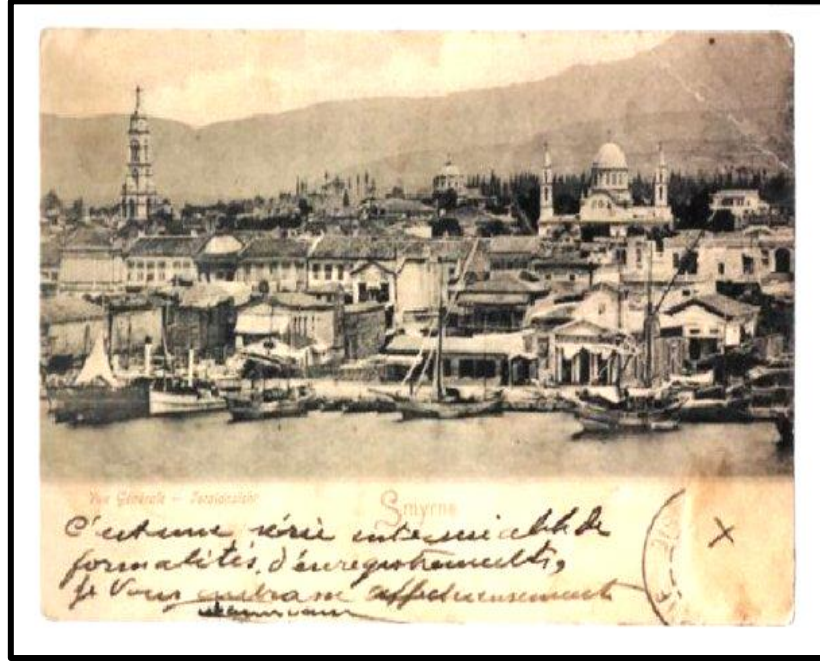
³⁹² Mümtaz Peker, “İzmir’e Göçler ve Mekan Olgusu”, *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu Tebliğler*, İzmir 1998, s. 93.

³⁹³ Zeki Tez, *a.g.e.* s.208.

İzmir'deki boyacılarından bir bölümü Sakız İskelesi yakınında, Balık Pazarı'nda ve Fasulye Çeşmesi civarında bulunmaktadır³⁹⁴.

İzmir'deki boyahanelerin önemli bir bölümü gelirlerini diğer Osmanlı şehirlerinde görüldüğü gibi çeşitli vakıflara bağlamıştır. Söz konusu olan bu boyahanelerin büyük çoğunluğu Sultan III. Mustafa'nın İstanbul'da kurduğu Laleli Vakfı'na dâhil edilmiştir. Bu vakfin yanı sıra Serbölük Mehmed Efendi Vakfı, Eminzâde Hacı Ahmed Ağa Vakfı, Hoca Ataullah Efendi Vakfı ve Pir Mustafa Paşa Vakfı'na bağlı olan boyahaneler de mevcuttur. Aynı zamanda İzmir'in küçük esnaf ve sanayicilerinin genellikle vakıflara ait han ya da dükkânlarda toplu olarak bulunmaları her sanat kolunun çarşıya adını vermesi ile sonuçlanmıştır³⁹⁵.

Resim 18: Yeni limanın yapımına başlanmadan 1867 yılı öncesi İzmir kıyı bandı³⁹⁶

Kaynak: <http://ege.gtb.gov.tr/kurumsal/izmir-gumrukleri-tarihcesi>, 19.06.2017

İzmir şehrinde 17. yüzyılda boyanmış kumaş üreten bazı imalathaneler bulunmaktadır³⁹⁷. 1671 tarihinde Batı Anadolu'ya ayak basan Evliya Çelebi de

³⁹⁴ Nahide Şimşir, *a.g.t.*, s.222-223.

³⁹⁵ Nahide Şimşir, *a.g.t.* s.231.

³⁹⁶ Görüntünün sola doğru kuzey kısmı boyacıların da bir kısmının bulunduğu Balık Pazarı diye anılan yerdir. Ön planda yer alan dar sahil yolu, Sahiliye diye adlandırılmıştır. Görüntünün sağ tarafı, Meyve-i Ter ve Efrenc Gümrükleri kısmıdır.

³⁹⁷ Konstantinos Oikonomos, Bonaventure F.Slaars, *Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir*, Çev: Bilge Umar, İstanbul,2001, s.204.

İzmir’de 20 boyahane bulunduğunu belirtmiştir³⁹⁸. Ancak 10 Temmuz 1688 tarihinde yaşanan oldukça şiddetli deprem ve depremin sebep olduğu yangın kentin yaklaşık yarısını yok etmiştir³⁹⁹. Çarşılar alanının ortasındaki İplikçi Hanı denen bir tek han dışında diğer hanlar ve depo mekânları yıkılmış veya yanmıştır⁴⁰⁰. Kumaş dokuma ve boyama imalathanelerinin tümünün yanması ticarete de kenti büyük oranda zarara uğratmıştır. Kentte Avrupa’ya gönderilmek üzere yalnızca 200 balya ipek, 1000 ton meşe palamudu, az sayıda pamuklu dokuma ve pamuk ipliği kurtulmuştur. Ayrıca bir bölümü çevre köylerde mevcut olan 60-70 ton ince yün olmak üzere az miktarda ticaret malı kalmıştır⁴⁰¹. İzmir’in diğer ihraç mallarından olan tiftik yünü, mazı, balmumu ve boyanmış kumaş stokları yitirilmiş; boyanmış kumaş üreten imalathanelerin tümü kül olmuştur⁴⁰². Ancak Fransız Chaulier kendi imkânlarıyla fabrikasını hızlı bir şekilde yeniden kurup işler hale getirmiştir⁴⁰³. Deprem ve beraberinde getirmiş olduğu yangından dolayı Evliya Çelebi’nin sayısını vermiş olduğu boyahaneler de yok olmuştur.

Evliya Çelebi’nin belirttiği sayıda olan 20 boyahane, İzmir’de Kemer Deresi’nin bir kolu olan Boyacı Deresi etrafında bulunmaktaydı⁴⁰⁴. Şehrin kuzeyi olan, Boyacı Deresi’nin çevresinde İzmir’in meşhur *Türk kırmızısı* boyanıyordu⁴⁰⁵. Şehir de o tarihlerde boyacı deresinin kuzeyine geçmemektedir. 18. yüzyılda Boyacı Deresi’nin güneyi evlerle dolduğu için, konsolosluklar boyacı deresinin kuzeyine yani şimdiki Vasıf Çınar Bulvarı’nın kuzey kısmına yerleşmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısında buralarda halk da oturmaya başlamıştır⁴⁰⁶. Seetzen’in verdiği bilgiye göre 1803 yılında İzmir nüfusu 120.000’i bulmaktadır. Bunların 75.000’i Türk, 30.000’i Rum, 10.000’i Yahudi, 8.000’i Ermeni ve Avrupa Devletleri’nin koruması

³⁹⁸ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, 9. Kitap, s.53.

³⁹⁹ Konstantinos Oikonomos, *a.g.e.* s.201,202.

⁴⁰⁰ Konstantinos Oikonomos, *a.g.e.* s.202.

⁴⁰¹ Konstantinos Oikonomos, *a.g.e.* s.204.

⁴⁰² Necmi Ülker, *17. ve 18. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir 1994, s.23, 26; Oikonomos, *a.g.e.* s.204.

⁴⁰³ Konstantinos Oikonomos *a.g.e.* s.204.

⁴⁰⁴ Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, İzmir 1974, s.97.

⁴⁰⁵ Burasının Basmahane civarında şimdiki Fuar Kültürpark sahası içinde bulunduğu ileri sürülmektedir. Nahide Şimşir, *a.g.t.* , s.175

⁴⁰⁶ Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, s.29.

altında olan Frenklerin sayısı da 3.000 kadardır⁴⁰⁷. 20. yüzyılın başlarında kentte çok sayıda bulunan boyahanelerin mevkisi ise Frenk Mahallesinde, Maltızlar adı verilen kıyıya yakın bir mahaldehydi⁴⁰⁸.

İzmir boyahanelerinin fiziki yapısı hakkında ise arşiv kayıtları Osmanlıların geneline kıyasla daha net bilgi vermektedir. Aynı belgelerden boyahane ve boyacı dükkânlarının aynı işlevi gören farklı yapılar olduğu anlaşılmaktadır. *Boyacı karhanesi* adı ile de anılan boyahaneler, aynı meslek gurubuna dâhil olan boyacıların bulunduğu ve içindeki aletleriyle birlikte *gedik* adını verdikleri genelde sekiz dükkânı barındıran yapılardır. Boyacı dükkânları ise genellikle özel müteşebbis veya esnaflar tarafından işletilen müstakil birimler olarak anlaşılmaktadır⁴⁰⁹.

İzmir’de her bir boyahane veya boyacı karhanesi gedik usulüne göre işlerini sürdürmekteydi. Tanzimat dönemi öncesi Osmanlı İmparatorluğu’nun sanayisinin temel yapısını küçük el zanaatları ve gedik usulü oluşturmaktadır⁴¹⁰. Osmanlılarda ticaret ve sanat yapma yetkisine “gedik”, örgütlerine ise “lonca” adı verilmektedir. *Gedik* kavramı; kişileri belli ve değişmez sayıda olan bir toplulukta vazife gören kişilerin ellerinde bulundurdukları yeri ifade etmektedir. Bir dükkân açmayı planlayan bir zanaatkârın mutlaka boş bir yer(gedik) elde etmesi gerekmele birlikte bu uygulama meslek örgütlenmesinde bir çeşit tekel ya da sınırlamalar bütünüydü. Bir tür “esnaf tekeli” olan gedik hakkı, bir işi ya da mesleği bağımsız olarak yapabilme hakkı ve yetkisidir. Gedik usulüne göre; sanayi ve ticaretin her dalında bulunan işyerlerinin ve imalathanelerin sayısı ve çalışanlarının kaç kişi olacağı belirlenerek sınırlandırılmıştır. Kurala göre bunların sattığını başkası satamaz ve işlediğini başkası işleyemezdi. Bir gedik birisine verilirken kendisinden belirli bir para alınarak eline ferman verilmektedir. Dükkân açmak ya da kapatmak veya herhangi bir yerde bir mal satmak gedik yönetimine bağlıdır. Çıraklıktan kalfalığa geçen ve usta olmak isteyen bir kişi ölüm veya herhangi bir nedenle gedik boşalmadıkça işyeri açamaz, çok uzun sürelerle bir gediğin boşalmasını beklerdi. Bir

⁴⁰⁷ Ulrich Jasper Seetzen, *a.g.e.*, s. 491.

⁴⁰⁸ Çınar Atay, *Kapanan Kapılar(İzmir Hanları)*, İzmir 2003, s.143-144.

⁴⁰⁹ Mikail Acıpınar-İrem Çanlı, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği", 2. *Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu "Doğal Boya Sempozyumu-Çalıştay-Sergisi"* 10-12 Mayıs 2017, Yayımlanmamış Bildiri.

⁴¹⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *a.g.m.*, s. 714.

gedik vakfa kirasını ödediği süre boyunca o iş yerinden çıkarılamaz ve kirası arttırılamazdı. Ancak ileri bir yaşa geldikten sonra girişim ruhu, azim ve kararlılığı önemli ölçüde törpüledikten sonra ve rekabet ruhunu yitirdikten sonra gedik sahibi olabilme şansına kavuşabilirdi. Temeli meşru esaslara dayanan gedik hakkının zamanla çeşitleri ortaya çıkmıştır. Belirli bir işyerine bağlı ve sanatını orada icra etme şartı taşıyanlar *Müstakâr gedik* diye anılmaktadır. Buna *muttasıl gedik* de denmektedir. Müstekâr gedikler; buldukları işyerinin mülk sahibine kira vermekle yükümlüdürler. Kira bedelleri sabitleştirilmiş olmakla birlikte mülk sahibi kiracısına dükkânı boşaltması için dava dahi açamazdı. Gedik sahibi ölür veya sanatını terk ederse ancak o şekilde aynı şartlarla kalfalarından birisi gedik sahibi olurdu. Şahsa ait olan ve belli bir yerle kayıtlı olmayan, sanatını istediği yerde icra edebilme yetkisini veren ise *Havai gedik* adıyla anılmaktadır. Bunlara *munfasıl gedik* de denmektedir. Diğer bir gedik çeşidi ise *Müstahlas gedik* adını almıştır. Binası yanmış veya bir yerden diğer bir yere nakledilmiş gedikler bu sınıfa girmektedir⁴¹¹. Aynı zamanda gedik hakkıyla ilgisi bulunmayan ancak özellikle İzmir ve çevresinde rastlanan “örfi belde gediği” de bir gedik çeşitidir. Gedikle münasebeti, yalnızca kişinin arsasına, mülk, bina veya ağaçlarına gedik denmesindedir. Örfi belde gediği, yerleri arazi sahiplerinin mülkü olarak kalmak ve gedik sahipleri de arazi sahiplerine yıllık kira bedelini vermek şartıyla arazi üzerinde “hakk-ı karar”ı (devamlı kalma ve sahibine dâimî tasarruf hakkı sağlama özelliği) bulunan bina ve ağaçların mülkiyetini gedik sahibine kazandıran bir tasarruf çeşitidir. Yani arazi sahibi üzerine ağaç dikmek veya bina inşa etmek için kiracıya arazilerini yıllık belli bir bedel karşılığında vermekte, ağaç ve binaların mülkiyeti kiracının, arazi ise mülk sahibinin olmaktadır. Bu arazi mülk veya vakıf olabilmektedir⁴¹². Gedik usulünün değişmeyen ve gelişmeyi durdurucu etki yapan bu kurallarından dolayı özel sektör sanayisi oluşamamıştır. Buna bağlı olarak; İzmir’de çoğu kez boyahaneler dışında boyacılık mesleğini yaparak cezalandırılan ve şikâyetlere konu olan meseleler ortaya çıkmıştır⁴¹³.

⁴¹¹ Ahmet Akgündüz, “Gedik”, *TDVİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 541-543; Seyitdanlıoğlu, *a.g.m.* s. 714-715; Tez, *a.g.e.* s. 214-215; Midhat Sertoğlu, “Gedik”, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986, s.120.

⁴¹² Ahmet Akgündüz, “Gedik”..*a.g.m.* s. 542.

⁴¹³ BOA. İE. DH. 30/2650; BOA. C. İKTS. 38/1870.

İzmir’de kırmızı pamuk ipliği boyayan ve sekiz gedikten oluşan bir boyahanedeki çalışanlar, boyacı ustaları, kalfalar ve şakirtler olarak sıralanmıştır⁴¹⁴. Osmanlı boyahanelerinin işleyişini tespit edebilmek adına, İstanbul’da Vezir Hanı’nda yerleşen basmacı esnafının çalışma usulü genelleştirildiğinde kalfalar ve şakirtler hakkında aydınlatıcı bilgiler edinilmektedir. 1728 yılındaki mahkeme kayıtlarından elde edilen bilgiye göre, handa bulunan şakirtler bir süre üstada hizmet edip, onun tarafından yetiştirilmektedir. Eğer yeteneğini ispatlarsa esnafa ait gedik sahiplerinin arasından bir ustanın yanına ortak olarak verilmektedir. Bu esnaflara ait gediklerden birinin boşalması durumunda da bütün esnafların onayı olursa o kişiye işlemesi için bir gedik verilmektedir. Basmacı esnafında uygulanan bu uygulamanın aynı işleyişini boyacı esnafında da görmek mümkündür⁴¹⁵.

İzmir’de birçok esnaf kollarından biri olan boyacılar, boyacı karhaneleri arşiv ve kütüphane çalışmaları ile tespit edilmiştir. Bunlar Pir Hacı Mustafa Paşa Boyahanesi (Eski Boyahane-Boya Han), Bölükbaşı Hanı, Eminzade Karhanesi, Fasulye Çeşmesi bölgesindeki boyahaneler, Kebir Basmahane, Pınarbaşı Karhanesi olarak belirlenmiştir.

1. Pir Mustafa Paşa Vakfı Boyahanesi (Eski Boyahane-Boya Han)

İzmir’de Gözlemeciler Çarşısı (876 Sokak) ile Keresteciler Çarşısı (871 Sokak) arasında yer alan koridor sistemli dikdörtgen bir yapı olan Boya Han, han adıyla değil de Eski Boyahane adıyla anılmaktaydı. Kuruluş amacında kumaş ve iplik boyama işlemi olan bu yapının; inşa tarzı ve kullanılma biçimi farklı olmasına rağmen, yapılışı ve zaman içinde kullanımı yapının hanlardan farksız hale gelmesine sebep olmuştur. Avlusunun iki ucunda kapıları olan bu yapının yan yüzü kuzeyden Kasaplar Sokak olan Çekmececiiler Çarşısı’na bakmaktadır. Ancak bu yüzü dükkânlar tarafından kapanmıştır. Hanın yoğun olarak kullanılan tarafı Keresteciler Çarşısına bakan kapısıdır⁴¹⁶. Bu boyahanenin Rumeli Valisi Pir Hacı Mustafa

⁴¹⁴ BOA. C.BLD. 2/59 (18 Z 1189).

⁴¹⁵ *İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138 - 1151 / M. 1726 - 1738)*, haz. Rasim Erol, Salih Kahriman, Fuat Recep, Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, İstanbul: İSAM, 2010, s. 139 [v. 22b-1].

⁴¹⁶ Çınar Atay, *Kapanan Kapılar (İzmir Hanları)*, İzmir 2003, s.143-144.

Paşa'nın İstanbul'daki vakfının İzmir'deki gelirleri arasında gösterilen ve kendisi tarafından yeniden inşa ettirildiği anlaşılan boyahane olduğu tespit edilmiştir.

Bu boyahane, vakfin⁸ Mart 1741 tarihli vakfiyesine göre, İzmir'in Cami-i Atik mahallesinde yer almaktadır. Vakfiyede boyahanenin bir kapısının denize sınır iken diğer kapısının Keten Hanı'nın karşısında olduğu kayıtlıdır. Yaklaşık 1.030 m² (1792 zirâ) arsa üzerine inşa edilmiş olan bu boyahane içerisinde on adet boyacı dükkânı bulunmaktadır. Boyahanenin mukataa olarak işletildiği anlaşılmaktadır⁴¹⁷. 27 Kasım 1800 tarihli bir kayıttan burada, harir, ipek, kuşak, ihram, dizlik, astar ve destar (sarık) boyayan Gayrimüslim esnaf toplandığı anlaşılmaktadır⁴¹⁸. Bölükbaşı Hanı, Eminzade Karhanesi ve Pir Mustafa Paşa Vakfı Boyahanesi İzmir'de kırmızı, yağlı ve elvan boğası boyama izni olan boyacı esnaflarının toplandığı en eski yerlerdendir. Döneminde, bu boyacı esnafları dışında boyacı dükkânı açılması, bu boyaların imal edilmesi, bu ve benzer ürünlerin boyanması yasaklanmıştır. Bu yasaklara uymayarak İzmir civarında örneğin Urla ve Bornova gibi çevrelerde boyama yaparak sonradan İzmir içine getirenler çeşitli uygulamalarla cezalandırılmıştır⁴¹⁹.

İki katlı taş bir yapı olan bu hanın içerisinde boyama işleminin yapıldığı kaynatma bölümü, ocak ve depo bölümleri yer almaktaydı. Batı girişinde çuvalcı, marangoz ve odun deposu bulunuyordu. Hanın iç kısmında tamamen ahşap olarak inşa edilmiş iki katlı bir kısım bulunuyordu. Kuru meyve deposu dışında boyama işlemi tamamen burada yapılıyordu. Üst katlar ve ahşap örtüyle korunan koridora kurutma işleminde kullanılıyordu. Boya hanlarında görülen geleneklere göre ahşap örtüye bağlı olarak sarkıtılan moralyalara kaynamadan çıkmış veya boyanmış ürünler sarkıtılarak asılıyordu. Bundan dolayı hanın içi sürekli ıslak ve kokuluydu. Bu boyahane 20. yüzyılın başlarında Boya Hanı olarak faaliyet göstermiştir. Ancak kente ham ipeğin gelmemesi, Urla ve çevresinde üretilen ipeklerin bu kent çevresinde boyanmaya başlanması gibi sebeplerle İzmir'de kökboya kullanımı ve ipek boyama işlemi 19. yüzyılın sonlarına doğru azalmıştır. Dolayısıyla bu yapı

⁴¹⁷ VGM. d. 1602, nr. 17, s. 28.

⁴¹⁸ BOA, C.BLD 123/6117.

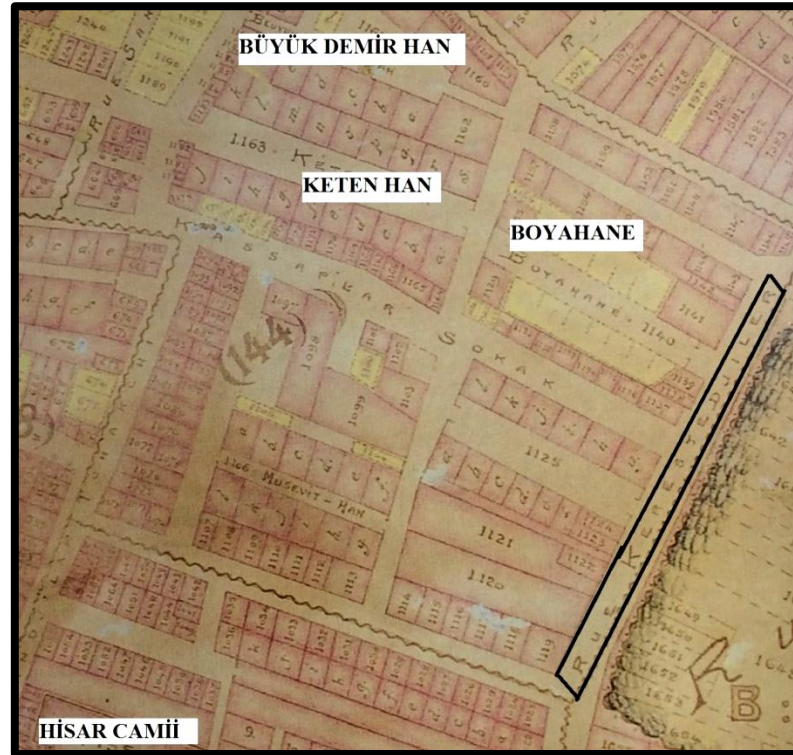
⁴¹⁹ BOA, C.BLD 123/6117.

günümüze gelmeden çok önceleri işlevini kaybetmiştir⁴²⁰. Bu boyahanenin günümüzde bulunduğu olası konum aşağıda gösterilmektedir.

Harita 1:Eski Boyahane- Pir Mustafa Paşa Boyahanesi

Harita 2:Jacques Pervititch Haritası'nda Eski Boyahane- Pir Mustafa Paşa Boyahanesi

Kaynak: Çınar Atay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir Planları*, Ankara 1998, s.140.

⁴²⁰ Çınar Atay, *a.g.e.* s.143-144.

Bölükbaşı Hanı ve Eminzade Karhanesi

Diğer meslek gruplarında olduğu gibi boyacılık mesleğinde de aynı işle uğraşan esnaflar, han veya çarşılarda bir arada bulunmaktaydılar. Kasap Hızır Mahallesi'nin kurulduğu ilk döneme ait olan ve uzun mesafe kervan ticaretine yönelik yapılmış olan Bölükbaşı Hanı, 17. yüzyılda kumaş boyasıyla ilgili esnaf ve ticaret erbabı tarafından kullanılan iki katlı 45 odalı bir handır. Bu hanın yanında yer alan, Müderris Hacı Mehmed Efendi bin Osman Bölükbaşı adlı bir kişinin yaptırdığı camiye vakfedilmiştir. Osman Bölükbaşı'nın 1661 tarihli vakfiyesine göre İzmir'de Kasap Hızır Mahallesi'nde Horasancı Sokak'ta bulunmaktadır. Buradan hareketle bu hanın vakfiye tarihinden önce yani 1661'den önce yapılmış olduğu sonucuna varmaktayız. Bu han ve caminin yanında aynı kişiye ait bir de hamam bulunmaktadır. Fakat 19. yüzyılda Bölükbaşı Hanı içerisinde herhangi bir ticari aktiviteye veya tüccar adına rastlanılmaz. Ayrıca han günümüze kadar ulaşamamıştır⁴²¹.

18. yüzyılda İzmir'de boyacılar; daha çok Bölükbaşı Hanı, Eminzade Karhanesi, Fasulye Çeşmesi civarındaki Pavlo Bahçeleri civarında toplanmışlardır⁴²². 1744 yılı başında İzmir'de, o zamana kadar Bölükbaşı Hanı ve Eminzade Karhanesi'nde kırmızı ve yağlı elvan bogası boyayan esnaf bulunurken, Sakız İskelesi yanındaki Rumeli Valisi Pir Hacı Mustafa Paşa'nın İstanbul'daki vakfına bağlı olan Ketan Hanı'nın karşısındaki handa ipek, iplik, ihram, kuşak, dizlik, astar boyayan esnaf toplanmıştı⁴²³. 20 Mayıs 1745 tarihli bir kayda göre yukarıda bahsedilen Bölükbaşı Hanı; Ser- bölük Merhum Mehmed Efendi Vakfi'na, Eminzade Karhanesi de; Merhum Eminzade El-Hâc Ahmed Ağa Vakfi'na bağlıdır⁴²⁴.

Kemeraltı hanları ve Fasulye Meydanı çevresinde yoğunlaşan boyahanelerin, 1650'li yıllardan itibaren sayıları hızla artmış, yarattığı çevre kirliliği ve denetim zorluğu nedeniyle bir araya toplanması kararı alınmıştır. Kemeraltı bölgesinin

⁴²¹ M. Münir Aktepe, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi" *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, İstanbul, 1971, s.117-118; Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara 1991, s.80; Zeycan Gündoğdu, *İzmir'de Kasap Hızır Mahallesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın 2008, s.151.

⁴²² Nahide Şimşir, *a.g.t.* s.195.

⁴²³ VGM. d. 1602, s. 28; Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir" *TDVİA*, C.23, s.523.

⁴²⁴ BOA, AE. SMHD. I. 42/2541 (H. 18 R 1158).

nispeten dışında yer alan Bölükbaşı Hanı, boyahanelerin yeni merkezi olmuştur. Ancak tiftik, sof ve ipek boyacıları Kemeraltı hanlarındaki atölyelerinde faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Bölükbaşı Hanı'na toplananlar içinde, sadece pamuklu kumaş boyacıları bulunmaktadır. Bölükbaşı Hanı; İzmir'deki tekstil sektörünün önemli bir kolu olan basmacılıkla meşgul esnafın yerleşik olduğu ve bugün bir semtin adı olan bölgeye yakındır. Basmahane diye bilinen bölgenin ismi bu gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkmıştır⁴²⁵. 1661 tarihli Osman Bölükbaşı'nın vakfiyesine göre Kasab Hızır Mahallesi'nde Horasancı Sokak'ta bulunan Bölükbaşı Hanı'nın günümüz yerleşiminde olası mevkisi aşağıda gösterilmektedir.

Harita 3: Bölükbaşı Hanı

2. Fasulye Çeşmesi Bölgesi'ndeki Boyahaneler

Boyacılık zanaatıyla uğraşan esnaf sudan faydalanmak veya kirli atık sularından kurtulmak için dere veya denize yakın bölgelerde faaliyet göstermiştir. Meles Çayı'nın bir kolu olan Boyacı Deresi'nin Fasulye Çeşmesi bölgesinden geçerek denize dökülmesi boyacılık zanaatıyla uğraşan esnafı o bölgeye yöneltmiştir. Elde edilen arşiv kayıtlarından hareketle özellikle 18. yüzyılda İzmir'deki boyacılar Fasulye Çeşmesi bölgesinde Pavlo Bahçesi adı verilen civarda görülmektedir.

Bu bölgede bulunan boyahane, boyacı karhanesi veya boyacı dükkânları çoğunluk olarak gelirleri Sultan III. Mustafa Han(1757-1774)'ın İstanbul'daki Laleli Evkâfi'na bağlı olarak işletilmiştir. Örneğin 24 Aralık 1762 tarihli bir kayıttan, İzmir'de Fasulye Çeşmesi yakınında Kasab Hızır mahallesinde sekiz adet bahçeden

⁴²⁵ Fikret Yılmaz: http://izmirkenttarihi.tr.gg/%26%23350%3Behrin-en-uzun-50-y%26%23305%3B1%26%23305%3B-d--1856_1906-.htm.

oluşan ve Pavlo Bahçeleri adıyla bilinen yerde, yalnızca bahçelerin iki âdetine konuşlandırılmış olan 5 bab boyahane ve boya değirmeni tespit edilmiştir⁴²⁶. 9 Şubat 1776 tarihindeki kayıtlara göre ise İzmir’de III. Mustafa evkafından Fasulye Çeşmesi yakınında boyacı karhanesi bulunmaktadır⁴²⁷. Laleli Çeşme’deki Sultan Mustafa Han Evkafı’na bağlı İzmir Mukataası Gedik Temessükü Defteri’nde ise 31 Ocak 1800 tarihinde İzmir’de bir arsanın konumu tarif edilirken boyahanenin bulunduğu zikredilmiştir⁴²⁸. 11 Mart 1802 ile tarihlendirilen yine bir belgede daha Fasulye çeşmesi civarında bulunan Sultan Mustafa Han evkafına bağlı İzmir’de kırmızı boyacılar karhanesi bahsi geçmektedir⁴²⁹. Ayrıca bu boyahanenin yiğitbaşısı ve kethüdası Müslüman olarak karşımıza çıkmaktadır.

1810 tarihli bir kayıтта İstanbul’daki Sultan Mustafa Han’ın Laleli Çeşme yakınındaki vakfına bağlı olan 8 esnaftan oluşan Kırmızı Rişte Karhanesi, İzmir’de Fasulye Çeşmesi yakınında yaklaşık olarak 14 m²(24.258⁴³⁰zirâ) genişliğinde bir alana inşa edilmiştir ve yaklaşık 26 m²(44.602 zirâ) genişliğinde 6 adet bahçe de bu boyahaneye ilave edilmiştir. Ayrıca bu bahçelerin 4 âdeti boyahane bulunan boyacılar kiraya verilmiştir. Hisse sahipleri Müslüman, kiracıları ise Gayrimüslim olan bu boyahane esnaflar yıllık belli bir kira bedeli ödeyerek zanaatlarını gerçekleştirmişlerdir. Eğer boyacı 4 adet bahçeden de kiralamak isterse yıllık ödediği kira bedeline ek belli bir meblağ ödeme yapma koşuluyla kiralayabilmiştir. Bu 4 adet bahçenin 2 âdetinin bir tarafı Arabacızâde Seyyid Ömer Çelebi arsası ile bir tarafı Kethüda el-Hac Ahmed Ağa arsası ile bir tarafı Seyyid Ömer Ağa’nın kızları Zeliha ve Hatice’nin arsaları ile ve bir tarafı da Çelebioğlu’nun bahçesiyle çevrilidir. Uzunluk ve genişliği hesaplanmış olan bu 2 parça arsa, yaklaşık 1.471 m²dir.(2562

⁴²⁶ BOA, C. EV. 426/21564.

⁴²⁷ BOA. C.BLD. 2/59.

⁴²⁸ BOA. EV. HMH. d.7557, s. 3.

⁴²⁹ BOA. C. BLD. 5/231.

⁴³⁰ Kırmızı Rişte Karhanesi’nin inşa edildiği alan 24.258 zirâ-i İstanbul olarak kaydedilmiştir. Zirâ, dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçüsüdür. Zirâların ölçüleri 54,04 ile 91 santim arasında değişmektedir. İlhan Ayverdi, s.1391; Zirâ yani arşın hesaplamalarının çıkış noktası Kahire’de 861 yılından kalma eski Nil ölçeğinin arşınıdır. Bu arşın yapılan araştırmalara göre ortalama 54,04 santim gelmektedir. Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s.749; Buradaki hesaplamalarda zirânın değeri 0,57417 esas alınmıştır. Arşın için bkz. Mehmet Erkal, “Arşın”, *TDVİA*, C.3, İstanbul 1991, s.411-413.

zirâ)⁴³¹. 1813 yılına ait bir defterde ise Fasulye Çeşmesi'nde Pavlo Bahçesi isimli arsanın içindeki kırmızı rişte boyacıları karhanesinde 14 adet esnaf kaydedilmiştir⁴³². Aynı boyahaneden 26 Ekim 1825 tarihine ait bir belgede daha Sultan Mustafa Han'ın Laleli Evkâfi'na bağlı Kırmızı Rişte Kârhânesi olarak⁴³³ ve 1827 tarihinde de Kırmızı Rişte Karhanesi olarak bahsedilmektedir⁴³⁴.

11 Ekim 1832 tarihli bir belgede ise deniz dolayısıyla kendi kendine dolan bir arsanın boyacılara kiraya verilmesi konu edilmiştir. Bu arsanın yeri Laleli Camii evkafından Fasulye Çeşmesi civarındaki bir bab Kırmızı Rişte Boyahanesi sokağındadır⁴³⁵. Yukarıda değindiğimiz tarihten yaklaşık birkaç yıl sonra, Kırmızı Rişte Karhanesi'ne bağlı bu arsadaki esnafların listesi kayıtlara geçirilmiştir⁴³⁶. Bu kayıttaki kişilerin sayısı toplamda 59'dur. Ayrıca 8 Müslüman esnaf dışında büyük çoğunluğu Gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu tarifte bahsedilen boyahane yukarıda 1813 ve 26 Ekim 1825 tarihli belgelerde bahsedilenle konum olarak aynıdır. Ayrıca bahsedilen bu boyahaneler 11 Mart 1802 ile tarihlendirilen belgede geçen ve aynı evkafa bağlı olan Kırmızı Rişte Karhanesi'nin de devamıdır. Kırmızı rişte boyacılığının, tespit edilen kayıtlardan hareketle yaklaşık 72 yıl süresince Fasulye Çeşmesi çevresinde yeri değişmeden yapıldığını göstermektedir. Bu bölgedeki sekiz boyacı dükkânından oluşan Kırmızı Rişte Karhanesi ile ilgili en son 1834 yılında arşiv kaydı tespit edilmiştir⁴³⁷. Bu boyahanenin ve benzeri sanatların icra edildiği yerlerdeki esnafların genelde Rumlardan oluşuyor olması, bu boyahanenin kaderini olumsuz etkilemiştir. Bu tarihten sonra bu boyahane ile ilgili kayıtların olmaması, İzmir'de çıkan Rum isyanları sebebiyle esnafların karhanede çalışamaz duruma getirildiğiyle açıklanabilir.

⁴³¹ BOA, EV. HMH. LALE 5/144.

⁴³² BOA, EV. HMH. d.5080, s.4.

⁴³³ BOA, C. EV. 253/12879(13 rebiül evvel 1241).

⁴³⁴ BOA, EV. d. 9102/12, 31.

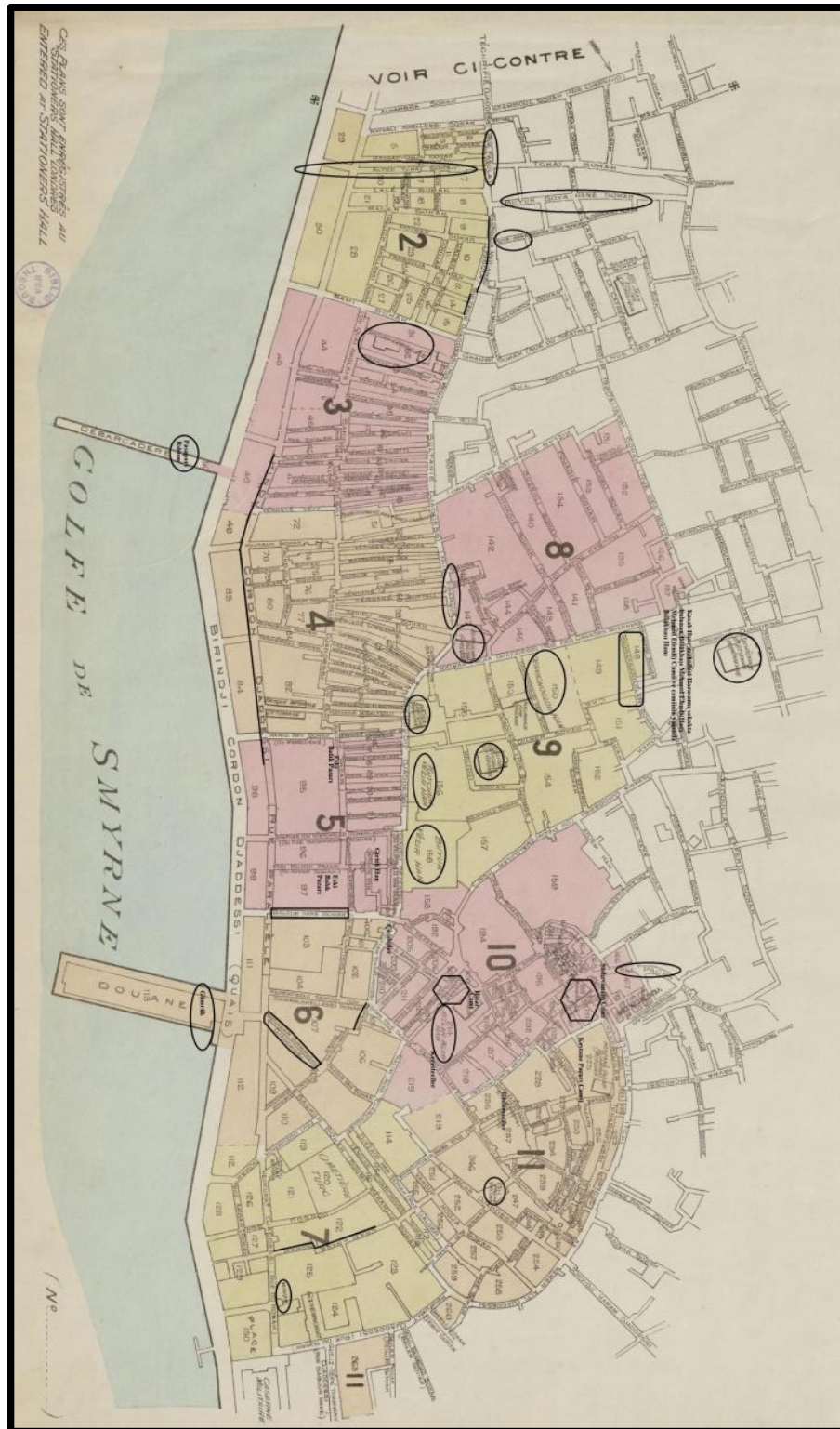
⁴³⁵ BOA, C. EV. 512/25857 (16 cemaziel evvel 1248).

⁴³⁶ BOA, EV. d. 10358 (27 şevval 1252); BOA, EV. d. 9883, s. 3(27 şevval 1837).

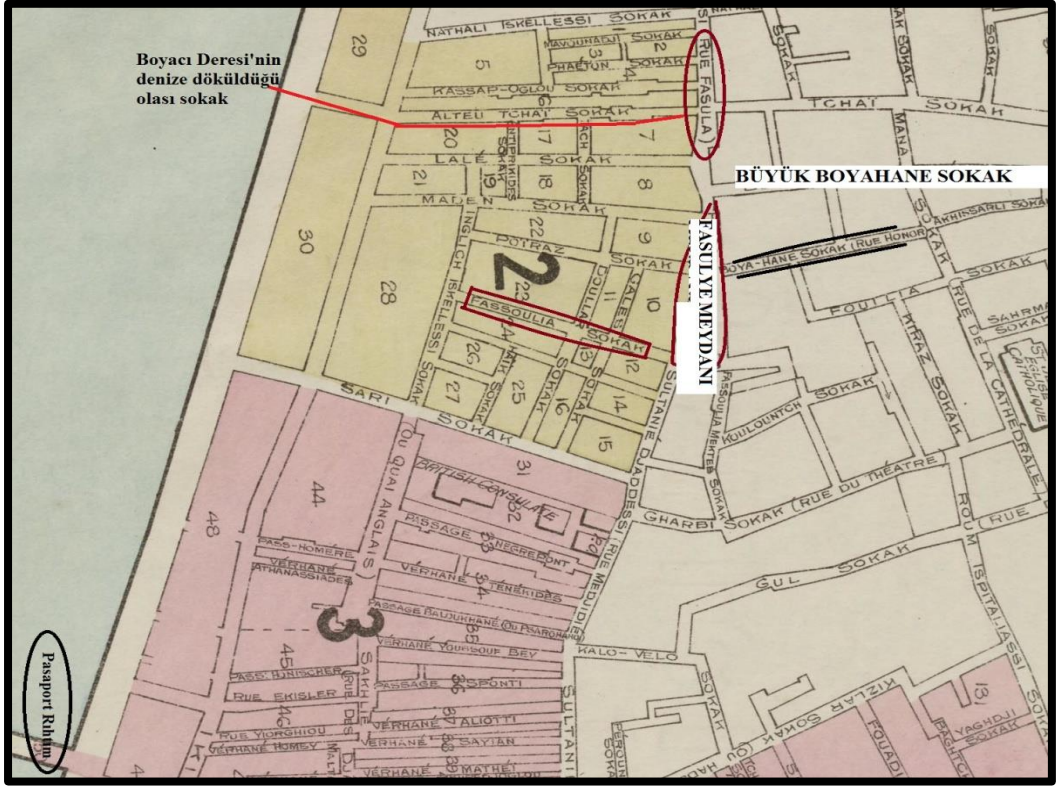
⁴³⁷ BOA, EV. HMH. LALE 6/124.

1905 yılına ait Charles Edward'ın hazırlamış olduğu *Goad Plan d'assurance de Smyrne*'ya göre 2 numara ile gösterilen kısımda işaretli Fasulye Meydanı aşağıdaki planda görüldüğü gibidir:

Harita 4: Goad Plan d'assurance de Smyrne

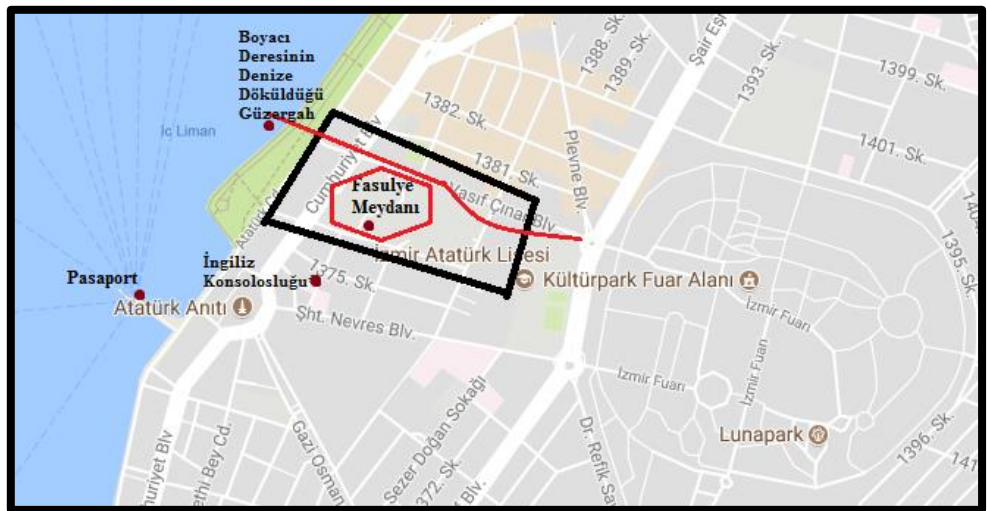
Harita 5: Fasulye Meydanı

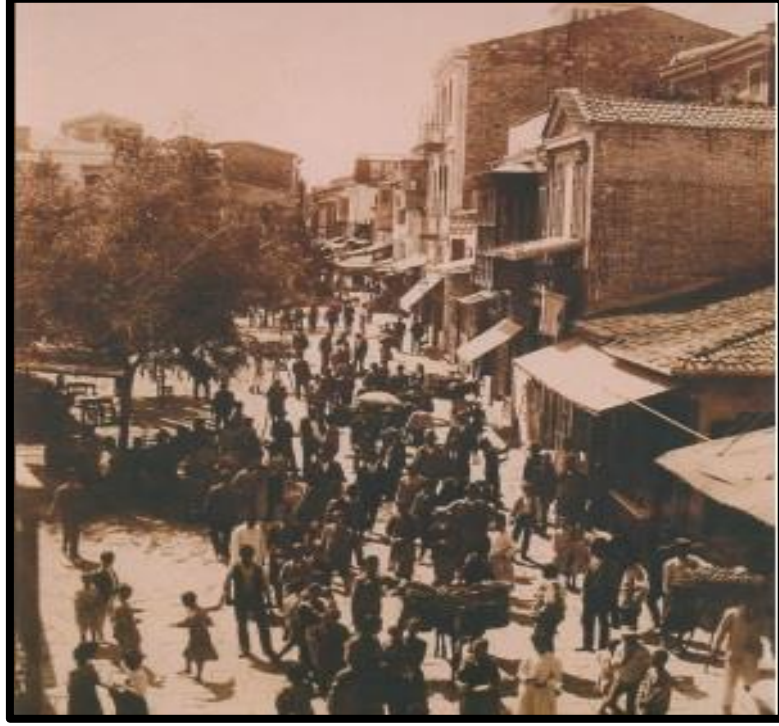
Kaynak: Goad Plan d'assurance de Smyrne

Boyahanelerin yoğun olarak bulunduğu Fasulye Meydanı bugünkü yerleşime göre yaklaşık olarak Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlük binasının arkasına düşen mevki çevresidir. Bölgenin olası konumu gösterilmektedir (Harita 6).

Harita 6: Fasulye Meydanı

Resim 19: 1880 yılında Fasulye Meydanı

Kaynak: <http://eski.izmirimiz.com/>, 20.06.2017.

Resim 20: 1900'lü yıllarda Fasulye Meydanı

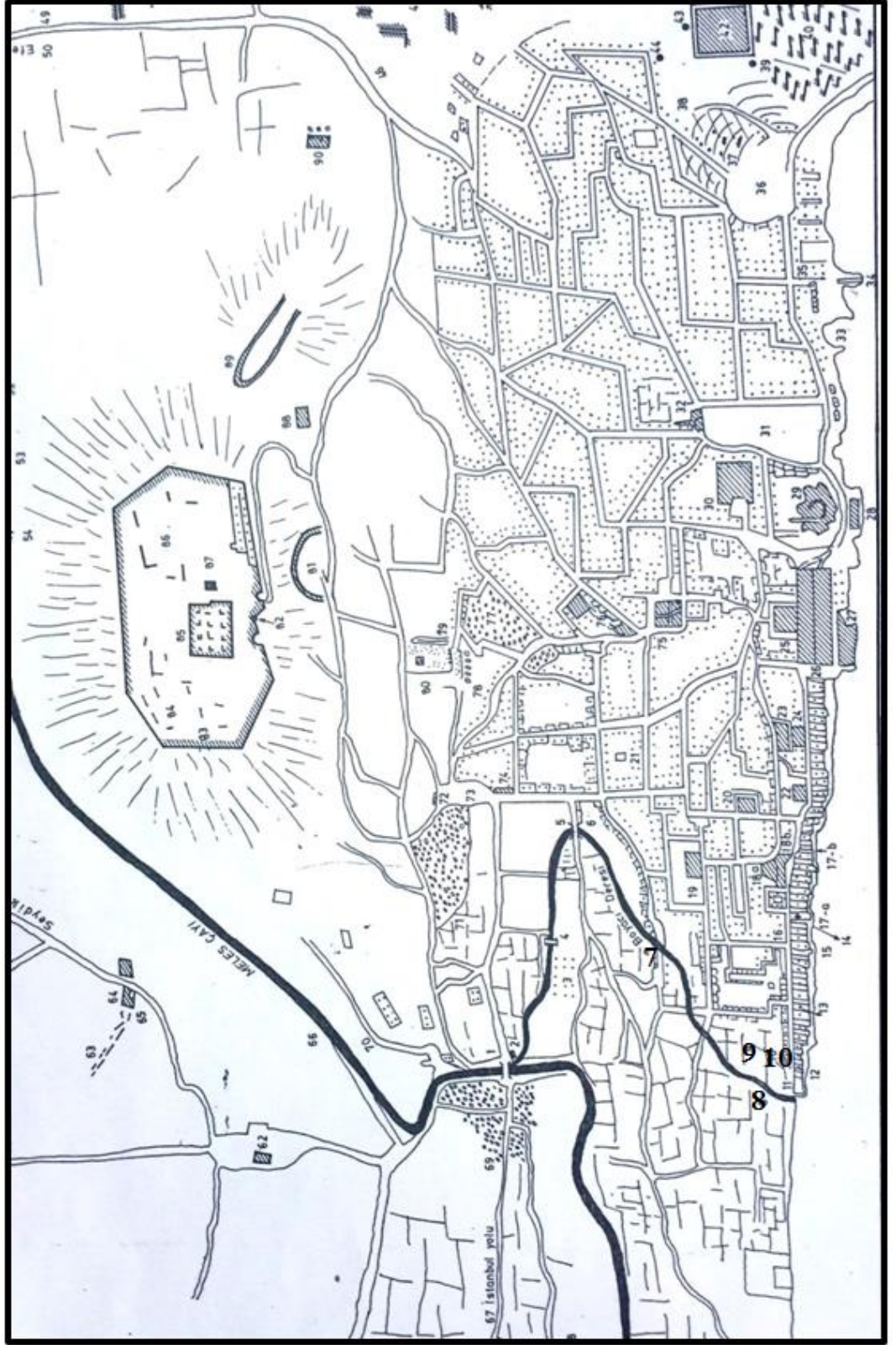
Kaynak: <http://eski.izmirimiz.com/>, 20.06.2017.

J.D. Barbié du Bocage'ın 1780'e doğru "İzmir Kent ve Çevresi Sadeleştirilmiş Planı" nda 7 numara ile gösterilen yer Boyacı Deresi, 8 numara ile gösterilen bölge; kırmızı pamuk ipliği boyahanesi ki burası boyacı deresinin denize döküldüğü bugün Gazi İlkokulu veya civarına rastlayan bir yerdir⁴³⁸. 9 numara ile gösterilen yer Fasulye Sokağı ve 10 numara ile gösterilen bölge de Fasulye mahallesidir⁴³⁹.(Harita 7)

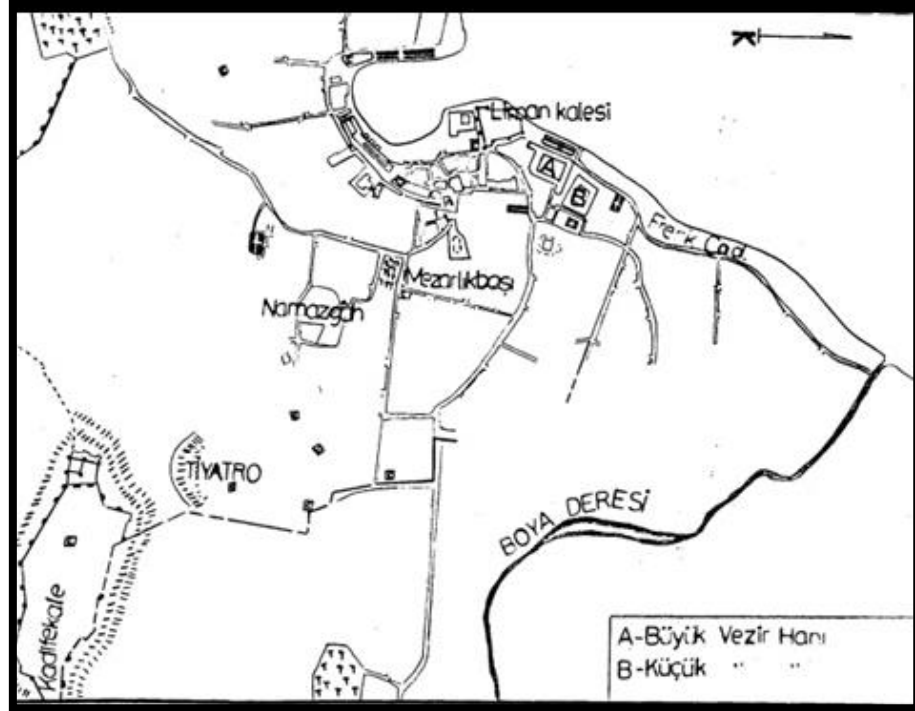
⁴³⁸ Serap Yılmaz, "XVI. Lui'nin Coğrafyacısından Kemeraltı", *Kebikeç*, S.4, 1996, s.67.

⁴³⁹ Serap Yılmaz, "Barbié du Bocage'ın Çizdiği İzmir Görünümüne Fransız Gezginlerinin Katkıları", *Fransız Seyahatnameleri ve Tarihin Aynasında İzmir*, İzmir 2002, s.232-234.

Harita 7:J.D. Barbié du Bocage'in İzmir Kent ve Çevresi Sadeleştirilmiş Planı

Harita 8:18. yüzyıl İzmir Şehri Krokisi

Kaynak: Bülent Çelik, “XVIII. Yüzyıl İzmir Ticareti Hakkında Düşünceler ve Vezir Hanları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.31, C.20, Ankara, 2000, s.231.

3. Pınarbaşı Boyahanesi

18. yüzyılın özellikle son yıllarında, bu boyahane kirmızı iplik boyacılığı yapılmaktaydı. Pınarbaşı’nda bulunan bu boyahanenin sahibi, boyahaneyi beş boyacı ustasına kiraya vermiştir. 16 Mart 1795 tarihli bir belgeden bu boyahanenin İzmir’de Pınarbaşı köyünde bulunduğu ve merhum Hoca Ataullah Efendi Vakfı’na bağlı bulunduğu anlaşılmaktadır⁴⁴⁰. Bu kayıta, o yıllarda İzmir’de kendisi ile birlikte yalnızcaiki boyahane kirmızı iplik boyacılığının yapıldığı ve en eskisinin kendisi olduğu, diğerinin de Sultan III. Mustafa Han evkafına bağlı Pavlo bahçesi içindeki boyahane olduğu belirtilmiştir. Ancak bu boyahane günümüze ulaşamamakla birlikte olası konumu da belirlenememiştir.

1882 yılında devlet; Aydın Vilayeti dâhilinde bulunan boyahanelerin sayılarını sorguladığında; İzmir’de yaklaşık 10 dükkânı içeren bir adet boyahane bulunduğunu tespit edilebilmiştir⁴⁴¹. Ancak kayıtlarda bunun hangi boyahane olduğu

⁴⁴⁰ BOA. C. EV. 393/19914.

⁴⁴¹ BOA. ŞD. 1380/23.

belirtilmemiştir. Bu konuda salnamelere başvurulmuş ise de 1879-1884 arası kayıtlarda yalnızca “29 adet pamuk, iplik ve saire imal eden fabrika mevcuttur.” Bilgisine ulaşılmıştır⁴⁴².

4. Kebir Basmahane

İzmir’de boyahaneler dışında basmahanelerde de boya üretimi söz konusudur. Sultan III. Mustafa tarafından 1760’ların başlarında yaptırılan Laleli Camii’nin zengin vakıf gelirleri içinde yer alan Kebir Basmahane’nin ilk defa 1740 yılında kurulduğu söylene de, vakıf malı olmadan önce yeniden inşa edildiğine ilişkin bilgiler mevcuttur⁴⁴³. 1795 ve 1824 yıllarındaki kayıtlara göre; Kebir Basmahane, Sultan Mustafa Han’ın İstanbul’daki Laleli Vakfı’na bağlı olarak İzmir’de Kasap Hızır Mahallesi’nde bulunmaktadır⁴⁴⁴. Bu basmahanede on yedi esnaf yani on yedi basmacı ustası mesleğini icra etmektedir. Burada ustalar *mumî* diye tabir edilen sade kalb ile basma, tülbent üretmektedir ve bu zanaatın Kebir Basmahane dışında yapılması yasaktır⁴⁴⁵.

1796 tarihli bir kayıta ise Kebir Basmahane içinde üretilen *kırmızı, nefti(koyu yeşil- kahverengi arası), çividi(koyu mavi), tekerli/tekreli, mumî, siyahî ve elvan* boyalardan bahsedilmektedir. Basmahanede imal olunan kırmızı, nefti (koyu yeşil- kahverengi arası), çivit (koyu mavi), mumî, siyahî ve elvan renklerden kaba basma⁴⁴⁶ tabir olunan kumaş ve yemeni dülbent üretimi yalnızca bu imalathaneye mahsus olup İzmir içinden başka; Menemen, Manisa, Bergama, Tire, Kırkağaç ve Turgutlu gibi merkezler dışında Sakız Adası ile Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarında imalatının yapılması yasaklanmıştır. Ayrıca bu boya ve ürün çeşitlerinin basmahane dışında başka bir yerde üretilmemesi yasağına uymayıp üretim yapanlara cezalar da belirlenmiştir. Edinilen bilgiye göre eğer bir Müslüman bu yasağı çiğnerse cezası

⁴⁴² *Aydın Vilayet Salnamesi* 1296/1879, s.74; *Aydın Vilayet Salnamesi* 1297/1880, s.87; *Aydın Vilayet Salnamesi* 1298/1881, s. 114; *Aydın Vilayet Salnamesi* 1299/1882, s.114; *Aydın Vilayet Salnamesi* 1300/1883, s.106.

⁴⁴³ Mikail Acıpınar-İrem Çanlı, *a.g.m.*

⁴⁴⁴ BOA. C.DRB. 28/1359,s. 3-6; BOA. AE. SSLM. III 140/8453; BOA. C. ZB. 11/509.

⁴⁴⁵ BOA. AE. SSLM. III 140/8453.

⁴⁴⁶ BOA, HAT 1347/52683.

sürgün edilmektedir. Ancak yasağı çiğneyen eğer bir Gayrimüslim ise kürek cezası verilmektedir⁴⁴⁷.

Boyahanelerde olduğu gibi Kebir Basmahane’de de kethüda bulunmaktadır. 1795 tarihli kayıttan vakıf yöneticileri tarafından basmahane kethüdasının atandığı görülmektedir. Ancak basmahane esnafı kethüdadan memnun kalmaz veya şikâyetçi olursa kethüdalık esnafın ittifakıyla başkasına verilebilirdi. Bu kayıtta basmahane kethüdası olan Rusçuklu Evanis adında gayrimüslim kethüdalık görevinden azledildikten sonra Sakız Adası’na sürülmüştür⁴⁴⁸. Ancak 1795-1796 yılları arasındaki bir dönemde bu adada aynı içerikli bir basmahane kurduğu için hükümet tarafından Kıbrıs Adası’na sürülmüştür⁴⁴⁹.

Kebir Basmahane dışında üretimin yasak olmasından dolayı 12 Nisan 1814 tarihli belgeden artık İzmir’deki basmacı esnafının yeterli gelmediği ve esnafın gündün güne dağılarak civar bölgelerde basmacılık yapmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bunun üzerine İzmir’de on iki dükkândan oluşan yeni bir basmahane ihdası için İstanbul’a yapılan başvurular⁴⁵⁰ olumlu sonuçlanınca, hangi vakfa bağlanacağına daha sonra karar verilecek yeni bir imalathanenin kurulmasına izin çıkmıştır⁴⁵¹. Aynı zamanda bağlanacağı vakfa her bir esnafın senede 500 kuruş kira bedeli ödeyeceği de kararlaştırılmıştır. Doğal boya kullanılacak yeni basmahanede kırmızı ile işlenmiş elvan boyalar ve ince basmaların imal olunmasına karar verilmiştir⁴⁵². Bu karara Kebir Basmahane ustalarının itiraz ettikleri, muztarip durumda olduklarını idareye bildirdikleri görülmekle birlikte⁴⁵³, iki basmahanede de üretilen malların damgalandıktan sonra iç ve dış pazara sunulduğu, özellikle Avusturya tüccarlarının bunlara rağbet gösterdiği kayıtlarda görülmektedir⁴⁵⁴.

⁴⁴⁷ BOA. C. ZB. 11/509.

⁴⁴⁸ BOA, AE. SSLM. III 140/8453.

⁴⁴⁹ BOA, C.ZB 11/509.

⁴⁵⁰ BOA, HAT 1319/51431.

⁴⁵¹ Mikail Acıpınar-İrem Çanlı, *a.g.m.*

⁴⁵² BOA, HAT 1347/52683.

⁴⁵³ BOA, C.DRB. 28/1359, s. 1-7.

⁴⁵⁴ BOA, C. EV. 554/27964.

İzmir'deki Kebir Basmahane'de doğal boya kullanılarak üretilen tülbentlerin benzer ürünlerinin İstanbul'da değerlerinin ne olduğu, nerede ve nasıl üretildiği fikir vermesi açısından Mart 1803'te İstanbul'da Kasımpaşa semtine giden Seetzen, cami yakınlarında başörtüsü veya şal üretilen dört tezgâhtan oluşan bir dokuma fabrikasını ziyaretinin izlenimlerini şu cümlelerle ifade etmiştir: “*Kullanılan malzeme çözüğü için ipek, atkı için pamuk ipliği ile birlikte birkaç simli teldir. Bir dokumacı ustası yedi günde altı şalın atkısını hazırlıyormuş. Bu hazırlıktan sonra günde üç şal veya - her şal Türklerin kullandığı ölçüye göre altı arşın(pik) uzunluğunda olduğundan- on sekiz arşın⁴⁵⁵ kumaş dokuyormuş. Böyle bir şalın fiyatı 6 kuruş ve görünümü çok güzel, çünkü çözüğü ipliğini birkaç renkten oluşturuyorlar ve birkaç sırada bir de araya sim telleri katıyorlar. Bu ürünler öncelikle Lehistan'a, Moldovya'ya ve Eflak'a gönderiliyor. İş yeri sahiplerinin Türk olduğunu da öğrendik.*” şeklinde ifade etmiştir⁴⁵⁶. Burada boyama hakkında bilgi verilmemiş olmakla birlikte yalnızca üretim süresi ve fiyatı hakkında bilgi verilmiştir.

Söz konusu Kebir Basmahane'nin bulunduğu, Osmanlı dönemi İzmir'inde 1659 yılında Kasap Hızır Mahallesi adı ile anılan yerleşim alanı 1937 yılına kadar aynı adla anılmıştır. İzmir'deki 1922 yangınından sonra mahallenin yanan kısmına 1934 yılında Akdeniz, yanmayan alanlarda kalan bölgelerine de Yeni Gün Mahallesi ismi verilmiştir⁴⁵⁷. Basmahanenin bulunduğu bölge bugün bir semt adı olarak yaşamaktadır.

5. Boyacı Dükkânları

İzmir'de boyacılık; yalnızca boyahanelerde sınırlı kalmayıp dükkânlarda da varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Örneğin; Bergama'da Fatih Dönemi'nde, tahrir defterlerinden tespit edilen mesleki zümreler içerisinde 2 boyacı(sabbağ) bulunmaktadır; ek olarak 1487 yılında 1 boyacı, 1521 yılında ise 4 boyacı yer

⁴⁵⁵ Kumaş arşını için esas alınan değer 68 santimdir. Buna göre 18 arşın şal 12 santimetredir.

⁴⁵⁶ Ulrich Jasper Seetzen, *İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802- 22 Haziran 1803*, Çev. Selma Türkis Noyan, C.1, İstanbul 2017, s.172.

⁴⁵⁷Zeycan Gündoğdu, *a.g.t.* s. 167.

almaktadır⁴⁵⁸. Ayrıca 1567 tarihinde Bergama Mahalle Mescidi vakıflarının içerisinde Turabeyi Mescidi gelirleri arasında 1 boyacı dükkânı görülmektedir⁴⁵⁹.

Buna bir örnek de tarih olarak 19. yüzyılın ortalarına denk geldiğini tespit ettiğimiz İzmir’de Çarşı içerisindeki Leblebiciler Hanı içinde bulunan 3 adet boyacı dükkânıdır. Bu 3 boyacı dükkânı önceden mahalle sakinlerinden İbrahim adında bir şâhisa ait, evkaftan bağımsız olarak zanaatını icra etmeye devam ederken sonraları yine İbrahim’in sorumluluğunda Evkaf-ı Hümayun’a bağlanarak varlığını devam ettirmiştir⁴⁶⁰.

Osmanlı tekstil sanayinin önemli bir kenti olan İzmir sancağına bağlı olan Tire’de de özellikle kumaş boyama, dokuma gibi el sanatları önemli bir yere sahiptir. Osmanlı ekonomisinin vazgeçemediği yerli üretim olan kaliteli kumaşların Tire’de boyanarak ihraç edilmesi bunun bir tekel haline gelmesi 17. yüzyılda Tire’yi zenginleştirmiştir. İpliklerin boyanmasında kullanılacak bitkisel boyalar Tire pazarından satın alınarak boyama işlemi boyahanedeki yapılmıştır⁴⁶¹. Boyacılara eşit bir şekilde dağıtılan dokunmuş bezler boyanıp hazır hale geldikten sonra bezzazlar tarafından bedestende satışa çıkarılırdı. Üretilen boyalı bez çeşitleri damga vergisi karşılığında satışa çıkarılmadan önce damgalanırdı. Ancak Tire gibi bazı şehirlerdeki cullahlar damga resminden muaf tutulabiliyordu⁴⁶². Boyacılık, dokumacılık gibi mesleklerde başarı elde eden Tire esnafı, uzun müddet İstanbul’un boyalı kumaş ihtiyacına yönelik üretiminde talebin çok büyük bir bölümünü karşılar hale gelmiştir. Buna karşılık Birgi de, giderek küçülerek bölgedeki sanayi de çökme noktasına gelmiştir; gelir elde edemeyen ticari ve sanat erbabı 17. yüzyıl başlarından itibaren Tire’ye yönelmiştir. Çünkü tarıma dayalı üretimden halkın daha az gelir elde etmesi

⁴⁵⁸ Vehbi Günay, *a.g.t.* s. 148.

⁴⁵⁹ Vehbi Günay, *a.g.e.*, s. 117

⁴⁶⁰ BOA. EV. d. 10660, s.2.

⁴⁶¹ Munis Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, İzmir, 2003, s. 139; Zehra Gençsoylu, “XVII-XVIII. Yüzyıllarda Birgi Kazası”, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Aydın 2009, s.72-73

⁴⁶² Feridun Emecen, "Cullah" ,*TDVİA*, C.8, İstanbul, 1993, s. 84.

ve artan vergilerle bunalması halkın bölgeden uzaklaşmasına neden olmuştur⁴⁶³. 17.yüzyılda Birgi zanaatkârları ve sanayisi güç kaybederken Tire ön plana çıkmıştır.

1678 Eylül sonları olarak tarihlendirilen 96 numaralı Mühimme defterinin 639. hükmünde Tire’de görülen kaçak boyacılar meselesine yer verilmiştir. Denizli, Hamit, Buldan ve Manisa’dan gelen beyaz kumaşları siyaha boyayan Tire boyacı esnafı, kaçak boyacıların ortaya çıkması dolayısı ile ekonomik zarara uğramışlardır. Bunun üzerine Tire’deki boyacı esnafı kaçak boyacıları şikâyet ederek kaçak boyalarla boyanmış olan kumaşların geri gönderilmesi hususunda ricada bulunmuşlardır. Bu emri yerine getirmesi için Tire naibi ve Aydın mütesellimi sorumlu tutulmuştur⁴⁶⁴.

19. yüzyılda Tire’de dokumada kullanılan ince pamuk ipliklerini dokumacılar kendilerine özgü boylarla, bitki kökleriyle boyamaktadırlar. Rumiyan mahallesinde Boyacı çırağının tespit edilmiş olması o dönemde bu zanaatı devam ettirdiklerini göstermektedir⁴⁶⁵.

19. yüzyılın son 20 yılında İzmir’in çevresinde boyacılık yapılan yerler Çeşme, Ödemiş, Bergama, Kınık, Yeni Foça Eski Foça, Bozdoğan, Buldan, Aydın, Selçuk’tur. Nitekim bunların içinde İzmir dışında hiçbir yerde boyahane bulunmamaktadır. 1884 yılında Selçuk’ta imal edilen kırmızı ve siyah sahtianların ihraç dahi edildiği kaydedilmiştir⁴⁶⁶. İzmir’e bağlı olan Çeşme’de zirai bazı eşyaları boyayan adi boyacılar, Ödemiş’te yalnızca mensucat ve bazı ihtiyaçları karşılayacak eşya boyayan esnaftan oluşan 2-3 boyacı dükkânı bulunmaktadır⁴⁶⁷. 1833 yılında Bergama’da boyacı dükkânı bulunduğu kayıtlara yansımış olmakla birlikte⁴⁶⁸ 1834-35 yıllarında Evkaf-ı Hümayun’a bağlı Karaosmanzade Hüseyin Ağa vakfından Bergama’da Bal Pazarında Yazıcıoğlu Hanı civarında bulunan bir adet boyacı dükkânı ve Bergama’nın Kınık Kasabası’nda bir adet boyacı dükkânı kayıtlara

⁴⁶³ Zehra Gençsoylu, *a.g.t.*, s.76-77.

⁴⁶⁴ Selma Atabay, “*Mühimme Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Aydın Livası*”, (Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aydın, 2008, s.107

⁴⁶⁵ Mehmet Başaran, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tire*, İzmir 2000, s.189.

⁴⁶⁶ *Aydın Vilayet Salnamesi 1301/1884*, s. 85.

⁴⁶⁷ BOA. ŞD. 1380/23.

⁴⁶⁸ BOA. EV. d. 9829, s. 2.

geçmiştir⁴⁶⁹. 1882 yılındaki kayıta ise Bergama'da adi bez, ipek, yeşil, sarı ve kırmızı kuşak boyacılarının bulunduğu, Eski Foça'da da 2 dükkânda boyacı esnafı bulunurken Yeni Foça'da 2 yabancı boyacı esnafı olduğu bildirilmiştir⁴⁷⁰. Aynı kayıtlarda Bergama'da bulunan boyacıların yerleri şöyledir⁴⁷¹:

Tablo 2:Bergama'da bulunan boyacılar ve yerleri

Bergama Kasabası İçinde olan Boyacılar Mevkisi	
Bulunduğu Yer	Sahibinin Adı
Bergama'da Abacı Hanı Civarında	Bergamalı Hristiko
Bergama'da Abacı Hanı Civarında	Limyeli Kostandi
Eski At Pazarında	Ziğuralı Kostandi
Eski At Pazarında	Kostandi Oğlu Marko
Buğday Loncası Civarında	Bergamalı Suster
Buğday Loncası Civarında	Bergamalı Mehmed Ağa
Buğday Loncası Civarında	Bergamalı Marko
Debbağ Pazarının Civarında	Ayvalıklı Mihal
Debbağ Pazarının Civarında	Kosti
Debbağ Pazarının Civarında	Kostandi
Tütün Loncası Civarında	Hırsto
Yazıcı Oğlu Hanı Civarında	Hakkı Evlad Oğlu Yani
Han-1 Atik Civarında	Perasko
Karataş Civarında	Kosti
Koza Loncası Civarında	İbrahim Usta

⁴⁶⁹ BOA. EV. d. 10005, s. 3, 5.

⁴⁷⁰ BOA. ŞD. 1380/23.

⁴⁷¹ BOA, ŞD. 1380/23.

bu boyacılık mesleğini aynı işletme çatısı altında bir arada gerçekleştirdiklerini göstermektedir⁴⁷⁴. Buboyahanenin bünyesinde bulunan 8 dükkânında çok iki kişi arasında hisseli olarak işletildiği görülmektedir. Bu esnafların dördü Müslüman dördü Gayrimüslimdir. (Tablo 3)

Tablo 3: İzmir'deki Kırmızı Rişte Karhanesi esnaflarının hisseleri

	Sahibi	Aylık bedeli (kuruş)
Birinci gedik	Müslüman	1250
İkinci gedik	Müslüman	1250
Üçüncü Gedik	Gayrimüslim	625+625=1250
Dördüncü Gedik	Müslüman	625+625=1250
Beşinci Gedik	Gayrimüslim	625+625=1250
Altıncı Gedik	Müslüman	625+625=1250
Yedinci Gedik	Gayrimüslim	625+208=833
Sekizinci Gedik	Gayrimüslim	208+208=416

Tabloda görüldüğü üzere, Pavlo Bahçeleri'nin içerisinde bulunan bu Kırmızı Rişte Karhanesi'nin zanaatını bir arada gerçekleştiren esnaf sayısı 1773 ve 1799 yıllarına ait kayıtlarda 8 iken⁴⁷⁵, 1813 yılına ait kayıtlarda 6'sı Müslüman 8'i ise Gayrimüslim olmak üzere 14 esnaf olarak görülmektedir. Ayrıca bu karhanedeki bazı dükkânların hisse sahibi aynı şekilde birden fazla kişi olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁷⁶. 1800 yılı ile kayıtlanan bir belgede Kırmızı Rişte Karhanesi'nin 8 esnafından birkaçının dükkânını başkasının sorumluluğuna geçirdiği ya da geçirildiği görülmektedir. Nitekim bu devretmede babadan oğla geçme kaidesi yoktur. Örneğin, yaklaşık olarak 1,471 m²(2562 zirâ) olan bir arsanın sahibi olan Aişe Hatun vefat ettiği için hissesi 3 ortak şeklinde Çelebi'nin çocukları olan Muhammed,

⁴⁷⁴ BOA, EV. HMH. d.5902, s.8.

⁴⁷⁵ BOA, EV. HMH. LALE 5/144; BOA, EV. HMH. d. 5902, s. 8.

⁴⁷⁶ BOA, EV. HMH. d. 5080, s.4.

Ümmügülsüm ve Hatice'nin sorumluluğuna geçirilmiştir⁴⁷⁷. Bu örnekle birlikte Müslüman kadınların da bu meslekte isimlerinin geçtiğini görmekteyiz.

2. Gayrimüslimler

Gayrimüslimler boyahane sahibi olarak değil daha çok dükkânı kiralayan esnaf ve dolayısıyla usta olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, 1795 yılındaki bir kayıttan anlaşıldığına göre, İzmir'de Pınarbaşı'nda bulunan Merhûm Hoca Ataullah Efendi Vakfı'na bağlı bir boyahanenin işletmecisi Müslüman ve boyahane bünyesinde çalışan esnaf da Gayrimüslim ustalardır⁴⁷⁸. 1800 tarihinde Gayrimüslimlerin renkli boyacılık zanaatını gerçekleştirdikleri kaydı da esnaf olarak mesleklerini icra ettiklerini göstermektedir⁴⁷⁹. Aynı tarihli bir başka kayıttan da Pir Mustafa Paşa Evkafı'na bağlı, sonraki yıllarda Keten Hanı olarak da bilinen han içerisinde bulunan bir boyahanedeki boyacı ustaları ve ustabaşları Gayrimüslimdir. Özellikle 18. yüzyılın son dönemlerinde bazı Gayrimüslimler boyahaneler dışında gayri resmi olarak da boyacılık yapmışlardır. Bunlar için Yahudi ve Rumlar gibi örnekler verilebilir⁴⁸⁰. 1825 yılındaki bir kayıttan ise Kırmızı Rişte Karhanesi'nin kâtabininin bir Gayrimüslim olduğunu tespit etmekteyiz⁴⁸¹.

Pavlo Bahçeleri içerisinde olan bu Kırmızı Rişte Karhanesi'nin 8 esnafından biri olan Gayrimüslim Bedros isimli hisse sahibinin 1800 tarihinde yıllık kirasını verdiği kayıtlarda bulunurken⁴⁸², bu kişinin suçlandığı için dükkânını başkasına devrettiği hırsızlık vakasını anlatan 1802 yılına ait bir kayıttan anlaşılmaktadır⁴⁸³. Buradan esnafın istediklerinde dükkândaki haklarından vazgeçip bir başkasına hisselerini devredebildiği anlaşılmaktadır.

Şubat 1810 tarihli bir kayıttan, Fasulye Çeşmesi yakınındaki Kırmızı Rişte Karhanesi ve bahçelerinin sahipleri Müslüman, kiracıları ise 8 esnaktan oluşan Gayrimüslimlerdir. Bu kayıttan Gayrimüslimlerin kullandıkları bahçe için de senelik

⁴⁷⁷ BOA, EV. HMH. LALE 5/144.

⁴⁷⁸ BOA, C. EV. 393/19914.

⁴⁷⁹ BOA, C. BLD 123/6110.

⁴⁸⁰ BOA, C. BLD 123/6117.

⁴⁸¹ BOA, C. EV 253/12879.

⁴⁸² BOA, EV. HMH. d. 5080, s.4.

⁴⁸³ BOA, C. BLD 5/231.

olarak verdikleri kira bedeline ek olarak belli bir meblağ ödemeleri talep edilmiştir⁴⁸⁴.

11 Ekim 1832 tarihindeki bir kayıta daha Kırmızı Rişte Karhanesi'nin senelik olarak kiraya verilen dükkânlarının kiracıları 8 esnaf olarak kaydedilmiştir. Bununla birlikte bu karhanenin önünde deniz dolayısıyla dolan 1.000 hisselik bir arsanın boyacılara kiraya verilmesi konu edilmiştir⁴⁸⁵. Karhanenin kiracıları olan bu 8 esnaf, arsaya ihtiyaçlarından dolayı vakfa 2.870 kuruş vermişlerdir. Arsa uzun zamandır boş kaldığından etrafına dükkânlar ve binalar inşa edilmiştir. Bu arsanın dört tarafı şu alanlarla çevrilidir: Bir tarafı denizden Kırmızı Rişte Karhanesi'ne bitişiktir. Sağ tarafı; Kara Osmanzadelerin vakıf bahçesi hizasından Debbağhane Çayı'na kadar uzanmaktadır. Sol tarafı Frenkhane hizasında devam edip denize kadar gitmektedir. Bir tarafı da İzmir Meyve-i Ter gümrüğü nöbetçilerinin bulunduğu Nevbethane ve Kara Osmanzadelerin vakıf bahçesinden deniz kenarına uzanmaktadır.

Vakıf aracılığıyla bu arsanın uzunluk ve genişlikleri hesaplanarak karhanede bulunan sekiz esnafa paylaştırılıp, senelik belli bir ücret karşılığı(120 kuruş) kiraya verilmesi; 20 Ekim 1819'da kararlaştırılmıştır. Bu kararlar arsanın, boyahanedeki gedik sahiplerine önceki kiralama şartlarına uygun şekilde dükkân ve binalar yapmaları koşuluyla; vakıf tarafından, sekiz gedik mülk sahibine paylaştırılarak, payına düşen sınırı ve miktarını belirten bir ruhsat verileceği de belirtilmiştir. Ancak durum idarece incelendiğinde esnafların bu arsaya ihtiyaçlarının olmadığına, verdikleri meblağın reddedilmesine ve vakıf tarafından kiraya verilecek bu arsanın şimdilik vakfa ait kalmasına kanaat getirilmiştir⁴⁸⁶.

Bu olayın yaşanmasından birkaç sene sonra; Kırmızı Rişte Boyahanesi'ne bağlı arsanın durumu kayıtlarda yeniden gündeme gelmiştir. Bu kez arsa üzerine kiralanmak üzere binalar inşa edilmiştir. Binalara talepte bulunanlara satışları gerçekleştikten sonra ruhsatları çıkarılmıştır. Bu 59 kişinin yalnızca 8 kişisi dışında hepsi Gayrimüslim olarak karşımıza çıkmaktadır. 8 kişi olan Müslümanların da hisse

⁴⁸⁴ BOA, EV. HMH. LALE 5/144.

⁴⁸⁵ BOA, C. EV 512/25857.

⁴⁸⁶ BOA, C. EV 512/25857.

sahiplerinin hepsi erkektir. Bu arsanın bütününün yıllık kiralama bedeli 2.363 kuruş 22 paradır. Senelik kiralanan yerin uzunluk ölçüsüne göre fiyatları değişiklik göstermiştir⁴⁸⁷.

1863 tarihinde ise bir Fransız'ın İzmir'de bir kök boya fabrikası inşası söz konusudur⁴⁸⁸. Ayrıca 1893 yılında İzmir'de çoğunluğu Rum olan boyacılar Boya Han ve onun yakınında bulunan Keresteciler sokağında görülmektedir. Aynı şekilde 1895 ve 1896 yıllarına ait *Indicateur des Professions Commerciales* kayıtlarına göre İzmir'deki Gayrimüslim boyacıların çoğu Boyahane sokağında görülmektedir⁴⁸⁹.

Tablo 4: *Indicateur des Professions Commerciales*'deki Kayıtlara Göre İzmir'de Boyacılar (1893)

Boyacıların İsmi	Buldukları Yer
Bodoris D. (Rum)	Boya Han
Chaisis Dimitros (Rum)	Keresteciler Sokağı
Damianos Ioannis & Sons (Rum)	Paterson
Engel J. (Avrupalı)	Hastahane Sokağı
Giorgini Joseph (Avrupalı)	Malta Sokağı
Hadji Vasilis Petros (Rum)	
Karamanlis P.(Rum)	Keresteciler Sokağı
Karamanlis T.(Rum)	Keresteciler Sokağı
Maravias Elia(Yahudi)	Say Han
Mokas M. (Rum)	Boya Han
Saferas Anastasis (Rum)	Acem Han
Smirnios Yannis (Rum)	Keresteciler Sokağı
Theodoridis G. (Rum)	Tavernalar Sokağı
Tsirigotis Kosmas (Rum)	Keresteciler Sokağı
Vafeas Giorgis (Rum)	St-Georges Sokağı

⁴⁸⁷BOA, EV. d. 9883, s.3-9.

⁴⁸⁸BOA. MVL. 854/5.

⁴⁸⁹ Jacob De Andria, *Indicateur des Professions Commerciales Et Industrielles De Smyrne De L'Anatolie, Des Cotes, Des Iles etc. 1895*, s. 167; Jacob De Andria, *Indicateur des Professions Commerciales Et Industrielles De Smyrne De L'Anatolie, Des Cotes, Des Iles etc. 1896*, s.116.

Tablo 5: İndicateur des Professions Commerciales'deki Kayıtlara Göre İzmir'de Boyacılar (1895 ve 1896 yıllarına ait)

Boyacı İsmi	Buldukları Yer
Bodoris D.	Boyahane Sokağı
Caramanolis P.	Boyahane Sokağı
Caramantis Th.	Boyahane Sokağı
Chassis D.	Boyahane Sokağı
Consolo C.	Hastahane Sokağı
Georgini Joseph	Malta Sokağı
Maravias Elia.	Say Han
Metaxas S. C. ve M. Maris	Paterson
Mokas M.	Boyahane Sokağı
Saferas Anestas	Acem Han
Smirnios Yanis	Boyahane Sokağı
Thevastris C.	Tavernalar Sokağı
Tzirighotis Cosmas	Boyahane Sokağı
Vaféas Ghiorghis	Saint Georges Sokağı

Harita 10: Boya Han(Boyahane), Keresteciler Sokak

C. BOYAHANELERİN VE BOYA ÜRETİMİNİN VERGİLENDİRİLMESİ

1. Boyahanelerin Vergilendirilmesi

Boyacı dükkânlarından veya boyahanelerin içindeki esnaflardan alınan vergilere Müslüman veya Gayrimüslim diye farklı kira bedelleri konulmamıştır. Ancak İzmir'deki boyahaneler İstanbul'daki boyahaneler kadar devlete gelir getirmemektedir. Örneğin Evkaf-ı Hümayun'un 1769-1770 yıllarına ait bir senelik mahsulât ve ihracat defterine göre İzmir'deki boyahanelerin bir senedeki kira gelirleri 750 kuruştur. Bu gelir İstanbul'da Üsküdar'da bulunan bir basmahanenin yıllık kira bedeli ile aynıdır. Ancak aynı defterde İstanbul'da al boyacı karhanelerinden bir senede gelen kira geliri 6.000 kuruştur⁴⁹⁰.

Sultan Mustafa Han Laleli Çeşme Evkafı'na bağlı İzmir'deki boyahanenin 1774-1775 seneleri arasında 1 senelik vakfa aithâsılatı 750 kuruş⁴⁹¹ iken al boyacıların kiralari 500 kuruştur⁴⁹². 1785 yılında aynı vakfa bağlı İzmir'de *PenbeBoyacı Karhanesi* olarak belirtilen ancak burasının Kırmızı Rişte Karhanesi olması muhtemel olan boyahanenin yıllık 750 kuruş kira bedeli bulunmaktadır⁴⁹³. 1795 yılında İzmir'in Pınarbaşı köyünde olan Merhûm Hoca Atullah Efendi Evkâfı'na bağlı boyahanenin 5 kiracısının her birinden senelik 150 kuruş kira bedeli alınmaktadır. Bu kira bedelleri vakfa 750 kuruş gelir sağlamaktadır⁴⁹⁴.

1810 tarihindeki bir kayıttan Kırmızı Rişte Karhanesi'nin 8 esnafından senelik 1000 kuruş kira bedeli alındığı anlaşılmaktadır. Buna ek olarak boyahaneye bağlı olan dört parça bahçeyi de kiralamak isteyen boyacılardan yıllık olarak 200 kuruş ödeme yapmaları istenmiştir⁴⁹⁵. 1819'da ise boyahane önündeki aynı arsa; boyahanenin 8 esnafının her birine yıllık 120 kuruşa kiralanmıştır⁴⁹⁶. 1813 yılında

⁴⁹⁰ BOA. EV. HMH. d. 5704, s.3.

⁴⁹¹ BOA. MAD. d.22079, s.2; EV. HMH. d.5941, s.2.

⁴⁹² BOA, MAD. d.22079, s.4.

⁴⁹³ BOA, EV. HMH. d. 6501, s.3.

⁴⁹⁴ BOA, C. EV. 393/19914.

⁴⁹⁵ BOA, EV. HMH. LALE 5/144.

⁴⁹⁶ BOA, C. EV. 512/25857, s.2.

Kırmızı Rişte Boyacıları Karhanesi'ndeki dükkân sahiplerinin kira bedelleri şu şekildedir⁴⁹⁷:

Tablo 6:Kırmızı Rişte Boyacıları Karhanesi'nin hisse sahiplerinin kira bedelleri

	İsim	Tarih	Aylık Kira Bedeli (kuruş)
1	Nikola	1757	1250
2	Alice- Mariko- Zakir	1790	832
3	Dimitraki ve Nikolaki	1804	208
4	Yorgaki ve Tamahato	1804	208
5	Emine Hatun	1789	625
6	Muhammed-Hadice- Ümmügülsüm	1808	625
7	Bedros ve Hacod?	1800	625
8	Martin	1801	625
9	Zeliha Hatun	1812	625
10	Mukaddes Monla-Şakir Ağa- Hadice Hatun	1812	625
11	Nicolaki	1804	625
12	Dimitri	1804	625
13	Esseyid Ömer	1791	1250
14	Fatıma- Hadice- Zahide- Rabia	1812	1250

Yine, 1834-1835 yıllarında Karaosmanzade Hüseyin Ağa Vakfı'ndan Bergama'da Bal Pazarı'nda Yazıcıoğlu Hanı civarında bulunan bir adet boyacı dükkânının 80 kuruş kira bedeli bulunmaktadır⁴⁹⁸. 1836-1837 yıllarında aynı vakfa ait olan bu boyacı dükkânının kira bedeli değişmemiştir⁴⁹⁹. Aynı şekilde 1837- 1838 yılı kayıtlarında ve sonraki yıllarda tutulan kayıtlarda boyacı dükkânının kira bedeli

⁴⁹⁷ BOA, EV. HMH. d. 5080.

⁴⁹⁸ BOA. EV. d.10005.

⁴⁹⁹ BOA. EV. d.10429.

80 kuruş olarak kalmıştır⁵⁰⁰. Aynı vakfa bağlı olarak Bergama'nın Kınık Kasabası'nda da 36 kuruş kira bedeli olan bir adet boyacı dükkânı tespit edilmekle birlikte farklı yıllarda aynı boyacı dükkânı için tutulan kayıtlarda 36 kuruş kira bedeli aynı kalmıştır⁵⁰¹.

1831 yılına ait bir kayıt Kırmızı Rişte Karhanesi ve karhanenin önünde bulunan iplik kurutmak için kullanılan meydan ile ilgilidir. Karhanenin kiracıları olan 8 boyacı esnafının iplik kurutmada kullandığı bu meydanın kullanımı ile ilgili uzun süre sorunlar yaşanmıştır. Bu meydanyaklaşık olarak 40 m²(68.800 zirâ) olarak 8 parçadan oluşmaktadır. Karhanenin kiracıları olan 8 usta, karhane ve iplik kurutma meydanı için senelik ortaklaşa 750 kuruş kira bedeli ödüyorlardı. Karhanenin önünde denizden dolayı dolan bu arsanın 8 esnaf sahibine bağlı olarak kiralanması, *senelik 20 kuruş kira bedeli verilmesi, yaklaşık 3.30 m²(5742 zirâ) arsaya bina ve başka hiç bir şey inşa edilmemesi, arsanınbaşkalarıyla değiştirilmemesi* şartlarıyla, 1819 yılında vakıf tarafından gerçekleştirilmiştir⁵⁰².

11 Ekim 1832 tarihli kayıta Kırmızı Rişte Karhanesi önünde denizden dolayı kendi kendine dolan 1.000 hissedenden oluşan arsanın⁵⁰³ satışı daha önce idarece uygun görülmediği için gerçekleştirilememiş olmasına rağmen, 1837 tarihli defterde ise bu arsanın satışıylavakıf, 59 kişiden toplamda yıllık 2363 kuruş 22 para kira geliri elde etmiştir⁵⁰⁴. Ayrıca kişilerin verdiği kira bedeli arsanın büyüklüğüne göre değişmektedir. Fakat bir Müslüman ve bir Gayrimüslimin ödediği senelik kira bedellerinin miktarında ayırım bulunmamaktadır.

Kırmızı Rişte Karhanesi'nden bir esnaf daha önce ölmüştür. Ancak ödemesi gereken taksitler kalmıştır. Bu esnafın mirasçılarının sorumluluğu 26 Eylül 1827 tarihe kadar hesaplanmış olan 5.000 kuruşun vakfa eksiksiz ödenmesidir⁵⁰⁵. 27 Ekim 1827 yılındaki bir kayıta ise Kırmızı Rişte Karhanesi kiracılarından olan ve bir süre

⁵⁰⁰ BOA. EV. d.10665/2; EV. d. 10944/4; EV. d. 10945/2; EV. d. 11154/2.

⁵⁰¹ BOA. EV. d.10005/4; EV. d.10202/3; EV. d. 10429/3; EV. d.10665/3; EV. d. 10944/5; EV. d. 10945/3; EV. d. 11154/3.

⁵⁰² BOA, EV. d. 9102/326.

⁵⁰³ BOA, C. EV 512/25857.

⁵⁰⁴ BOA, EV. d. 9883, s.3-9.

⁵⁰⁵ BOA. EV. HMH. LALE. 1/7.

önce ölen Acı Karabet adında bir Gayrimüslimin ödemediği, 2 aya ait taksitler bulunmuştur. Bu Gayrimüslimin varisleri tarafından toplamı 10.000 kuruş olan taksitlerin Evkaf-ı Hümayun'a ödenmesi hususunda ödeme emri gönderilerek taksitlerin ödeneceğine dair onlardan taahhüt istenmiştir. Ancak varisler bu paranın 5.000 kuruşunu ödeyebilmiş geriye kalanı varislerden birinin bahanesi üzerine alınmamıştır. Bundan dolayı devlet bu paranın alınmasını yinelemiştir⁵⁰⁶. Başka bir kayıta bu Gayrimüslimin varislerinden birinin bu 5.000 kuruş olan gecikmiş taksiti ödediği tespit edilmiştir⁵⁰⁷. Buradan anlaşılmaktadır ki; Kırmızı Rişte Boyahanesi'nin bir aylık dükkân kiralama taksit bedeli 5.000 kuruştur.

Karşılaştırma olması açısından Ekim 1830'da Sultan Selim Han'ın Evkafı'na bağlı Üsküdar ve Selimiye'de bulunan bir adet boyacı karhanesi kira bedeli ise 960 kuruştur. Sultan Ahmed Han Vakfı'na bağlı İstanbul'da 4 adet Harir Boyacı Karhanesi ve karhane içinde 46 adet esnaf bulunan işletmenin kira bedeli 1.500 kuruştur⁵⁰⁸.

19 Ocak 1839 tarihli bir defterde Bergama'da Hatib Paşa Vakfı'na bağlı ekmekçi fırını ve külâhçı İbrahim'in bulunduğu yere sınır bir adet boyacı dükkânı kaydedilmiştir. Bu dükkânın 710 kuruşa Hacı Halil Ağa üzerine geçişi ve kira bedelinin 70 kuruş olduğu belirtilmiştir⁵⁰⁹. 1859 yılında devlet çalışanı olan Abdullah Bey'in İzmir'de al boyacılık yapan bir adet boyahanesinden senelik 500 kuruş kira bedeli alınmaktadır⁵¹⁰.

2. Boya Üretimini Vergilendirilmesi

Boya üretiminin vergilendirilmesi için boyacılığın boyahane bünyesinde yürütülmesi zorunlu değildir. Ancak bu durum yasak koyulmamış durumlarda geçerlidir. Genel olarak İzmir'de boyacılığın yapıldığı yerler konusunda kurallar bulunmaktadır. Ancak boyacılık İzmir'de yapılmaya başlanmadan önce bir dönem boyama işlemi yapılmak üzere iplikler, İzmir'den Edirne'ye gönderilmekteydi. Halil

⁵⁰⁶ BOA. EV. HMH. LALE. 1/8.

⁵⁰⁷ BOA. EV. HMH. LALE. 1/15.

⁵⁰⁸ BOA. EV. HMH. LALE. 2/61.

⁵⁰⁹ BOA. EV. d.10888, s.2.

⁵¹⁰ BOA, A.MKT. DV. 132/28; BOA, A. MKT. DV. 135/5.

Sahillioğlu'nun aktardığına göre işleyiş şöyledir: *İzmir'in pamuk ipliği Edirne'de kırmızıya boyanır. Bunlardan şimdi Fransa'ya büyük miktarda gönderilmektedir. Boyacılar yalnız Nisan- Kasım arası çalışır. Okka başına 40-45 para boyama ücreti alırlar. Ücret boyanmış pamuk ipliği ağırlığı üzerinden hesaplanır. Zira boyama ile ipliklerin ağırlığı %8-10 oranında artar. İşçiliğin mükemmelliği, hem boyacının hem tüccarın yararınadır. Pamuk ipliklerinin İzmir'den Edirne'ye gönderilip geri getirilmesi maliyetlerini %50 kadar artırmaktadır. Bu boyamanın sırrını bulmak için çok çalışılmış olmakla birlikte Fransa'da bunu keşfettiklerini ileri sürenler vardır. Yalnız boyadıkları iplikler iyi renk tutmadığı gibi boyalı iplikler de dönüp kıvrılmaktadır*⁵¹¹. Raporun tarihi belirtilmediği için bu durumun ne zaman gerçekteştiği tespit edilememiştir.

1882 yılında devlet İzmir ve çevresinde bulunan yerlerde boyahane bulunup bulunmadığını; bulunuyor ise ne şekilde idare edildiklerini öğrenmek istemiştir. Ancak yapılan araştırmalar sonucunda belediyeye bağlı olarak veya yed-i vahid usulü ile işletilen hiçbir boyahane tespit edilememiştir. Yalnızca Kuşadası'nda bulunan 5 adet boyacı dükkânının bir senelik kazancı 1502,5 kuruş olarak belirlenmiştir; bu meblağ üzerinden de dükkân sahiplerinin devlete temettü vergisi ödemekte olduğu bildirilmiştir.⁵¹².

İbrahim adında bir kişiye ait 3 adet boyacı dükkânı; bulunduğu bölgede eskiden beri al boya üretimini yapan tek yerdir. Ancak bazı esnafların bu 3 dükkânı zarara sokmasından dolayı devlet bu dükkânları Evkaf-ı Hümayun'a bağlamıştır. Karşılığı olarak her bir dükkân için 200 kuruş talep ederek; toplamda senelik 600 kuruş kira bedeli kararlaştırılmıştır⁵¹³. Bunun gerçekteşmiş olduğu vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır. Vakfa bağlı olarak; mahalle sakinlerinden El-Hac İbrahim Ağa'nın sorumluluğunda İzmir'de çarşı içerisindeki Leblebiciler Hanı içinde üç adet al boyacı gediği kira bedeli senelik 600 kuruştan 1859-1862 yılları için toplamda 4 yıllık 2.400 kuruş alındığı kaydedilmiştir⁵¹⁴. Karşılaştırma imkânı

⁵¹¹ Halil Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyılda Edirne'nin Ticari İmkânları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ankara 1968, S.13, s.67-68.

⁵¹² BOA, ŞD 1380/23.

⁵¹³ BOA, HAT. 547/27019.

⁵¹⁴ BOA. EV. d.10660/2.

bulmak açısından Aynı vakıf defterinde, farklı yerlere ait boyahane ve boyacı dükkânı kira bedelleri şöyledir⁵¹⁵:

Tablo 7:Farklı yerlerdeki boyacıların kira bedellerinin karşılaştırılması

Yer	Senelik İcar Bedeli(kuruş)	Alındığı Tarihler	Toplam İcar Bedeli(kuruş)
İzmir 3 Boyacı Dükkânı	200	1275-1278	(4senelik) 2.400
Edirne Boyahanesi	225	1271-1278	(8senelik)1800+450=2.250
Zağra-i Atik Boyahanesi	800	1260-1277	(18senelik)14.400
Filiba ve Malkara Boyahanesi	325	1257-1278	(22senelik) 7.150

D. İZMİR VE ÇEVRESİNDE BOYANAN ÜRÜNLER VE RENKLER

1745’li yıllarda İzmir’de Ser-Bölük Mehmed Efendi Vakfı’na bağlı boyahane ve Eminzâde Hacı Ahmed Ağa Vakfı’na bağlı boyahane al boya ve elvan boya boyanıp tokmaklanıyordu. Bu boyalarla da kirpas(kirbas-ı cedid)⁵¹⁶ diye tabir edilen yeni üretilmiş ham bez boyanıyordu⁵¹⁷.

Sultan Mustafa Han Laleli Çeşme Evkafı’na bağlı İzmir’deki boyahanesinde 1774-1775 senelerinde al boyacılar kırmızı renk üretmekteydi⁵¹⁸. 1776 yılındaki bir kayıttan edinilen bilgiye göre, Kırmızı Rişte Karhanesi’nde pamuk ipliği boyanıyordu; boyama yaptıkları renk kırmızı idi⁵¹⁹. Aynı boyahaneden 1785 yılına

⁵¹⁵ BOA. EV. d.10660, s. 1-2.

⁵¹⁶ Pamuklu veya keten dokuma bez; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul 1986, s.188.

⁵¹⁷ BOA. AE. SMHD. I, 42/2541.

⁵¹⁸ BOA, MAD. d.22079/8.

⁵¹⁹ BOA. C. BLD. 2/59.

ait bir defterdeki kayıttta da İzmir’de pamuk boyacı karhanesi şeklinde bahsetmektedir⁵²⁰.

1795 yılında Sultan Mustafa Han Evkafı’na bağlı Pavlo bahçesi içindeki boyahanedede ve Pınarbaşı’nda Ataullah Efendi Vakfı’na bağlı olan boyahanedede kırmızı iplik boyamacılığı yapılmaktaydı⁵²¹. İzmir’de Pir Mustafa Paşa Evkafı’na bağlı bir han içinde olan boyahanedede harir⁵²², ipek, iplik, kuşak, ihram, dizlik, astar ve destar gibi ihtiyaçların üretilip boyandığına 1800 tarihli bir belge şahitlik etmektedir. Ayrıca burada kırmızı, yağlı ve elvan bogasi⁵²³ boyaması yapılmaktadır⁵²⁴. 1802,1825 ve 1834 yıllarına ait her bir kayıttta, adı rişte olarak geçen iplikler; Sultan Mustafa Han Evkafı’na bağlı olan Kırmızı Rişte Karhanesi’nde kırmızıya boyanıyordu⁵²⁵.

1882 yılında; İzmir’de yaklaşık 10 dükkândan oluşan 1 adet boyahanedeki esnaf dışarıdan getirilen kirbasları boyamaktadır⁵²⁶. Bozdoğan’da ve Kuşadası’nda bez ve iplik boyandığı anlaşılmış olmakla birlikte; Çeşme’de zirâî eşyalar, Ödemiş’te mensucat, Bergama’da adî bez, ipek, çivîdî ve yeşil sarık, kırmızı kuşak gibi eşyalar, Yeni ve Eski Foça’da ise kuşak gibi ufak eşyalar boyanmaktadır⁵²⁷.

İzmir’in Kasap Hızır mahallesinde üretilip elvan boya yapılarak boyanan başka bir eşya türü de tülbentlerdir. Nitekim bu tülbentler basmahanede imal edilmektedir⁵²⁸.

Görüldüğü gibi daha çok iplik şeklinde iken boyama işlemlerinin yapıldığı anlaşılmış olsa da dokunmuş olarak da boyama yapıldığı görülmektedir. Buna bir

⁵²⁰ BOA, EV. HMH. d. 6501/2.

⁵²¹ BOA, C. EV 393/19914.

⁵²² Halil İnalçık, “İpek”, *TDVİA*, C.22, s.362-365.

⁵²³ Bogasi, İtalya’da ortaçağda bocassino diye ün yapan Yakınoğu'nun ince pamuklu kumaşdır. Lüks kaliteye kadar birçok çeşidi vardır. Beyaz ve renklisi vardır: Halil İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 özel sayısı, s.34.

⁵²⁴ BOA, C. BLD 123/6117.

⁵²⁵ BOA. C. BLD 5/231; BOA, C. EV 253/12879; BOA, EV. d.9883, s.3.

⁵²⁶ BOA, ŞD 1380/23.

⁵²⁷ BOA, ŞD 1380/23.

⁵²⁸ BOA. HAT. 1412/57469.

örnek de 19. yüzyılın başlarında İstanbul Çukurbostan'daki ipek dokumacılarının atölyelerinden Seetzen'in aktardığı bilgilerdir. Belirttiğine göre; beyaz ipek iplikten kumaşlar dokunup sonradan çeşitli renklere boyanmaktadır⁵²⁹.

E. BOYAHANELERDE KARŞILAŞILAN SORUNLAR

Osmanlılar, boyacıların uyması gereken hususları bir takım mesleki kurallara bağlayarak denetim altında tutmuştur. Ancak dönem dönem bu kural ve emirlere uymayan, sorun çıkaranlar olmuştur. Bu sorunlardan bazıları ve devletin sorunlara yaklaşımı bu başlık altında ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1678 yılına ait bir mühimme kaydında Tire'de yaşanan kaçak boyacılık sorunu aktarılmaktadır. Tire'de bulunan boyacı esnafının Denizli, Buldan, Hamid ve Manisa gibi çevre yerlerden getirilen kumaşları siyaha boyamakla geçindiklerini ancak kaçak boyacıların ortaya çıkıp bu kumaşları kaçak boyalarla siyaha boyamaları asıl esnaf olan Tire boyacılarının ekonomik zarara uğramalarına sebep olmuştur. Hükümde Tire boyacı esnafının kaçak boyalarla boyanmış olan kumaşların geri gönderilmesinin ricası yer almaktadır⁵³⁰.

İzmir kadısına 11 Ağustos 1725 tarihinde gönderilen bir hükümde sorun, İzmir'de bulunan bazı kişilerin mahallelerin aralarında kaçak boya imal edip, halka ve boyacı esnafının zanaatlarına zarar vermeleri idi⁵³¹. Bu kayıt boyahanelerin geçirdiği değişim hakkında bilgi vermektedir. Kayıttan anlaşıldığına göre bu tarihe kadar boyacı esnafı, zamanın Darphane-i Amire'de görevli olan el-Hac Ahmed'in İzmir Kalesi'ne çok yakın bir yerde deniz kenarında yeni inşa ettirmiş olduğu Boyacılar Karhanesi'nde bulunuyordu. Sadece boyacılık mesleği ile geçimini sağlayan, eskiden beri var olan ve belirli kişilerden oluşan bu boyacı esnafı burada al ve elvan boya boyayabilmek hakkınının kanunen ellerinde olmasını talep ederek zanaatlarının ve boya üretiminin bir düzene girmesini sağlamışlardır. 6 Kasım 1720 tarihinde verilen emirde, "İzmir'de olan boyacı esnafı yalnızca bu karhanede bulunup, işini burada yapacak, boyacılık karhanede mevcut olan esnaftan başka yerlere çıkarılmayacak, karhane dışındaki yerlerde eşya boyanmasına ruhsat

⁵²⁹ Ulrich Jasper Seetzen, *a.g.e.*, s.277.

⁵³⁰ BOA, MD 96/127-639.

⁵³¹ BOA, İE. DH. 30/2650.

verilmeyecek, al boya ve elvan boyalar yalnızca bu karhanede boyatılacak” şeklinde karar çıkmıştır⁵³². Bu sayede İzmir’de bulunan elvan boyacı esnafı ve al boyacı esnafı bir araya toplanmıştır.

1720’li yıllardan sonra bu kanunlara saygı gösterilmesi istendiyse de zaman içerisinde Boyacılar Karhanesi’nden ayrılan boyacılarla birlikte şehrin farklı bölgelerinde müstakilen türeyen boyacı dükkânları ortaya çıkmıştır. Bu durum, işinin ehli olmayan kişiler tarafından yapılmaya başlaması sorunu bir yana Boyacılar Karhanesi’nde bulunan esnafların da zarar etmesine sebep olmuştur. 2 Haziran 1734 senesine kayıttan boyacıların bu durumdan yakındığı anlaşılmaktadır. Kayıtta, 1720 senesinde çıkan emre dair bir hatırlatma söz konusudur. Nitekim 1727-1728 senesinde, İzmir’de Kestane Pazarı’nda yeniden inşa olunan caminin vakıf bölgesinde bu boyacı esnafının isteğiyle kendileri için yeni boyacı karhanesi binası inşa edilmiş, böylelikle önceden verilmiş olan nizamlar çerçevesinde esnafların tamamı burada sanatlarını icra etmeye başlamışlardır. Ancak iki al boyacı esnafı, burada da nizama riayet etmeyip, sözü edilen karhane dışında bazı yerlerde al boya yapmaya devam etmek istemiştir. Bunun üzerine kethüda ve yiğitbaşların sorumluluğuna şöyle bir emir verilmiştir: Elvan boyacı esnafı ile al boyacı esnafı aynı karhanede çalışacak, kendilerine mahsus olan Boya Karhanesi haricinde başka hiçbir yerde al boya üretilmeyecek ve boyama yapılmayacak, bundan sonra biri karhaneden çıkarsa ya da esnaflar karşılıklı olarak birbirlerinin işlerine karışırlarsa bunlara kethüda ve yiğitbaşı aracılığıyla ceza verilecek, bu karhanede al boyacı esnafı olan biri taşrada huzuru bozmayacak, şuan ki karhaneye mahsus olan esnafın hakkı, bundan sonra kendi mahalleri dışında başka bir mahale çıkmadığı ve verilen emre uygun davrandığı sürece yine kendilerinde kalacak ve devam edecek⁵³³.

20 Mayıs 1745 ile tarihlendirilen bir kayda göre ise yaşanan sorun şu şekilde aktarılmıştır: İzmir’de Ser-bölük Mehmed Efendi Vakfi’nden olan Boyacılar Hanı eski bir handır ve bu handa eskiden beri kirpas-ı cedit, al ve elvan boya boyanıp tokmaklanmaktadır. Eminzâde Ahmed Ağa Vakfi’nden olan Boyacılar Kârhanesi ise daha yakın zamanda yapılmıştır. İzmir’de olan Ser-bölük Merhum Mehmed Efendi

⁵³² BOA, İE. DH. 30/2650.

⁵³³ BOA, C. İKTS. 38/1870.

Vakfî müsakkafatından olan boyahane ile Merhum Eminzâde Hacı Ahmed Ağa Vakfî olan boyahanenin ustaları daha önce birbirleriyle anlaşmazlık yaşamıştır ve bu çekişmenin sonucunda bir emir çıkmıştır. Bu emre göre; boyacı esnafları tarafından, al ve elvan boya boyanması ile tokmaklanması işlemi bu iki karhanede de yapılacak ve emre karşı gelinmeyecektir. Ancak Eminzâde Ahmed Ağa Kârhânesi'nden İsa Beşe adında bir Müsliman esnaf, emre karşı gelmeye teşebbüs ederek, Ser-bölük Mehmed Efendi Kârhânesi ustalarından Derviş Ali'yi; ...*gelin bizim ile şerik olun...* Diye rahatsız ettiği için mahkemelik olmuşlardır. Bu olay üzerine bütün boyacılar; İzmir'de kirpas-ı cedid, al ve elvan boyayı Ser-bölük Mehmed Efendi Hanı'nda ve Ahmed Ağa Kârhânesi'nde boyayıp, tokmaklamak üzere anlaşmaya varmışlardır. Eminzâde Ahmed Ağa Kârhânesi'nden İsa Beşe ile Ser-bölük Mehmed Efendi Kârhânesi ustalarından Derviş Ali; Ser-bölük Mehmed Efendi Kârhânesi'nde zanaatlarını icra etmek üzere ortak olmuşlardır. Ser-bölük Mehmed Efendi Kârhânesi'nin ustaları, İsa'yı kandırarak ve kanunlara karşı çıkararak İsa'nın yeni bir dükkân açmasına vesile olmuşlardır. İsa'nın dükkân açtığı haber alınınca, bahsedilen dükkân içinde boyacılık zanaatı yapılmayacağı ve bir kişinin buna teşebbüsüne bile fırsat verilmeyeceği şeklinde emir çıkmıştır⁵³⁴.

1762 – 1763 tarihli bir başka kayıta 8 adet bahçeden oluşan Pavlo Bahçeleri adıyla bilinen arazi içerisinde, bir boyahane, bir kule, boya değirmeni, bahçıvan odaları ve meyve ağaçlarının olduğu bahçelerin daha önceden olduğu gibi yeniden vakfa ilhak edilmesi ile ilgili bir mesele aktarılmaktadır⁵³⁵. Bahsi geçen bahçeler daha önceden padişah hasları içerisinde görünmektedir. Bu bahçelerin 2'adeti bahçıvan tarafından kiralanmış ve içerisinde bahçıvanın idaresine ait bir kule, dört adet boyahane, bahçıvan odaları, başka kişiler veya ortaklık maldan bir adet boyahane, bir boya değirmeni ve başka binalar bulunmaktadır. Kayıttan zikredilen bu sekiz adet bahçenin, altısının, 1762 yılından hemen önce Laleli Vakfî tarafından ilhak olunduğu anlaşılmaktadır. Kalan iki adet bahçenin de vakfî gelirleri arasına geçirilmesinin buyrulması üzerine, memur Es-seyyid Elhaç Mehmed Tahir Ağa sorumluluğunda, bahçe içerisinde inşa edilmiş olan bir kule, beş adet boyahane, bahçıvan odaları, boya değirmeni gibi binaların toplam değeri olan 6.000 kuruş

⁵³⁴ BOA, AE. SMHD. I. 42/2541.

⁵³⁵ BOA, C. EV. 426/21564.

sahibi olan İbrahim Ağa'ya ödenerek satın alınmıştır. Sahibinin bunu kabul ettiğini müfettiş Es-Seyyid Mehmed Rakım Efendi de tasdik etmiştir⁵³⁶.

13 Ağustos 1775 tarihinde Fasulye Çeşmesi yakınında olan Boyacı Kârhânesi'nde kırmızı pamuk ipliği boyayan boyacı ustaları, kalfaları ve çırakları kendilerini koruma altına alan emri kaybetmelerinden ötürü yeni bir emir verilmesi hususunda yardım almak için idareye başvurmuşlardır. Boyahânenin kiracıları olan 8 usta, kalfa ve çıraklara, kendilerine ait mülkleri olmadığı sürece voyvoda, serdar ve gümrükçüler tarafından hiç bir suretle müdâhele edilmeyecek, rahatsızlık verilmeyecek şeklinde yeni bir emir verilerek himâye altına alınmışlardır⁵³⁷.

3 Şubat 1778'e ait bir kayıttan anlaşıldığına göre, İzmir boyacı esnafı boyahanelerinde boyacılıkta kullandıkları şapı devlete ait olan şaptan satın aldıkları halde mültezimleri kanunlara aykırı davranmışlardır. Eğer bir daha bu kanuna karşı gelirse ve devlete ait şap yerine Karahisar şabı, siyah boya ya da zac-ı kıbrıs kullanırlarsa 15.000 kuruş ödemeye razı olacaklarını taahhüt etmişlerdir⁵³⁸.

16 Mart 1795 tarihinde İzmir Kadısı'na gönderilen kayıt ise merhûm Hoca Ataullah Efendi Vakfı'na bağlı Pınarbaşı köyünde yer alan 1 adet boyahaneyi kullanan boyacı ustalarının boyahanedeki hisseleriyle ilgilidir. Belirtildiğine göre 1795 tarihinde, İzmir'de ve civarında yalnızca iki boyahanedeki kırmızı iplik boyacılığı yapılmaktadır. İlki Pavlo Bahçesi içinde olan boyahane ki bu boyahane İstanbul'da Laleli Çeşme yakınlarında olan Sultan Mustafa Han Vakfı'na bağlı Kırmızı Rişte Karhanesi'dir. İkincisi ise, İzmir'in Pınarbaşı köyünde bulunan boyahânedir. Bu boyahane de Merhûm Ataullah Efendi vakfına bağlı olmakla beraber diğer boyahanedeki daha eskidir⁵³⁹.

Pınarbaşı'nda bulunan bu boyahanedeki hisseleri olan; Kapucı-zade Seyyid Süleyman Emin, Tapu veled-i Aleksandiri, Tanaki veled-i Anton, Yorgi veled-i Tanaş ve Dimitri veled-i Yani isimlerindeki boyacı ustaları emirlere uymayanları bildirmek ve dış müdâhaleleri engellemek hususunda kanunlardan yardım

⁵³⁶ BOA, C. EV. 426/21564.

⁵³⁷ BOA, C. BLD. 2/59.

⁵³⁸ BOA, AE. SABH. I. 146/9915.

⁵³⁹ BOA, C. EV 393/19914.

maksadıyla müracaatta bulunmuşlardır. İsimleri zikredilen beş Gayrimüslimin ricası üzerine kendi idarelerinde kullanmalarına izin verilen bu boyahane Latîf-zade Es-seyyid Ahmed Efendi'nin işletmesindedir. Boyahane bu işletmeciye asıl miktarını aşmamak(*mikdâr-ı aslisini tecâvüz eylememek*) şartıyla verilmiştir. Bu emre binaen kârhânenin boyacıları, içlerinde Müslüman Abdullah Efendi adında bir ustanın da olduğu sekiz usta yakılarak, burayı işleten Abdüllatif oğlu Es-seyyid Hacı Ahmed'i boyahaneyi genişletmek suçuyla şikâyet etmişlerdir.

Merhûm Ataullah Efendi Vakfı idaresine memur edilmiş olan Mehmed Nurullah Efendi; bu işletmecinin boyahanenin hududuna uygun kalıp kalmadığını öğrenmek için Pınarbaşı köyünün ihtiyar ve vasıflı Müslüman halkını sorgulamıştır. Sorgulama neticesinde; boyacı ustalarının bu ihbarı gazezlerinden dolayı yaptıkları ve yanlış haber verdikleri açığa çıkmıştır. Bunun üzerine işletmecinin boyahane yaptırdığı(*boyahane ihdâs eyledi*) suçlamasının aklanmasıyla birlikte 1778 tarihinde işletmeci Es-seyyid Hacı Ahmed'in eskiden olduğu gibi boyahanenin sınırlarında değişiklik yapmadığı(*kemâ-fi's-sabık mikdâr*) sürece sanatına müdahale edilmeyeceği ve İzmir ile çevresinde boyahane kârhânesi kurulmayacağı emri verilmiştir. Pınarbaşı'ndaki bu boyahanedeki ustalar için ise; eskiden beri olan şart ve kanunlarına uymaları, kanunlara karşı gelmemeleri için 13 Mart 1779 tarihli emir verilerek sorun çözüme ulaştırılmıştır⁵⁴⁰.

27 Kasım 1800 tarihiyle kayıtlara geçen başka bir sorun ise İzmir'de Gayrimüslim elvan(renkli) boyacı esnafları içinde meydana gelmiştir⁵⁴¹. İzmir'de her sene elvan boyacı taifelerine 260 kantar şap verilmesine dair kanun vardır. Sorun şudur ki; bu bahsedilen elvan boyacı taifesi, devlete ait olan şapı(eczâ-yı şap) almak yerine zâc-ı kıbrıs diye tabir edilen maddeyi almıştır. Bu madde ile yapılan boyamalarda halkın eşyalarını zarara uğratmalarından başka bir madde kullandıkları ortaya çıkmıştır ve bu durum soruna sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine çıkan emre göre;

- Her sene için almış oldukları 260 kantar şapı, 1765 ve 1766 senelerine ait sayarak, iki senelik 520 kantar şap elvan boyacı taifesine dağıtılacak.

⁵⁴⁰ BOA, C. EV 393/19914.

⁵⁴¹ BOA, C. BLD 123/6110.

- Bundan sonra zâc-1 kıbrıs denilen eczânın kullanımı yasaklanıp, bu madde ortadan kaldırılacak.
- Bu karışıklıktan dolayı şap satışı koruma altına alınacak.
- Elvan boyacı taifesine verilecek olan 520 kantar şapın dağıtımından sonra akçesi tahsil edilecek, tahsil süresini uzatmasına imkân verilmeyecek.
- Bu emirlere tek bir kişinin bile karşı gelmesine fırsat verilmeyecek. Şeklinde emir verilmiştir. Bu madde boyacılıkta yasaklanmış olmasına rağmen 2 adet zâc-1 kıbrıs taşıyan İngiliz gemilerinin 1819'da İzmir limanına geldiği görülmektedir⁵⁴².

27 Kasım 1800 tarihindeki bir kayıta; devlet denetiminde olan, Merhum Pir Mustafa Paşa Evkafı'na bağlı bir han içerisinde, eskiden beri var olan boyahanenin ustalarının dile getirdiği sıkıntılar aktarılmıştır⁵⁴³. Buboyahanenin esnafları toplamda 9 esnaftan oluşmaktadır ve tamamı gayrimüslimdir. İçlerinden 4 Gayrimüslim esnaf bu boyahanenin ustabaşısıdır. Sorunu kadiya bildiren de bu ustabaşılardır.

Pir Mustafa Paşa Evkafına bağlı olan boyahanedeki bu esnaftan başka İzmir içinde ve çevresinde Bölükbaşı Hanı ve Eminzade karhanesi dışında kırmızı, yağlı ve elvan boğası boyama yapan yoktur. Pir Mustafa Paşanın evkafına bağlı olan bu boyahanedeki esnafların; harir, ipek, kuşak, astar ve destar(sarı), ihram, dizlik ve benzer bilinen ihtiyaçları üretip, boyaması eskiden beri bu esnafın elindedir. İzmir'in nahiyeleri olan Urla, Bornova ve köylerinde boyacı dükkânı açılması vakfi zarara uğratacağından Pir Mustafa Paşa Evkafı'na bağlı boyahane, Bölükbaşı hanı içindeki boyahane ve Eminzade karhanesi dışında boyacı dükkânı açılması yasaktır.

Pir Mustafa Paşa Evkafı'na bağlı bu boyahanenin boyacı ustaları olan Acı Kostantin, Acı Kosta, diğer Kostantin, Acı Yorgi ve bu esnaftan olan başka Gayrimüslimler kadiya gelip İzmir'de ve çevresinde baş gösteren boya üretimi ve eşyaların boyanması ile ilgili duruma bir düzen gelmesini istemişlerdir. Yasaklara karşı gelenlere hadlerini bildirmek için harekete geçen esnaf durumu idareye bildirmiştir. Boya üretimi ve boyama işinin; vakfa bağlı olan bu boyahane esnafına

⁵⁴² Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz Münâsebetleri I(1580-1838)*, s. 131.

⁵⁴³ BOA, C. BLD 123/6117.

mahsus olmasına rağmen Urla'da bazı Gayrimüslimler emre karşı gelerek boyahane kurmuşlardır. Kanunlara karşı çıkarak yasak olan boyayı üretip boyamayı yapıp boyacı dükkânı açan Gayrimüslimlerden biri Dimitri, elvan boya üreten Yani ve Anton adındaki Gayrimüslimlerdir.

Boyahanenin boyacı ustaları olan ustabaşı Acı Kostantin, Acı Kosta, diğer Kostantin, Acı Yorgi kadiya gittiklerinde; boyama işi kendilerine mahsus olan eşyaların İzmir çevresinde Bornova, Urla ve civarındaki ilçelerde boyanıp sonra yine İzmir içine götürüldüğünü bildirmişlerdir. Bu durumun kendilerinde ve vakıfta hem haksızlığa hem de zarara sebep olduğunu bu Gayrimüslimlerin buldukları yerden uzaklaştırılması gibi bir ceza ile cezalandırılmasını istemişlerdir. İçinde bulunulan zamanı gözeterek, bu kişilerin söyledikleri açıklamalar üzerine bahsedilen hana mahsus olan boyahane esnafından başka bir mahalde dükkân açmamak, harir, ipek, kuşak, ihram, astar ve destar boyamamak şartı kadı tarafından taahhüt edilmiştir. Bundan sonra emre karşı gelmeye cesaret edenlere haddinin bildirilmesi hususunda emir çıkarılmıştır.

Emirlere karşı gelenlere verilen cezalar çok çeşitli olmuştur. Daha önce İzmir içinde bu boyahaneden başka bir mahalde harir, iplik boyaması yaparak emre karşı gelen, al boyacı esnafından Ali bin Ahmed ceza olarak hapsedilmiştir. Mart 1761 tarihinde ise verilen emirlere aykırı hareket edip boyamaktan kaçanlara sürgün yapılması gerçekleşmiştir. Ve yine Nisan 1775 tarihli bir haberde bu boyacı esnafından olmayıp kendi evinde kırmızı boya ile kuşak, ihram, şal, göğez ve al boyadığı için kanunlara aykırı hareketin meydana gelmesi sonucu sürgün kararı çıkmıştır. Başka bir örnek de Fasulye Çeşmesi bölgesinde olan boyacı esnafı, Pir Mustafa Paşa Evkafı'na bağlı olan bu handa olan kişilerle birlikte kırmızı iplik işlemesi üzerine nizamın şartlarına riayet etmeme, boyahane kurup boyama yapma suçundan İbrahim ile Musa Yahudi adındaki kişiler için 1761-1762 yıllarında para cezası uygulanmıştır.

Rusya halkından olan Andrey, Dimitri, Mihalin, Nikola, Anton, Vasi, diğer Nikola, ... Türko ve Yani isimlerindeki Gayrimüslimler önceden beri olan kanun emirlerine karşı çıkmalarından dolayı durdurulmaları ve ortadan kaldırılmaları hususunda 17 Ağustos 1787 tarihinde bahsi geçen esnafın istekleri üzerine yeni

baştan bir emir çıkmıştır. Kanun şartları şöyledir; “*bahsedilen hana mahsus boyacı esnafından başka bir mahale dükkân açılmaması herkesçe anlaşılın ve şayet emre karşı gelmeye cesaret eden olur ise hadlerinin bildirilip cezalandırılacaktır.*”.

7 Nisan 1789’da cülus-ı hümayun gerçekleşmesi sebebiyle 20 Ekim 1790 tarihinde bu kanunun yenilenmesi, yeni baştan emir verilmesi gerekmiştir. Bu emre göre; “önceden kayıtlı olan şartlarda olduğu gibi bahsi geçen hanın içerisindeki boyacı esnafından başka boyacı dükkânı açılmayacak, harir, ipek, kuşak, ihram, astar ve destar boyanmayacak, boyayan idareye bildirilecek ve emre karşı çıkmaya cesaret edenler cezalandırılacak” şeklinde herkese sıkı bir emir verilmiştir. Böylece boyahaneye mahsus eşyaların boyanmasının İzmir ve çevresinde düzeni korunmaya uğraşmıştır.

11 Mart 1802 tarihinde Laleli Çeşme yakınında bulunan Kırmızı Boyacılar Karhanesi’nde yaşanan bir dava ile ilgili kayda rastlanmaktadır⁵⁴⁴. Buna göre; sekiz usta tarafından işletilen karhanenin taksim işlerini yürüten ve nizâmlarını koruyan Taksimci Mehmed Efendi ibn-i Mustafa’dır. Kasab Hızır mahallesinde oturan Moskovalı Nikola Hoba, Yelşe Manço ve Paskaloviç isimli tüccarlar bulunmaktadır. Bu tüccarlar tercümanları ile birlikte meclis-i şere gelip müracaatta bulunmuşlardır. Bu müracaatlarında, karhanede dört beş seneden beri boyanan yaklaşık 0.12 metre(1059 arşın) rişteyi Avrupa’ya gönderdiklerini, ancak 3170 vukıyyenin(kıyye) eksik geldiğini ellerindeki belgeyle açıklamışlardır. Bu davada bulunanlar, Taksimci Mehmed Efendi, Yazıcı Hirebet, daha önce karhanede esnaf iken sonradan dükkânını başkasına devretmiş olan Bedros, sekiz usta, yiğitbaşları ve kethüdarları Elhac İbrahim Ağa’dır.

Bu Moskovalı tüccarlar, karhanede görevli olan Taksimci Mehmed Efendi ve Yazıcı Hirebet’in kayıtsızlığından dolayı Bedros zamanında eksik gelen pamuk riştelerinin kalan kısmının tedarik edilmesini istemişlerdir. Bununla ilgili olarak; Taksimci Mehmed Efendi ve Yazıcı Hirebet verdikleri cevapta, “bizler karhanenin denetimine memur bulunmaktayız. Her bir usta; karhanede pamuk rişteleri odasına teslim edilen miktarı boyadıktan sonra sahibine tamamen teslim eder, karhanede

⁵⁴⁴ BOA, C. BLD 5/231.

bulunan bir kimsenin tüccarın riştelерini çalması görülmüş bir şey değildir ve mümkün değildir.” diye belirtmişlerdir.

Sorgusundan sonraki cevabında Bedros ise; “taksim odasından benim sorumluluğuma boyanmak için verilen tüccar taifesinin riştelерini boyadıktan sonra sahibine eksiksiz bir şekilde teslim ettim, çalmadım.” şeklinde inkâr etmiştir. Birbirinden dâvâcı olarak mahkemeye başvurmak için gelen Moskovalı tacirler Nikola, Hoba, Yelşe Manço, Paskaloviç ve Mosko tercümanı Kañçılara Tomyan; “bizim Taksimci Mehmed Efendi ve Yazıcı Hirebet ile asla ve kat'a da'va ve hakkımız yoktur” diye bildirmişlerdir. Karhanenin sabıkalı ustalarından olan suçlanan Bedros 5.000 kuruş ödeme yapması karşılığında davanın sonlanacağı teklifini kabul edip bu meblağı ödemeye razı olmuştur. Bu sayede anlaşmazlık çözüme ulaşmıştır.

Bu gibi olaylar Laleli Vakfı'na bağlı İstanbul'daki boyacılar arasında da yaşanmaktadır. Örneğin, 3 Temmuz 1815 tarihli bir kayıtta, boyacı esnafının 60.000 kuruş kazancının 20.000 kuruşu birkaç Gayrimüslim boyacı esnafı tarafından çalınmıştır. Bundan dolayı da sürgünle cezalandırılması söz konusu olmuştur⁵⁴⁵.

Kırmızı Rişte Kârhanesi'nde sürekli olarak üretilen kırmızı riştenin yapımında harcananlardan ihracat sonrasında kalan fazlalıklar daima 7 esnaf arasında paylaşılmaktadır. Ancak karhanenin kiracılarından birkaç usta; birkaç seneden beri tüccar için işledikleri bu düzenin bozulduğunu, sermayeleri karşılığına bir akçe göndermediklerini İstanbul'a gelerek 26 Ekim 1825 tarihinde idareye bildirmişlerdir⁵⁴⁶.

1831 yılına ait bir kayıttan anlaşıldığına göre; Kırmızı Rişte Karhanesi ve karhanenin önünde bulunan iplik kurutmak için kullanılan meydan Kırmızı Rişte Karhanesi'nin 8 esnafı olan ustalar tarafından işletilmekteydi. Bu meydan daha önce hesaplanmış olan yaklaşık 40 m²(68.800 zirâ) olarak 8 parçadan oluşmaktaydı. Karhane ve meydan için her sene yıllık olarak verilen belirlenmiş bir kira bedeli vardı ki bu bedeli ustalar aralarında ortaklaşa ödüyorlardı. Bu kira bedeli 750 kuruş idi. Karhanenin esnaflarından Hacı Ahmed ve Halil adındaki ustalar iplik kurutma

⁵⁴⁵ BOA, C. ADL 56/3402.

⁵⁴⁶ BOA, C. EV 253/12879.

meydanını kendileri sahiplenip diğler 6 ustaya kullandırmayınca duruma Kırmızı Rişte Karhanesi'nin Taksimcisi olan Şerif Ali el koymuştur. Taksimci Şerif Ali bu meydanın 8 esnafın arasında ortaklaşa kullanılmasına çaba harcamıştır ancak durum çözüme ulaşmamıştır. Bunun üzerine Taksimci devletten bu konunun çözüme ulaşması için bir emir istemiştir. Yönetim; ustaların kendilerine ait gösterip başkasına kullandırmadığı bu meydan denilen yerin denizden dolan kiracıların kiraladığı arsa mı yoksa kendilerinin sahip olduğu başka bir yer mi olduğunu anlayamadığı için konunun çözümü İzmir voyvodası olan Tahir Bey'in sorumluluğuna verilmiştir⁵⁴⁷.

Devletin bir çalışanı olan Abdullah Bey'in İzmir'de bir adet al boya boyahanesinin senelik 500 kuruş devlete ödeme yapması gerekirken; 1856 senesinden 1859 yılına kadar 4 senelik toplamda 2000 kuruş kira bedeli ödenmediği için bu paranın ya boyahaneyi kiralayan kimse tarafından ya da boyahanenin asıl sahibi tarafından ödenmesi gerektiği kayıtlara bir sorun olarak yansımıştır⁵⁴⁸.

İbrahim adında bir kişinin İzmir'de bulunduğu mevkide sahip olduğu üç bab boyacı dükkânlarında eskiden beri al boya üretimi yapılmaktadır. Bu dükkânlar haricinde başka dükkânlarda boyama yapılması yasak iken bazı esnaflar gizlice al boyama yaparak İbrahim'e haksızlık yapmışlardır. Bunun üzerine evkaf memuru duruma müdahale ederek bu haksızlığa uğrayan dükkânları Evkâf-ı Hümayûn'a ilhak ederek sorunu çözmüştür⁵⁴⁹.

⁵⁴⁷ BOA, EV. d. 9102/326.

⁵⁴⁸ BOA, A.MKT. DV. 132/28; BOA, A. MKT. DV. 135/5.

⁵⁴⁹ BOA, HAT. 547/27019.

F. SENTETİK BOYA DÖNEMİ

Boyacılık tarihinde büyük bir değişim ve yeni bir devir başlaması, ilk kimyasal boya olan Prusya mavisinin 1704 yılında keşfedilmesi ile olmuştur. Bunun devamında ise 1740 yılında Bartın, İndigo'yu kükürt içinde eriterek indigo karmenini bulmuştur⁵⁵⁰. Ancak doğal boyacılığa asıl darbe bu gelişmeler sonrasında olmuştur.

19. yüzyılda ünlü bir Alman kimyacı August Wilhelm Hoffmann'ın öğrencisi olan William Henry Perkin Londra'da kimya okulu laboratuvarında girdiği bir deneyin bozulması sonucu çıkan koyu renkli çözeltinin ipekli bir kumaş parçasını eflatun rengine boyadığını fark ederek ilk anilin boyayı rastlantı sonucu bulmuştur. Eflatun renkli anilini 1856 yılında ticari olarak üretmeye başlamıştır. Başlangıçta anilin üretiminde kullanılan maddelerin az bulunması boyanın pahalıya mal olmasına sebep olsa da kısa bir süre sonra anilinin kömür katranından da elde edilebildiği öğrenilmesiyle türetilen renkler çeşitlendirilmiştir. Bunu Hoffmann'ın 1856'da ürettiği anilin kırmızısı izlemiştir⁵⁵¹.

Sentetik boyarmaddelere anilin boyalar da denilmesinin sebebi, ilk sentetik boyarmaddelerin anilinden elde edilmesidir. 1860 Bayer indigo'yu bulmuş, 1868 yılında Alman kimyacılar Giraber ve Liberman kökboyanın boyama özünü oluşturan alizarini sentetik olarak üreterek doğal bir boyarmaddenin bütünüyle kimyasal yol ile elde edilmesinin ilk örneğini ortaya koymuşlardır. 1880'de ise indigo ilk kez sentetik olarak yapılmıştır. Ancak ekonomik olarak üretimi 20 yıl kadar sonra gerçekleşmiştir. 1884 yılında Biottiger pamuğu mordansız olarak doğrudan boyayan direkt boyarmadde olan kongo kırmızısını kimyasal olarak elde etmiştir. Boyacılık tarihindeki bu kimyasal boyaların bulunması ve bunların tekstile ve tekniğe uygulanması dünyada ve Türkiye'de bitkisel boyalara olan talebi giderek

⁵⁵⁰ Hürrem Sinem Şallı, "Halı ve Kilim İpliklerinin Boyanmasında Kullanılan Renkler ve bu Renkleri Veren Bitkiler", *e-Journal of New World Sciences Academy* 2011, Volume: 6, Number: 4, Article Number: 3C0086, s. 468.

⁵⁵¹ Eyüboğlu, Okaygün, Yaraş, *a.g.e.*, s. 19.

azaltmıştır⁵⁵². Kimyasal boyaların yayılması, Anadolu'ya ve özellikle İzmir'e ulaşması zaman almış olsa da nihai sonucu değiştirmemiştir.

1803'te İstanbul'da basmacı atölyelerinin bünyesinde gerçekleştirilen boyacılık konusunda bilgi veren Almanyalı bir tıp doktoru olan Ulrich Jasper Seetzen yaptığı Doğu yolculuğu sırasında gördüklerini şu şekilde aktarmıştır:

“İstanbul'da Atmeydanı yakınında bir mahzende 50 kadar ipek bükme atölyesi bulunmaktadır. Bunların sahipleri Türk, Ermeni ve Rum halkındandır. Mahzenin aşağı katında pamuklu basma atölyesi bulunmaktadır. Beyaz pamuklu kumaşlara desenlerin basıldığı bu atölyede 4-5 yaşlarındaki çocuklar bile boyaları karıştırarak işçilere yardımda bulunmaktaydı. Basma yöntemleri ve şekiller bizde olduğundan farksız. Odalar ikinci katta. Her fabrika sahibinin burada bir odası var ve istediği sayıda çırak çalıştırma hakkına sahip. Sadece ustaların sayısı saptanmış. Kullanılan boyalar has olmamakla birlikte renkler gayet canlı ve basılan motifler çok çeşitli, zarif ve büyük bir kısmı da zevkli. Atölye sahipleri her ay devlete belirli bir kira ödüyorlar. Bu meblağ her pamuklu basma için saptanmış olan bir çeşit vergi yerine geçiyor.”⁵⁵³.

Buradan anlaşılmaktadır ki 19. yüzyılın başlarında İstanbul'da sentetik dönem başlamıştır. Bununla birlikte 19. yüzyıla girerken Avrupa'nın gerçekleştirmiş olduğu sanayi devriminin olumsuz etkileri artmıştır. Kendisini teknolojik olarak yenileyemeyen Osmanlı Devleti'nin sanayi kollarının rekabette gerilemesinde ve çökmesinde sanayi devriminin etkisi birinci derecede önemli rol oynamıştır. Osmanlı yöneticileri bu olumsuz etkinin karşısında çeşitli önlemler almaya ve sanayileşmeye çabalamışlardır. Osmanlı'da küçük el sanatlarına dayalı, geçimlik küçük ölçekli sanayiden fabrikalı seri üretime geçiş 19. yüzyılda başlamıştır⁵⁵⁴.

Tanzimat dönemi devlet adamları sanayi güçlendirme operasyonu adı ile çeşitli çalışmalar yapmışlardır. Bu çabalar; devletçi politikaların ağır bastığı birinci

⁵⁵² Hürrem Sinem Şallı, “Halı ve Kilim İpliklerinin Boyanmasında Kullanılan Renkler ve bu Renkleri Veren Bitkiler”, *e-Journal of New World Sciences Academy* 2011, Volume: 6, Number: 4, Article Number: 3C0086, s. 468; Eyüboğlu, Okaygün, Yaraş, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁵⁵³ Ulrich Jasper Seetzen, *a.g.e.*, s. 159.

⁵⁵⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *a.g.m.* s. 717, 719.

dönem yani 1840-60 yılları arası ve özel sektör oluşturma çabalarının uygulanmaya koyulduğu 1860-70 yılları arası ikinci dönem olarak değerlendirilmektedir. Her iki dönemde de sanayiye geliştirmek için çeşitli teşebbüslerde bulunulmuştur. İstanbul'da önce özel kişilerce kurulan daha sonra 1845 yılında devlet yönetimine geçen Hereke fabrikası bunlardan biridir. Fabrikanın Ege Bölgesi'nde halıcılığıyla ünlü Gördes ve Demirci'den getirilen ustalarıyla halı kısmı açılmıştır. Sonraki yıllarda çuha ve fes kısmı da açılan bu fabrika 1918 yılında Maliye Nezaretine, 1925'te Sanayi ve Maadin Bankasına, aynı yıl içinde Sanayi Ofisine oradan da Cumhuriyet döneminin sanayi atılımlarının temelini oluşturmak üzere kurulan Sümerbank'a bağlanmıştır. Ürettiği halılarla dünyaca ün yapan Hereke fabrikası, 1990'lı yıllarda Sümerbank'ın özelleştirilmesi ile ulusal ve tarihsel bir değer olarak korunmuş, TBMM Milli Saraylar yönetimine bağlanarak ünlü halı ve ipekli dokumalarını üretmeye devam etmektedir⁵⁵⁵.

Özel teşebbüs fabrikalaşması eğiliminde ise Osmanlı sanayisinde en eski ve köklü bir geçmişe sahip olmasından dolayı dokumacılık, ilk alan olmuştur. Ancak yerli girişimcinin az olması, sermayesiz veya deneyimsiz olunması nedeniyle özel teşebbüs fabrikaları daha çok yabancıların elinde toplanmıştır. Buna İzmir'de Abbot ailesinin 1861 yılında kurduğu müslin boyama ve basma fabrikası örnek olarak gösterilebilir. Bu fabrikanın kurulmasına yerli esnafın karşı çıkması fabrikanın kapanması ile sonuçlansa da Ege bölgesinde bu ve benzeri çoğu İngiliz'lere ait 20'ye yakın iplik boyama fabrikası bulunmaktaydı⁵⁵⁶. İzmir'de gerçek endüstri, 1885 yılında biri Darağaç'ta Şark Sanayi ismiyle kurulan, diğeri Halkapınar'da Pamuk mensucat ismiyle kurulan iki pamuklu kumaş dokuma fabrikası ile başlamıştır; boya endüstrisinde sentetik dönem bu dönemlerden başlayarak yayılmaya başlamıştır⁵⁵⁷. 1800'lerin sonlarında Bergama'da ise 9 adet buharla çalışan pamuk fabrikası vardır⁵⁵⁸.

Sentetik boyaların özellikle İzmir'de üretimde yoğun olarak yer alması halı dokumacılığı ile yakından ilgilidir. Anadolu'nun önemli liman şehirlerinden olan

⁵⁵⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *a.g.m.* s. 719, 723.

⁵⁵⁶ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *a.g.m.* s. 725-726.

⁵⁵⁷ Cemal Saran, *İzmir*, İzmir 1973, s. 103.

⁵⁵⁸ Ali Saib, *a.g.e.*, s. 287.

İzmir'de ve çevresinde gelişen sanayi dallarından halı dokumacılığında özellikle 19. yüzyıldan itibaren büyük gelişmeler izlenmiştir. Osmanlıların genelinde, özellikle 18. yüzyılın ortaları ve 19.yüzyılın başlarından başlayarak ticarete halı ihracatında çok önemli artışlar olmuştur. Anadolu'da işgücünün ucuz olması ve hammaddenin bol bulunması dolayısıyla Batılı halı tüccarları Osmanlı topraklarında ticaret yapmayı seçmiştir. İhraç edilecek olan halılar, halı dokuma merkezi olan Batı Anadolu'da ve özellikle de halı dokuma işinde bir merkez konumunda olan İzmir'de üretilmiştir. Aynı zamanda ihracatının çoğu da İzmir'den yapılmıştır. 1870'lerden başlayarak ihraç edilen halıların kıymeti her geçen yıl katlanarak artmıştır. Nitekim 1850'de talebin çok fazla artmasından dolayı sanayide kaliteyi korumakta güçlükler başlamıştır. Özellikle düğümleme ve boyamada sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu durum da halı üretiminde değişikliğe gidilmeyi gerekli kılmıştır⁵⁵⁹.

İzmir'de halı üretiminde kullanılan renklerin başında gelen kırmızıyı doğal yollar ile kökboyadan, İngiltere ve Fransa'dan ithal edilen karmen rengini ise koşnilden sağlamışlardır. Bu renklerin yanı sıra çivit mavisini İngiltere ve Doğu Hindistan'dan ithal edilen indigodan elde etmişlerdir. Ancak İzmir halısına rağbet ve talebin oldukça artması, işçi ücretlerinin yükselmesi, boya fiyatlarının artması ile birlikte halıların da fiyatı üçte bir oranında artmıştır. Bu yüzden fabrikasyon üretim yapanlar maliyeti düşürüp daha fazla satış yapabilmek amacı ile üretilen iplerin boyanmasında yetersiz kalan ve çok zaman alan bitkisel boyaların yerine kimyasal boya kullanımını teşvik ederek anilin boya kullanmaya başlamıştır. Ancak canlılığın kaybolması üzerine üreticiler İzmir halısının sahip olduğu üne zarar vermemek için bu yöntemden vazgeçerek eski yöntemlerine dönmüşlerdir⁵⁶⁰. Tüccarların anilin ve sentetik boyaların kullanımı ile ilgili gerekli bilgileri her zaman verememesi okuryazar olmayan köylülerin bu boyaları kullanmasında sorun yaratmıştır⁵⁶¹.

Bazı boya hammaddelerinin 1883 tarihli kayda göre İzmir rıhtımındaki fiyat çizelgesi aşağıdaki tabloda (Tablo 8) görüldüğü gibidir⁵⁶². Bu durum doğal bitkisel

⁵⁵⁹ Donald Ouataert, "Sanayi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Editör. Halil İnalçık, Donald Ouataert, C.2, İstanbul 2004, s.1028.

⁵⁶⁰ Karl Von Scherzer, *a.g.e.* s. 101-102.

⁵⁶¹ Donald Quataert, *a.g.e.* 2002, s. 29.

⁵⁶² TNA. FO. 195/2030, s. 3, 6, 9, 16.

boyacılık için gerekli hammaddelerin sentetik boyalara bu dönemlerde de direndiğini göstermektedir. Üreticiler bu ürünleri yetiştirmekten vazgeçmeyerek satışlarına devam etmektedirler.

Tablo 8: Bazı boyar maddeler için İzmir rıhtımı tarifesi(1883)

Kökboya	Kantarı	20 para
Şap	Kantarı	10 para
Kırmızı (Cochenille)	Sandığı	1 kuruş
Ceviz Ağacı Kabuğu	Kantarı	20 para 1 kuruş
Mazı	Çuvalı	1 kuruş
Cehri	Çuvalı	20 para 1 kuruş
Kökboya Tohumu	Kantarı	3 kuruş
İşlenmiş Toz Palamut	Kantarı	10 para
Palamut		5 para

19. yüzyılın sonunda her renk için bir sentetik boyanın mevcut olmasıyla birçok halıcı doğal boya kullanmayı terk etmiştir. Tüccarlara doğal boya üretip satan köylülerin gelirleri de büyük oranda azalınca bu zanaat yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Her renk için sentetik boya olması, ucuz olması, zahmetsizce uygulanabilmesi, Avrupa ve Amerikalıların tercih ettikleri rengi tutturabilmesi sentetik boyanın tercih edilmesi için yeterli sebeplerdir. Örneğin 1860'larda Kula'daki halı dokumacıları sadece doğal boya kullanarak üretim yapmışlardır ancak boyarmadde olan cehrinin hokkası 40-50 kuruş iken 1906'da sentetik boya bu maliyeti 1 kuruşa çekmiştir. Bu durum halıcıları iyi kar elde edebilmek adına sentetik tercihinin sürüklemişti⁵⁶³. Uygulama hatasından dolayı boyaların güzel ve kalıcı olmaması köylülerin bir dönem eskiye dönmelerine sebep olmuş olsa da sentetik boyalar pek çok yönden cazip gelmiştir. Boyarmaddelerin toplanma zahmetinin olmayışı, hazırlık sürecinin olmayışı, ucuz oluşu, uygulamasının doğal boyama yöntemlerine göre çok basit oluşu imalatçıları hızla sentetik boyalara yöneltmiştir.

⁵⁶³ Donald Ouataert, *a.g.e.* s. 1028.

Halı dokumacılığı dışında ise, 1850'den sonra el emeği ile yapılan imalatta imalatçılar, kaldıkları zor duruma karşı direnebilmek için önce çalıştırdıkları işçilere düşük ücret ödeyerek ürettiklerinin maliyetini düşürmüşlerdir, maliyete göre çalıştıracakları işçi sayısını, kullanacakları mahalli ve ithal maddelerin oranlarını ayarlamışlardır. Ara sıra Anadolu'da el emeği ile üretilmiş maddeler yerine makine ile üretilmiş iplik kullanmışlardır. Zaman zaman ise ithal edilen iplikleri ve kumaşları sentetik boyalarla boyayarak yüksek ücretli Avrupa işçisi yerine ucuz yerli işçi çalıştırmışlardır. Bu imalatçılar boyalı kumaş yerine sade kumaş ithalini arttırarak bu kumaşları kendi işyerlerinde boyamaya ve basma imal etmeye başlamışlardır. Üretilen bu kumaşların kalite ve renk açısından değeri düşük, renkleri de soluk olmasına rağmen sentetik boyanın zahmetsiz olması ve maliyeti düşürüyor olması tercih edilmesi için kaçınılmaz sebepler olmuştur. İmalatçıları sentetik boyarmadde kullanımına zorlayan bu şartlarboyacı loncalarının da gücünün gitgide zayıflamasına ve bu zanaatın giderek yok olmasına sebep olmuştur⁵⁶⁴.

1930 yılına ait Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuasından edinilen bilgiye göre İzmir iktisadi mıntıkasında buhar ile çalışan boyahaneler şunlardır⁵⁶⁵:

Tablo 9: İzmir iktisadi mıntıkasında buhar ile çalışan boyahaneler

Bulunduğu Yer	Sahibi
İzmir	Şark Halı kumpanyası
İzmir	İstern karpit limitet şirketi
İzmir	Vilyam Grifit kumpanyası
İzmir	Hancı Halil Ağa zadeler kumpanyası
Kula	Çolak zadeler kumpanyası
Gördes	Kadaifçi zadeler kumpanyası
Uşak	Yılcıncı zadeler kumpanyası

⁵⁶⁴ Donald Ouataert, "Sanayi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Editör. Halil İnalçık, Donald Ouataert, C.2, İstanbul 2004, s. 1025-1026.

⁵⁶⁵ M. Zeki, "İzmir İktisadî Mıntıkasının Ticarî Faaliyeti ve Umumî Harpten Evvele Nazaran Mukayesesi", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Yıl:5, Sayı:7-8, Temmuz-Ağustos 1930, s. 345.

Bu boyahaneler dışında gelişmemiş ilkel boyahaneler hemen her halı merkezi bünyesinde bulunmaktadır. Bu tarihten 50-60 yıl önceleri doğal boya maddeleri kullanılarak boya üretilirken alizarin ve anilin boyaların nebatî boyaların yerlerini almasıyla iktisadi mıntıkada halıcılık için her sene 30.000 kg Alizarin ve Anilin boya İzmir'e ithal edilmiştir⁵⁶⁶.

İzmir'de faal olan kumpanya ve firmalar boyatılan ilmeler ile birlikte diğer gereçleri alarak imalat mahallerindeki şube veya acentalara gönderir. Şube ve acentalar da bunları halı yapan evlere dağıtarak siparişe göre imal eder. İzmir'de bu işi yapan kumpanya ve firmalar şunlardır⁵⁶⁷:

Tablo 10: İzmir halı kumpanya ve firmaları

Bulunduğu Yer	Sahibi
İzmir	Şark Halı kumpanyası
İzmir	İstern karpit limitet şirketi
İzmir	Vilyam Grifit kumpanyası
İzmir	Hancı Halil Ağa zadeler kumpanyası
İzmir	Çolak zade kumpanyası
İzmir	Çolak zade Ali firması
İzmir	Eşref oğlu Mustafa firması

1880'li yılların başlarında İzmirlioğlu adında bir girişimci Demirci'de ilk halı tezgâhını kurmuştur. Yanına Gördesli Hacı Mehmed'i boyacı ustası olarak almış ve ortak olarak faaliyet göstermişlerdir. Bu tarihlerde kimyasal boya olarak yalnızca kırmızı ile çivit mavisi mevcuttur. Diğer renkleri evde halı dokuyan kadınlar hazırlar, bunu yaparken de renk çeşitliliği sağlamak için bitki olarak, çam kozalağı, kökboya, çalıkabuğu, mazi, yaş ceviz kabuğu kullanmışlardır. 1900'lü yılların başlarından itibaren Avrupa boyaları yaygınlaşmaya başlayınca halılar da kimyasal boyalarla renklendirilmiştir. Ancak bu boyalardan yerli boyalar kadar iyi sonuç alınmamıştır.

⁵⁶⁶ M. Zeki, *a.g.m.* s. 346.

⁵⁶⁷ M. Zeki, *a.g.m.* s. 346; *İzmir Vilayeti Salnamesi 1927-1928*, s. 26-27.

Almanya'dan kimyasal boyaların kullanımını göstermek için gelen bir kimyager ilk deneyiminde başarısız olmasına rağmen sonraki gelişlerinde başarılı olarak daha çeşitli boyalarla gelmiştir. Bu süreçten sonra Alman boyalara rağbet artmıştır⁵⁶⁸.

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren İzmir'de ve çevresinde sözünü ettiren halı ihracatı sistemli bir şekilde köylülere malzeme verip iş yaptırma şeklinde sürdürülüyordu. Bu sistem belirli sayıda Osmanlı tüccarı ile İstanbul ve İzmir'deki yabancı tüccarların denetimi altında gerçekleşmekteydi. Özellikle 1860'lı yıllarda tüccarlar bu işe girişmeye başlamışlardır. Bu kişilerin bazı dokuma merkezlerine Avrupa'dan boyacılar getirdiği olmuştur. Tüccarların siparişleri ticarethanelerin temsilcileri tarafından %3 komisyon ile bölgedeki komisyonculara dağıtılmaktaydı. Temsilciler halı dokuyanlarla anlaşarak yalnızca kendilerinin uygun gördüğü boyahanelerden boya satın alınmasını sağlamışlardır. Bu sayede boyahaneler temsilcilere yüksek gelir sağlamıştır⁵⁶⁹. Temsilcilerin boyahanelere sahip olduğu da görülmüştür. İzmir'deki ticarethaneler birçok boyahaneleri hâkimiyet altına almışlardır.

Tüccarların köylülere gerekli malzemeyi verip sipariş üzerine halı dokutturma girişimi yüzyılın ikinci yarısından sonra yerini İngilizlere bırakmıştır. Çünkü İngilizler Batı Anadolu'daki halıcılığı tekellerine geçirmeye başlamışlardır. 1880'lerde halı ipliklerinin eğrilmesinden, boyanmasından ihracına kadar tüm üretim süreci, merkezleri İzmir'de bulunmak üzere altı büyük ticarethanelerin eline geçmiştir. Bu ticarethaneler geniş bir iplik eğirme, iplik boyama ve aracı ağı kurmuştur⁵⁷⁰. Halı dokutup ihraç etmek amacı taşıyan ilk ticarethane 1836 yılında kurulan P. de Andria & Co.'dir. İzmir'de 1840 yılında kurulan Habif & Polako, 1842 yılında kurulan T. A. Spartali & Co. halı ticarethaneleri, 1878 yılında merkezi Londra'da bulunan G. P. & J. Baker Limited, 1880 yılında İzmir'de Sydney La Fontaine ve 1902 yılında Sykes & Co. isimli halı ticarethaneleri de yine aynı amaçla kurulmuştur. Bu ticarethaneler,

⁵⁶⁸ Vahit Armağan, "Demirci Halıcılığı", *Gediz Manisa Halkevi Dergisi*, Sayı:97-98, C.9, Manisa Nisan-Mayıs 1947, s. 3.

⁵⁶⁹ Donald Ouataert, *a.g.e.* s. 1028.

⁵⁷⁰ Musa Çadircı, *a.g.e.* s. 361-362; Orhan Kurmuş, *a.g.e.* s. 97.

yünlerin alınması, işlenmesi ve boyanmasını da kendileri organize ettikleri için elde ettikleri yüksek kârlara daha da katkı yapmışlardır⁵⁷¹.

Merkezleri İzmir'de bulunan bu altı büyük ticaretevi, ipliğin büyük bir bölümünü evlerinde çalışan köylülerin eğirdiklerinden tedarik ediyordu. Bunun dışında Turgutlu ve Demirci'de bulunan Ermeni iplik atölyelerinden ve Akhisar'da C. Offley isimli bir yün tüccarına ait olan fabrikadan da toplanıyordu. İpliklerin toplanmasından sonra ipliklerin boyanması işlemi gelmekteydi. Bu işlemin yerine getirilmesi için ilk alternatif, İzmir'de Rumlar tarafından çalıştırılan on- on beş iplik boyama fabrikasından herhangi birine ipliklerin gönderilmesi idi. İkinci alternatif ise ipliklerin boyanmak üzere, boyacılık zanaatında uzmanlaşmış köylere gönderilmesi idi. Köylerde kullanılan boya maddesi İngiliz tüccarların Almanya ve Belçika'dan getirdiği anilin boyalardı. İngilizler köylülere verdikleri anilin boyaların fiyatını çok yüksek tutarak boyanmış ipliklerin bedelinden düşüyor ve yüksek kar elde ediyordu. Ancak 1888 yılında Osmanlı Devleti'nin Aydın Vilayeti'nde anilin boyaların kullanılmasını yasaklaması ve yerli bitkisel boyaların kullanımını zorunlu kılmasıyla İzmir ve diğer kentlerdeki boyama fabrikaları ile anilin boya ile üretim yapan birçok köylünün faaliyeti durdurulmak zorunda kaldı. Çıkarları zedelenen İngilizlerin şikâyetleri karşısında ise bu yasak kısa sürede ortadan kaldırıldı. İngilizlerin anilin boya satma girişiminde bulunmadığı aksine doğal bitkisel boyacılığın yapılmasına teşvikte bulunduğu Kula civarındaki boyacılar da bulunmaktaydı. Bu bölgedeki ırmaklarda ipliklerin doğal boyama yöntemleriyle boyanması ipliklerin bazı doğal yağları yitirmemesini sağlıyor bu şekilde halılar çok üstün nitelik kazanıyordu⁵⁷². İpliklerin boyanma sürecinden sonra ise boyalı iplikler köylere dokunmak üzere dağıtılarak halı üretimi gerçekleştirilmiş oluyordu. Çevre köylerde dokunan halılar son aşama olarak dokuyuculardan toplanıp, boyutlarına göre sınıflandırılıp balyalanarak İzmir'in merkezine gönderiliyordu (Resim 21). Bu bağlamda Anadolu'nun önemli liman şehirlerinden olan İzmir'de halı ticaretindeki rol üretim sürecinin tüm safhalarıyla İngilizler tarafından üstlenilerek sürdürülmüştür.

⁵⁷¹ Harun Ürer, *Haneden Ticarethaneye Batı Anadolu Halıcılığı (1839-1935)*, 2007, s. 41-42.

⁵⁷² Orhan Kurmuş, *a.g.e.* s. 97.

19. yüzyıl sonlarında İzmir’de kurulmaya başlayan küçük şirketler İngilizlerin tekeli tehdit etmeye başlayınca altı İngiliz tüccarı bir araya gelerek 1908’de İzmir’de, bir halı ticarethanesi kurmuştur. Bu şirket fabrikalardan, Bandırma ve İzmir’de doğal boya kullanan boyahanelerden boyanmış iplik temin etmiştir. Batı Anadolu halıcılığında 1880’li yıllardan itibaren makine iplikleri ve suni boyar maddeler görülmeye başlanmıştır. Şark Halı İmalatçıları Anonim Şirketi (Oriental Carpet Manufacturers) ismiyle kurulan bu şirket çok düzenli bir üretim politikası izleyerek talebi karşılayabilmek ve kârı arttırabilmek için ilk iş olarak yün ipliği üretimi ve boyanmasını merkezileştirmek için çalışmalarına başlamıştır. Bu amaçla İzmir’de kurdukları iki fabrikalarda yurtdışından getirdikleri kimyagerlerle işe koyulmuşlardır. Bu şirket tüm işlemleri kontrolleri altında tutarak ve çok planlı bir yol izleyerek nihayetinde dokuyucuların pazarlama özgürlüklerini ellerinden almıştır. Bu sayede Avrupalılar piyasayı ele geçirerek imalatı çok daha sıkı kontrol altına almışlardır⁵⁷³.

Resim 21: İzmir’de Halı Balyası Taşıyan bir Türk Hamal(9 Şubat 1884)

Kaynak: TNA. Copy 1.367.60.

⁵⁷³ Donald Ouataert, *a.g.e.* s. 1032; Elvan Anmaç, *Osmanlı- İngiliz Ekonomik İlişkilerinin Batı Anadolu(Ege Bölgesi) Halıcılığına Etkisi ve 19. Yüzyıldan Başlayarak Bu Bölgede İngiliz Sermayesi ile Üretilen Halıların Kalite, Renk ve Desen Özellikleri*, (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 1992, s.37-40.

SONUÇ

17. yüzyıldan itibaren gittikçe önemini arttıran bir ticaret merkezi olan İzmir'in, bulunduğu konum itibarıyla zengin ürün çeşitliliğine sahip bir bölgenin dışa açılan tek noktası olması birçok sektör için olduğu gibi boyacılık zanaatı için de bir ayrıcalık olmuştur. Aynı şekilde bu önemli imkânların bulunması burada boyacılığın sözünün ettirilmesi için de gereklidir. Tekstil sektörünün alt kollarından, küçük veya orta ölçekli işletmelerinden olan bu boyahanelerin üretiminin bölge ekonomisine katkısı büyüktür. Dolayısıyla Osmanlıların ekonomisi ve ticaretinde önemli bir rol oynamıştır. İzmir'de bulunan boyahaneler veya boyacılık yapılan yerler Pir Mustafa Paşa Vakfı Boyahanesi (Eski Boyahane-Boya Han), Bölükbaşı Hanı, Eminzade Karhanesi, Fasulye Çeşmesi bölgesi, Kebir Basmahane, Pınarbaşı Karhanesi, Leblebici Hanı, Balık Pazarı olarak belirlenmiştir. Bu boyahanelerin önemli bir kısmından elde edilen gelirler diğer Osmanlı şehirlerinde görüldüğü gibi çeşitli vakıflara bağlı olarak işleyişini sürdürmüş ve Batı Anadolu'nun üretim endüstrisine önemli katkıları olmuştur. Gerek depremler gerekse depremlerin neden olduğu yangınlar bu yapıların günümüze ulaşmasını engellemiştir. Buralarda üretilen renklerle boyanan iplikler ve kumaşlar aynı zamanda dokunan halılar uzun yıllar sözünü ettirmiş ve ünleri bütün Avrupa'ya yayılmıştır. İmal edilen renklerin parlaklığı ve solmama özelliğinden dolayı öncelikle İngiltere ve Fransa gibi devletler boyama yöntemleri ve kullanılan malzemeleri öğrenmek için uzun yıllar çaba harcamışlardır. Kraliçe Elizabeth tarafından daha 16. yüzyılda boyacılıkta ileri düzeyde olan Anadolu'ya diplomatik faaliyetler yanında dokumacılık ve boyamacılık konusunda bilgi alması için İngiliz elçi gönderildiği ve elçiye bağlı memurlara boyacılık konusunda öğrenilmesi gerekenlerin listesinin verildiği görülmektedir⁵⁷⁴. Aynı şekilde Fransızların da renklerin üretim sırlarını ve boyacılığı öğrenmek için 1740'lı yıllarda Anadolu'dan boyacı ustalarını alıp ülkelerine götürdükleri kayıtlardan anlaşılmaktadır⁵⁷⁵. Daha sonra ise Almanya ve Avusturya da kırmızı boya imalinde kullanılan hammaddeyi elde etmek için çok uğraşmıştır⁵⁷⁶. Nitekim Almanların Anadolu'da bulunan boyacı esnaflarını Almanya'ya götürdükleri ve

⁵⁷⁴ Hâmit Dereli, *a.g.e.* s. 83-84.

⁵⁷⁵ Hasan Sabri, *a.g.m.* No.56, T.y. , s. 6; Kâmil Kepecioğlu, *a.g.m.* s. 414.

⁵⁷⁶ Muzaffer Göker, *a.g.m.* s. 440.

öğrendikleri boyama yöntemleri sonucunda orada boyahane açılmasını sağladıkları görülmektedir. Ayrıca sentetik boyaların Avrupalılar tarafından bulunması ve bunun dokumacılık ile boyamacılık sektöründe kullanımının Anadolu'da ve İzmir'de yaygınlaşması, Osmanlı ekonomisini de etkisi altına almıştır. Dolayısıyla Osmanlıların genelinde olduğu gibi İzmir'de de geleneksel metot ile çalışmayı sürdüren boyahanelerin işlevini kaybetmesine sebep olmuştur. Bir süre geleneksel yöntemden uzaklaşarak sentetik boyalarla üretim yapmışlarsa da Batılıların devamlı olarak modernleşmeleri ve sanayilerini geliştirmeleri karşısında Osmanlıların bu işletmeleri çok uzun süre mücadele edememiştir. Bu durum boyahanelerle ilgili kayıtların sentetik dönemden başlayarak azalmasıyla da anlaşılmaktadır. Bu ve benzeri girişimler, Avrupalı devletlerin kendi sanayi mahsullerini üretip geniş pazarlara yayma amaçlarının neticesinde gerçekleşmiş olduğu söylenebilir.

Bunun yanı sıra Avrupa'da yaşanan gelişmeler de Osmanlı Devleti'ni oldukça zor dönemlere sürüklemiştir. Osmanlıların Tanzimat dönemi öncesi sanayi teşebbüslerinde özel sektör sanayi kuruluşlarının yalnızca küçük el zanaatları biçiminde kalmış olması, devlet sektörüne bağlı endüstri kuruluşlarının ise askeri amaçlı ve savunma işlerine yönelik olması, 19. yüzyılın ortalarından başlayarak Osmanlıların genelinde olduğu gibi İzmir'i de Sanayi Devrimi'nin yıkıcı etkisi altına sokmuştur. Osmanlı Devleti Sanayi Devrimi'nin olumsuz etkileri karşısında sanayileşmeye çabalamıştır. Devlet örgütü çatısı altında işletmeye açılan ilk işletmelerden birinin iplik dokuma fabrikaları olmasıyla, dokumacılık Osmanlı sanayileşme sürecindeki teşebbüslerde ilk sektörler arasında yer almaktadır⁵⁷⁷. Ancak yeni çabaların piyasaya yönelik ve ticari amaçlı olmaması başarısız olunmasına sebep olmuştur. Bu çabalar ancak Sanayi Devrimi'nin olumsuz etkisine karşı bir direnç niteliği taşımış olsa da uzun vadede bir çözüm getirmemiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru ekonomik hâkimiyet kaybedilerek dış devletlere bağımlı kalınmasına neden olmuştur. Böylece İzmir ve bölgesi giderek Batı'nın ekonomik etkisi altına girmiştir. İzmir zirveye çıkan ticaret ağında Batı Anadolu'da bir merkez olmuştur; ancak değişim ve dönüşümlere ayak uydurmayı zorlaştıran koşullar, kenti bir zanaatta kaybolmaya mahkûm bırakmıştır. İzmir'deki boyahanelerin yerini

⁵⁷⁷ Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1985, s. 1345.

sahiplerinin de Batılı olduğu yeni iplik boyama fabrikaları almıştır. Bu sayede Batıların Osmanlıları tüketim toplumu haline getirme emelleri gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

Aydın Vilayet Salnamesi 1296/1879.

Aydın Vilayet Salnamesi 1297/1880.

Aydın Vilayet Salnamesi 1298/1881.

Aydın Vilayet Salnamesi 1299/1882.

Aydın Vilayet Salnamesi 1300/1883.

Aydın Vilayet Salnamesi 1301/1884.

Aydın Vilayet Salnamesi, 1890/1891.

İzmir Vilayeti Salnamesi 1927/1928.

MŞS.171, s.47, 49.

MŞS. 114, s. 47/3.

MŞS. 207, s. 103/2.

TNA. FO. 195/2030.

TNA. Copy 1.367.56.

TNA. Copy 1.367.69.

TNA. Copy 1.367.60.

VGM. d. 1602/17.

BOA, A. MKT. DV. 135/5.

BOA, A.MKT. DV. 132/28;

BOA, AE. SABH. I. 146/9915.

BOA, AE. SMHD. I, 42/2541.

BOA, AE. SSLM. III 140/8453.

BOA, BEO 2213/165916.

BOA, C. ADL 56/3402.

BOA, C. BLD 123/6110.

BOA, C. BLD 123/6117.

BOA, C. BLD 5/231;

BOA, C. BLD. 2/59.

BOA, C. EV 253/12879;

BOA, C. EV 512/25857.

BOA, C. EV. 393/19914.

BOA, C. EV. 426/21564.

BOA, C. EV. 554/27964.

BOA, C. İKTS. 38/1870.

BOA, C.DRB. 28/1359.

BOA, C.ZB 11/509.

BOA, DH. MKT 2093/81.

BOA, DH. MKT 2539/139;

BOA, DH. MKT 616/33.

BOA, EV. d. 10005.

BOA, EV. d. 10429.

BOA, EV. d. 10660.

BOA, EV. d. 10944.

BOA, EV. d. 10945.

BOA, EV. d. 11154.

BOA, EV. d. 12986.

BOA, EV. d. 9102/326.

BOA, EV. d. 9829.

BOA, EV. d. 9883.

BOA, EV. d.10005/4;

BOA, EV. d.10202/3;

BOA, EV. d.10660.

BOA, EV. d.10665.

BOA, EV. d.10888.

BOA, EV. HMM. d. 5080.

BOA, EV. HMM. d. 5704.

BOA, EV. HMM. d. 5902.

BOA, EV. HMM. d. 6501.

BOA, EV. HMM. d.5941.

BOA, EV. HMM. LALE 5/144.

BOA, EV. HMM. LALE 6/124.

BOA, EV. HMM. LALE. 1/15.

BOA, EV. HMM. LALE. 1/7.

BOA, EV. HMM. LALE. 1/8.

BOA, EV. HMM. LALE. 2/61.

BOA, HAT 1319/51431.

BOA, HAT 1347/52683.

BOA, HAT. 1412/57469.

BOA, HAT. 547/27019.

BOA, ĪE. DH. 30/2650.

BOA, MAD. d.22079.

BOA, MD 96/127-639.

BOA, MVL. 854/5.

BOA, ŞD. 1380/23.

BOA, ŞD. 2853/110.

BOA. AE. SSLM. III 140/8453.

BOA. C. BLD. 5/231.

BOA. C. EV. 253/12879.

BOA. C. EV. 393/19914.

BOA. C. EV. 512/25857.

BOA. C. İKTS. 38/1870.

BOA. C. ZB. 11/509.

BOA. C.BLD. 2/59.

BOA. C.DRB. 28/1359.

BOA. EV. d. 10358.

BOA. EV. d. 9102/12, 31.

BOA. EV. d. 9883.

BOA. EV. HMM. d.5080.

BOA. EV. HMM. d.7557.

BOA. HH. d. 22429.

BOA. İE. DH. 30/2650;

BOA. ML. VRD. TMT. d.1973.

BOA. ML. VRD. TMT. d.1974.

Yazma Eserler

ALİ SAİB, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, Matbaa-i Ebuzziya, Kostantiniyye 1304.

ALİ TEVFİK, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1318.

HASAN FEHMİ, *Coğrafya-yı Sınai ve Ticari*, Karabet Matbaası, İstanbul 1307.

HÜSEYİN, *Memalik-i Osmaniye'nin Ziraat Coğrafyası*, İstanbul, 1303.

HÜSREV, *Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafya-yı Ticarisi*, İstanbul, 1302.

İBN'UL CEVAD EFDALEDDİN, *Coğrafya-yı Umrani*, Dersaadet, 1316.

MEHMED HİKMET, *Coğrafya-yı Umrânî*, Dersaadet, 1312.

Seyahatnameler

EVLİYA ÇELEBİ b. Derviş Muhammed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap (hazırlayan Yücel Dağlı / Seyit Ali Kahraman / Prof. Dr. Robert Dankoff) Yapı Kredi Yayınları, 2005

OİKONOMOS, Konstantinos, F.SLAARS, Bonaventure, *Destanlar Çağından 19. Yüzyıla İzmir*, Çev: Bilge Umar, İletişim Yayınları, İstanbul,2001.

OLİVIER, Türkiye Seyahatnamesi 1790 Yıllarında Türkiye (Yaşam, Tarım, Ticaret ve Sanayi), Çev. Oğuz Gökmen, Kitap II, Tifdruk Matbaacılık, İstanbul 1991.

RAMSAY, Agnes Dick, *19. Yüzyıl Sonlarında Türkiye'de Günlük Yaşam*, Say Yayınları, İstanbul 2005.

SCHERZER, Karl Von, *İzmir 1873*, çev. İlhan Pınar, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2001.

SEETZEN, Ulrich Jasper, *İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802- 22 Haziran 1803*, Çev. Selma Türkis Noyan, C.1, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.

SEETZEN, Ulrich Jasper, *Anadolu'da Yolculuk Bursa, Manisa, İzmir, Uşak, Afyon, Konya, Antakya 22 Haziran 1803- 22 Kasım 1803*, Çev. Selma Türkis Noyan, C.2, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.

TAVERNIER, Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

_____, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, Çev. Ertuğrul Gültekin, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980.

TOURNEFORT, Joseph de, ed. Stefanos Yerasimos, *Tournefort Seyahatnamesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

Araştırma Ve İnceleme Eserler

ACIPINAR, Mikail-ÇANLI, İrem, "Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği", *2. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu "Doğal Boya Sempozyumu-Çalıştay-Sergisi"* 10-12 Mayıs 2017, Yayımlanmamış Bildiri.

ANONİM, "Palamutlarımız", *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Yıl:5, S. 7-8, Temmuz-Ağustos 1930, s. 544-551.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri C. 2*, OSAV, İstanbul 1990.

_____, "Gedik", *TDVİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 541-543;

AKTEPE, M. Münir, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi" *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, İstanbul, 1971, s.105-165.

AKTÜRE, Sevgi, *19. Yüzyıl Onunda Anadolu Kenti: Mekansal Yapı Çözümlemesi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, Ankara1981.

ANMAÇ, Elvan, *Osmanlı- İngiliz Ekonomik İlişkilerinin Batı Anadolu(Ege Bölgesi) Halıcılığına Etkisi ve 19. Yüzyıldan Başlayarak Bu Bölgede İngiliz Sermayesi ile Üretilen Halıların Kalite, Renk ve Desen Özellikleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1992.

ARLI, Mustafa, KAYABAŞI, Nuran, ŞANLI, H. Sinem, "Türkiye'de Dünya'da Yapılan Bitkisel Boyacılığın Tarihsel Gelişimi ve Etkileşimi", *6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, C.III, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s.1099-1111.

ARMAĞAN, A. Munis, *Devlet Arşivlerinde Tire*, Bilkar Bilge Karınca Matbaacılık, İzmir, 2003.

ARMAĞAN, Vahit, “Demirci Halıcılığı”, *Gediz Manisa Halkevi Dergisi*, Sayı:97-98, C. 9, Gediz Basımevi, Manisa Nisan-Mayıs 1947, s.3-4.

AŞIK PAŞAZADE, *Tevarih-i Al-i Osman*, (nşr. Nihal atsız, Osmanlı Tarihleri I), İstanbul 1949.

ATABAY, Selma, *Mühimme Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Aydın Livası*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2008.

ATAY, Çınar, *Kapanan Kapılar(İzmir Hanları)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2003.

_____, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir Planları*, Ajans Türk Basın ve Basım, Ankara 1998.

_____, "XVIII. ve XIX yüzyılda İzmir'de ticari gelişim", *Ege Mimarlık Dergisi*, S:15, 5 Ocak, İzmir 1995, s.32-46.

ATAYOLU, Sabri, “Türk Kırmızısı”, *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul: 20-25 Eylül 1937, Ankara 2010, s. 698-705.

AYTAÇ, Ahmet- İLBAK, S. Merve, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Türk El Dokumalarına Dair Önemli Kayıtlar*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul 2014.

AYTAÇ, Ahmet, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde “Maliyeden Müdevver” ve “İradeler” Fonunda Boyahanelerle Alakalı Belgelere Dair”, *IV. Uluslararası Türk El Dokumaları(Tekstil) ve Gelenekli Sanatlar Kongresi*, Bakü 2012, s. 157-169.

AYTAÇ, Ahmet, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Dokumalara Standart ve Kalite Getirmeyle Alakalı Bazı Belgelere Dair”, *IV. Uluslararası Türk El Dokumaları(Tekstil) ve Gelenekli Sanatlar Kongresi*, Bakü 2012, s.9-15.

BALGALMIŞ, Abdülkadir, “Divriği”, *TDVİA*, C.9, s.452-454.

BAŞARAN, Mehmet, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tire*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 2000.

BAYCAN, Nazmi, “Manisa’da Dokumacılık II”, *Gediz Aylık Manisa Halkevi Dergisi*, Sayı:87, C.8, 1 Aralık 1945, Gediz Basımevi Manisa s.8-10.

BAYIR, Önder, “*XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa'nın Sosyal Ve İktisadi Durumu*”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

BAYKARA, Tuncer, “Cehri Üzerine Notlar”, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992.

_____, “Kökboya”, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

_____, *İzmir Şehri ve Tarihi*, Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir 1974.

BAYLÂV, Nâşid “Türkiye'nin Boya Bitkileri ile Türkiye’de Kullanılmış olan Yabancı Memleket Boya Bitkileri ve Boyaları”, *Türk San’atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, Berksoy Matbaası, İstanbul 1963, s. 732-744.

BEYRU, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir’de Yaşam*, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2000.

BİLGİ, Nejdet, “*XX. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa Kazası (1908-1950)*”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.

BURKE, Brendan, *From Minos To Midas Ancient Cloth Production in the Aegean and in Anatolia*, Oxbow Books, Oxford 2010.

BUSBECQ, Ogier Ghiselin de, *Türkiye’yi Böyle Gördüm*, Hazırlayan: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, Ty.

İNAL, Buğra, “19. Yüzyılda Ve 20. Yüzyıl Başlarında Yabancı Seyyahlara Göre Uşak”, *CIEPO 6. Ara Dönem Sempozyumu*, 14-17 Nisan 2011 Uşak.

CANATAR, Mehmet, “Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayii Ve Boyahaneler Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII, İstanbul 1998.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2013.

ÇELİK, Bülent, “XVIII. Yüzyıl İzmir Ticareti Hakkında Düşünceler ve Vezir Hanları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.31, C.20, Ankara, 2000, s.219-231.

ÇINAR, Hüseyin, “Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri”, *Vakıflar Dergisi* 40, Aralık 2013.

DERELİ, Hâmit, *Kıraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, Anıl Matbaası, İstanbul 1951.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.

DİRİK, General Kazım, *Eski ve Yeni Türk Halıcılığı ve Cihan Halı Tipleri Panoraması*, Alâeddin Kral Basımevi, İstanbul 1938.

DÖLEN, Emre, *Tekstil Tarihi*, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul,1992.

ELDEM, Edhem- GOFFMANN, Daniel- MASTERS, Bruce, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, İş Bankası Kültür Yayın, İstanbul 2012.

EMECEN, Feridun, "Cullah" ,*TDVİA*, C.8, İstanbul, 1993, s. 83-84.

_____, “Afyonkarahisar”, *TDVİA*, C.1, İstanbul 1988, s.443-446.

_____, “Aydın”, *TDVİA*, C.4, İstanbul 1991, s.235-237.

_____,*XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK yayınları, Ankara 2003.

_____,Giresun”, *TDVİA*, C.14, s.78-84.

ENEZ, Nevin, *Doğal Boyamacılık Anadolu'da Yün Boyamacılığında Kullanılmış Olan Bitkiler ve Doğal Boyalarla Yün Boyamacılığı*, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987.

ERGENÇ, Özer, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.

ERSOY, Bozkurt, *İzmir Hanları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 1991.

EYÜBOĞLU, Üner, OKAYGÜN, İtir, YARAŞ, Fusun, *Doğal Boyalarla Yün Boyama(Uygulamalı ve Geleneksel Yöntemler)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1983.

FAROQHİ, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çev: Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

FLEET, Kate, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

EKEN, Galip, “Osmanlılar Döneminde Sosyal ve Ekonomik Açından Mucur”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXVII, Ankara 1998, s. 195-212.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

GENÇ, Mustafa- GÖÇMEN, Muammer, “19. Ve 20. Yüzyıllara Ait Hamid Sancağı Kadı Sicillerinde Yer Alan Dokuma ve Boyar Maddelerle İlgili Kayıtlar”, 38. *ICANAS, Maddi Kültür*, C.II, Ankara 2008, s.565-580.

GENÇ, Mustafa- KARADAĞ, Recep, “Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde Boyahane ve Doğal Boya maddeleri ile ilgili Kayıtlar”, *Gazi Üniversitesi I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 24-26 Nisan 2008, s.140-171.

GENÇ, Mustafa, “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kökboya ve Cehri ile İlgili Bazı Kayıtlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, ART-E Mayıs- Haziran 2014, S. 13 s.174-212.

GENÇ, Reşat, *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

GENÇSOYLU, Zehra, *XVII-XVIII. Yüzyıllarda Birgi Kazası*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2009.

GOFFMAN, Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, çev. Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

GÖKBEL, Asaf - ŞÖLEN, Hikmet, *Aydın İli Tarihi*, C.1, Ahmed İhsan Basımevi, İstanbul 1936.

GÖKÇE, Turan, “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Uşak”, *21. Yüzyıl Eşiğinde Uşak Sempozyumu (25-27 Ekim 2001)*, C.1, İstanbul 2001,s.201-216.

GÖKÇEN, İbrahim, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (H.1060, Milâdî 1650’den sonra)*, Manisa Halk Evi Yayınları, S: XIX, C.II, Manisa 1950.

GÖKER, Muzaffer, “Türklerde Sanayi”, *Bellekten*, Cilt: II – Sayı: 7, 8 – Yıl: 1938, s. 433-444.

GÖKMEN, Ertan, *Osmanlı Dönemi Gördes Halıcılığı*, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa 2014.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Diyarbakır”, *TDVİA*. C.9, s.464-469.

GÜNAY, Vehbi, “XV-XVI. Yüzyıllarda Bergama Kazası”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1999.

GÜNDÜZ, Tufan, “Kahramanmaraş”, *TDVİA*, C.24, s.192-196.

GÜRBÜZ, Adnan, “XV- XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehrinde İdari ve Ekonomik Yapı”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXVI, Ankara 1997, s.87-96.

GÜRSU, Nevber, *Türk Dokumacılık Sanatı Çağlar Boyu Desenler*, RedHouse Yayınevi, İstanbul 1988.

HARMANCIOĞLU, Mustafa, *Türkiye’de Bulunan Önemli Bitki Boyalarından Elde Olunan Renklerin Çeşitli Müessirlere Karşı Yün Üzerinde Haslık Dereceleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara. 1955.

İNALCIK, Halil, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, derleyen: Selim İlkin,1979-1980 özel sayısı, s.1-65.

İNALCIK, Halil, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Kayseri”, *TDVİA*, C.25, s.96-101.

İstanbul Kadı Sicilleri: Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667), haz. Rıfat Günalan, İstanbul: İSAM, 2011, s. 633 [v. 98a-5]

İstanbul Kadı Sicilleri: Eyüb Mahkemesi (Havâss-ı Refîa) 49 Numaralı Sicil(H. 1054 / M. 1644), haz. Ayşe Seyyide Adıgüzel, Zeynep Trabzonlu, İstanbul: İSAM, 2011, s. 125, [v. 22a-3].

İstanbul Kadı Sicilleri: Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil(H. 1073-1074 / M. 1663), haz. Fuat Recep, Salih Kahriman, İstanbul: İSAM, 2012, s. 117-118, [v. 15a-3] ; s. 207, [v. 31b-3].

İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073 - 1074 / M. 1663 - 1664), haz. Rasim Erol, Salih Kahriman, Fuat Recep, Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, İstanbul: İSAM, 2010, s. 749 [v. 100b-2].

İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138 - 1151 / M. 1726 - 1738), haz. Rasim Erol, Salih Kahriman, Fuat Recep, Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, Yılmaz Karaca, İstanbul: İSAM, 2010, s. 139 [v. 22b-1].

İstanbul Kadı Sicilleri: İstanbul Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1027 / M. 1618), haz. Yılmaz Karaca, Rasim Erol, Salih Kahriman, Fuat Recep, Sabri Atay, Hüseyin Kılıç, İstanbul: İSAM, 2010, s. 379-380 [v. 65b-2].

KARA, Reyhan, *Türk Yazmacılık Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1988.

KARADAĞ, Recep, *Doğal Boyamacılık*, Ankara 2007.

KASABA, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993.

KAYA, Alp Yücel, “19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ekonomisinde Süreklilik ve Kırılmalar”, *Değişen İzmir’i Anlamak*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2010.

KAYA, Reyhan, *Türk Yazmacılık Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1988.

KAYABAŞI, Nuran, “*Cehri (Rhamnus Petiolaris)’den Elde Edilen Renkler ve Bunların Yün Halı İplikleri Üzerindeki Haslık Dereceleri Üzerinde Bir Araştırma*”, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

KAYIŞOĞLU, Ayşe, “*Kayseri Yöresi İpek Halılarının Özellikleri ve Günümüzdeki Durumu*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Geleneksel Türk El Sanatları Ana Sanat Dalı, Erzurum 2015.

KEPECİOĞLU, Kâmil, “Bursa’da şer’i mahkeme sicillerinden ve muhtelif arşiv kayıtlarından toplanan Tarihi bilgiler ve vesikalar”, *Vakıflar Dergisi*, S.II, Ankara 1942, s. 405-421.

KOÇ, Ümit, *XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Sanayi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2006.

_____, “Ortaçağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığı”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. I, Elazığ 2009, s.109-155.

KOÇAK, Enver Sadık, “Gaziantep’te Nebati Boyalar ve Nebatlarla Tedavi”, *Türk Folklor Araştırmaları*, No.83, Yıl.7, C.4 Haziran 1956, (sayfa numarası yok.)

KOLÇAK, Özgür, “*Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650)*”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

KORUR, Nuri Refet, *Türkiye’de Nebati Boyalar*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara 1937.

KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007.

KÜÇÜKKALAY, Mesud, *Osmanlı İthalatı İzmir Gümrüğü 1818-1839*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı- İngiliz Münâsebetleri I(1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1974.

_____, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2000.

_____, *İzmir Tarihinden Kesitler*, İzmir Yayınları, İzmir 2002.

_____, "İzmir" *TDVİA*, C.23, 2001, s. 515-524.

MARTAL, Abdullah, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme(19. Yüzyıl)*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999.

MİROĞLU, İsmet, "Erzincan", *TDVİA*, C.11 s.318-321.

OĞUZOĞLU, Yusuf, "Hasankeyf", *TDVİA*, C.16, s.364-368.

ORTAÇ, Hilal, "*Tanzimat'tan Birinci Meşrutiyete Manisa (idari, Sosyal, Ekonomik ve Demografik Yapı)*", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1996.

OUATAERT, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge Middle East Library), Cambridge University Press, 2002.

_____, "Sanayi", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Editör. Halil İnalcık, Donald Ouataert, C.2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004

_____, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev.Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

ÖNTUĞ, Mustafa Murat, "Uşak'ta Boduroğlu Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, S. XXVIII, Ankara 2004, s. 77-100.

ÖZ, Mehmet "Sinop", *TDVİA*, C.37, s.252-256.

ÖZDEĞER, Hüseyin, "Gaziantep", *TDVİA*, C13, s.466-469.

_____, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, C.1, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1988.

ÖZDEĞER, Mehtap, "Uşak", *TDVİA*, C.42, s.222-226.

ÖZGÜN, Cihan, *Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak "İzmir ve Çevresinde Ticari Tarım" (1844-1914)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, İzmir 2014.

ÖZTOP, Fatih, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Aydın Vilayeti'nde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet" Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2014.

ÖZTÜRK, İsmail, “İplikte Kullanılan Ham Madde, Boyarmadde ve Desendeki Değişimin Türk Halı ve Düz Dokumalarına Yansıması”, ”, *IV. Uluslararası Türk El Dokumaları(Tekstil) ve Gelenekli Sanatlar Kongresi*, Bakü 2012, s.149-155.

_____,*Doğal Bitkisel Boyalarla Yün Boyama*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999.

PEKER, Mümtaz “İzmir’e Göçler ve Mekan Olgusu”, *II. Uluslararası İzmir Sempozyumu Tebliğler*, İzmir 1998, s.91-101.

PİRENNE, Henri, *Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

PULLUKÇUOĞLU YAPUCU, Olcay, “Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.

SABRİ, Hasan, “Boyacılık Tarihinde Türkler”, *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, No.56, t.y. Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, s.1-6.

_____, “Boyacılık Tarihinde Türkler”, *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, Seri:II, No.8/a, Akşam Matbaası, İstanbul, T.y., s.3-11.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 yılı sonunda İstanbul’da Fiyatlar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.1, 1967, s.36-40.

_____,Halil, “XVIII. Yüzyılda Edirne’nin Ticari İmkânları”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.13, Ankara 1968, s.60-68

SARAN, Cemal, *İzmir*, Birlik Matbaası, İzmir 1973.

SAVAŞ, Saim, “Sivas’ta Büyük ve Küçük Ali Baba Zaviyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S.XXI, İstanbul 1990, s. 133-150.

SERTOĞLU, Midhat *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

SEVİN, Veli, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2013

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii(1839-1876)”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*(Editörler Halil İncalcık,

Mehmet Seyitdanlıoğlu), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 713-728.

SOMUNCU, Mehmet, “Cehri Üretimi Ve Ticaretinin 19.Yüzyılda Kayseri Ekonomisindeki Önemi”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 22, Ocak-Haziran 2004, s.99-125.

SYRETT-FRANGAKİS, Elena, *18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret(1700-1820)*, çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yayınları, İzmir 2006.

ŞAHİN, İlhan, “Kemah”, *TDVİA*, C.25 s.219-220.

ŞALLI, Hürrem Sinem, “Halı ve Kilim İpliklerinin Boyanmasında Kullanılan Renkler ve bu Renkleri Veren Bitkiler”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, 2011, C. 6, S. 4, s.464-470.

ŞİMŞİR, Nahide, *İzmir’in Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1730-1792)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1999.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

TAŞDEMİR, Mehmet, “Elbistan”, *TDVİA*, C. 11, s.1-3.

TEZ, Zeki, *Meslekler Tarihi Eskiçağdan Günümüze Zanaatsal ve Sanatsal Uğraşlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2016.

TOPRAK, Zafer, “Tanzimat’ta Osmanlı Sanayi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1345-1347.

TUNCEL, Metin, “Bitlis”, *TDVİA*, C.6, s. 225-228.

TURAN, Ahmet Nezihi, “Şanlıurfa”, *TDVİA*, C.38, s.336-341.

UBİCİNİ, H. A., *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, çev. Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul 1998.

UÇAR, Mehmet, “Kök Boyacılığı”, *Kaybolmuş ve Kaybolmaya Yüz Tutmuş Meslekler İpek Yolu Dergisi Özel Sayısı Konya Kitabı XV*, Konya 2015, s.327-335.

UĞUR, Gürbüz, *Türk Halılarında Doğal Renkler ve Boyalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2008.

ULUÇAY, Çağatay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, Manisa Halkevi Yayınları, No.9, İstanbul 1942.

USLU, Mehmet, "Bodrum'un Dokumacılık ve Boyacılığı", 2. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Kasım 1982, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayın no:19, İzmir 1984, s.356-377.

ÜLKER, Necmi, *17. Ve 18. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I Ticaret Tarihi Araştırmaları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu yayını XIV. Ankara 1989

_____, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.

ÜRER, Harun, *Haneden Ticarethaneye Batı Anadolu Halıcılığı (1839-1935)*, Ege Üniversitesi Basımevi, 2007.

VATTER, Sherry, "Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* (Derleyenler, Donald Quataert, Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s.55-96.

YEGİN, Uğur, *Evvel Zaman İçinde İzmir*, İzmir Ticaret Odası Kültür, Sanat ve Tarih Yayınları, İzmir 2009.

YILDIZ, Nuray, *Eskiçağda Deri Kullanımı ve Teknolojisi*, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İstanbul 1993.

YILDIZ, Selda, " *XVIII. Yüzyılda Manisa'da Gündelik Hayata İlişkin Bir Değerlendirme*", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

YILMAZ, Serap "XVI. Lui'nin Coğrafyacısından Kemeraltı", *Kebikeç*, S.4, 1996, s.65-72.

YILMAZ, Serap, "Barbié du Bocage'ın Çizdiği İzmir Görünümüne Fransız Gezginlerinin Katkıları", *Fransız Seyahatnameleri ve Tarihin Aynasında İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2002, s.218-234.

YİNANÇ, Refet - ELİBÜYÜK, Mesut, *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, Ankara Üniversitesi OTAM. Yayını, nr. 1. Ankara 1988, II.

YORULMAZ, Şerife, “XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.3, İzmir 1993, s.133-148.

YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı Sosyal Ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, H. Yüksel Yayını, 1998.

ZEKİ, M. “İzmir İktisadî Mıntakasının Ticarî Faaliyeti ve Umumî Harpten Evvele Nazaran Mukayesesi”, *İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Yıl:5, Sayı:7-8, Temmuz-Ağustos 1930, s.343-350.